

ปฏิสัมพันธ์ระหว่างมิชชันนารีโปรเตสแตนต์กับสังคมไทย
(ระหว่าง พ.ศ.2371-2411)

การเข้ามาเผยแพร่คริสต์ศาสนาของมิชชันนารีโปรเตสแตนต์ในสังคมไทยตั้งแต่ช่วงสมัยรัชกาลที่ 3 จนถึงสิ้นรัชกาลที่ 4 เป็นระยะของการเปลี่ยนแปลงทางสังคม เศรษฐกิจและการเมือง ที่มีลักษณะคลี่คลายเรื่อยมาตั้งแต่สมัยต้นรัตนโกสินทร์ (ศึกษาไว้ในบทที่ 3) ซึ่งเป็นการเปลี่ยนแปลงที่ตั้งอยู่บนรากฐานจารีตเดิม มิชชันนารีโปรเตสแตนต์ เป็นกลุ่มชนต่างวัฒนธรรมเข้ามาปฏิบัติกิจกรรมเพื่อชักนำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางสังคมให้เป็นแบบตะวันตก โดยเน้นจุดสำคัญอยู่ที่การชักนำคนในสังคมไทยให้ยอมรับนับถือคริสต์ศาสนา ดังนั้นมิชชันนารีจึงเป็น 'กลุ่มพลัง' ที่จะส่งผลกระทบต่อสังคมไทยในช่วงสมัยของการเปลี่ยนแปลงดังกล่าว ขณะเดียวกัน สภาพแวดล้อมของสังคมไทยก็มีอิทธิพลต่อวิธีการนำเสนอกิจกรรมของมิชชันนารีในด้านต่าง ๆ ในระดับหนึ่งที่เป็นปฏิสัมพันธ์ต่อกันด้วย

ในช่วงสมัยเดียวกันนี้ สังคมไทยเริ่มเผชิญกับปัญหาการคุกคามของชาติมหาอำนาจจักรวรรดินิยมตะวันตก แต่กระนั้นก็ดี เป็นที่สังเกตว่าเมืองไทยมิใช่แหล่งสำคัญที่ประเทศมหาอำนาจจักรวรรดินิยมมุ่งความสนใจเข้าครอบครองหรือผลักดันให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในสังคมเพื่อตอบสนองการกอบโดยผลประโยชน์ของตนเป็นอันดับแรก¹ และผู้นำทางการเมืองของไทยในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ ไม่ได้ตระหนักต่ออำนาจของชาติมหาอำนาจที่แผ่ขยายเข้ามาในดินแดนแถบนี้เช่นกัน ดังจะเห็นได้จากการเจรจาทางการทูตและการค้ากับชาติตะวันตกในสมัยนี้ ปรากฏอุปสรรคต่าง ๆ ซึ่งชาติตะวันตกยังไม่อาจแก้ไขข้อเจรจากับฝ่ายไทยได้ ความล้มเหลวทางการทูตของชาติตะวันตกแต่ละครั้งนั้น ส่วนหนึ่งมีสิ่งยืนยันว่าเป็นเรื่องของการแข็งขันต่อชาติตะวันตกในราชสำนักมากกว่าความบกพร่องทางพิธีการทูต² การแข็งขันต่ออำนาจของตะวันตกดังกล่าวนี้ยังสาแดงพลังในสังคมจารีตที่จะต้านพลังอำนาจของวัฒนธรรมตะวันตก ซึ่งมุ่งเข้ามาในรูปแบบอื่น ๆ เช่นการแพร่กระจายของระบบเศรษฐกิจแบบตะวันตก และการแผ่ขยายทางวัฒนธรรมโดยมิชชันนารีโปรเตสแตนต์เป็นตัวนำสำคัญ

¹Vella, The Impact of the West..., p. 332.

²เวลา, แผ่นดินพระนั่งเกล้า, หน้า 250-251.

ดังนั้นการเข้ามาของมิชชันนารีโปรเตสแตนต์ในช่วงสมัยนี้ จึงเป็นการปะทะสังสรร (interaction) ทางวัฒนธรรมในบริบททางประวัติศาสตร์ ที่มีปฏิสัมพันธ์ต่อกันอย่างเห็นได้ชัด มิชชันนารีโปรเตสแตนต์เป็นกลุ่มคนแปลกใหม่ที่มิบบทบาทเคลื่อนไหวด้วยทอวิทยาคารตะวันตกลงสู่สังคมไทย และขณะเดียวกันการรับวิทยาการต่าง ๆ ของคนในสังคม ยังมีลักษณะของการ 'เผชิญหน้า' ระหว่างการยึดถือ 'จารีต' กับการยอมรับ 'ความทันสมัย' ที่จะก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงไปในทิศทางใดทิศทางหนึ่ง หรือเป็นลักษณะของการเปลี่ยนแปลงอย่างใดอย่างหนึ่งด้วย

การเผชิญหน้าด้านอุดมการณ์ทางศาสนา สังคม และการเมือง

มิชชันนารีโปรเตสแตนต์คณะต่าง ๆ ที่เข้ามาปฏิบัติพันธกิจเผยแพร่คริสต์ศาสนาของตน นอกจากจะมีความแตกต่างจากสังคมไทยในแง่ของความเป็นฝรั่งต่างชาติแล้ว ยังมีกรอบแนวคิดเฉพาะในการวินิจฉัยศาสนา สังคม และการเมืองของไทยด้วย (ศึกษารายละเอียดในบทที่ 4) การปรากฏตัวของมิชชันนารีจึงเป็นการเผชิญหน้าด้านอุดมการณ์ทางศาสนา สังคมและการเมืองในเวลาเดียวกัน ซึ่งการเผชิญหน้าดังกล่าวนี้ส่งผลสะท้อนต่อสังคมไทย และจะส่งผลกระทบต่อบทบาทหรือกิจกรรมของมิชชันนารีในช่วงสมัยนี้ระดับหนึ่งด้วย

การเผชิญหน้าด้านอุดมการณ์ทางศาสนา

เป้าหมายสำคัญของมิชชันนารี คือการลบล้างพุทธศาสนาในสังคมไทย ทำให้เป็นสังคมที่นับถือคริสต์ศาสนา ขณะที่พุทธศาสนาเป็นแหล่งกำเนิดและเป็นศูนย์กลางของวัฒนธรรมไทยทุกด้าน ทั้งยังมีการแสดงออกอย่างชัดเจน ในห้วงผู้นำของไทยว่าพุทธศาสนาเป็นสิ่งบ่งบอกถึงความเป็นผู้มีอารยธรรมของชนในสังคม โดยลักษณะเช่นนี้ การเผชิญหน้าด้านอุดมการณ์ทางศาสนาจึงเป็นประเด็นสำคัญประการแรกที่จะก่อให้เกิดผลกระทบต่อความรู้สึกนึกคิดและปฏิกิริยาของทั้งสองฝ่าย

ความเข้าใจผลของการเผยแพร่คริสต์ศาสนาของมิชชันนารีที่ผ่านมามักจะยกประเด็นของความหวาดระแวงต่ออำนาจของชาติจักรวรรดินิยมตะวันตกว่าเป็นอุปสรรคต่อการปฏิบัติงานของมิชชันนารีในสมัยแรก ๆ ซึ่งส่วนหนึ่งเป็นผลมาจากข้อมูลบันทึกของมิชชันนารีที่แสดงนัยะถึงแนว

โน้มนำดังกล่าว³ และเป็นเหตุผลที่สอดคล้องกับสภาพการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองระหว่างประเทศขณะนั้น แต่หากเข้าใจแนวคิดเบื้องต้นว่า สังคมไทยขณะนั้นยังมีอิทธิพลความคิดเรื่องปัญจอันตรายอย่างเข้มข้น ทั้งในระดับชนชั้นผู้ปกครองและสามัญชน* ความหวั่นกลัวต่อพวกฝรั่งต่างชาติจึงไม่น่าจะเป็นการหวั่นกลัวอย่างแท้จริงต่ออำนาจทางการเมืองของประเทศจักรวรรดินิยม เพราะขณะนั้นทัศนคติของคนในสังคมยังคงถือเอาความเป็นมหาอำนาจของจีน หรือชาติศัตรูคู่สงครามที่รู้จักอย่างพม่า และเวียดนามมากกว่า⁴ ดังนั้นการเข้ามาของมิชชันนารีจึงน่าจะเป็นปัจจัยที่ทำให้ผู้ปกครองของไทยเกิดความหวาดระแวงต่อการคุกคามทั้งสองด้านจากตะวันตกในเวลาเดียวกัน

เข้าใจว่า ความหวาดระแวงเรื่องการ "สิ้นอายุ" ของพุทธศาสนาทำให้ชนชั้นผู้นำของไทยสมัยรัชกาลที่ 3 ค่อนข้างเข้มงวดต่อการตรวจสอบคำสอนของคริสต์ศาสนาจากไบเบิลคำสอนที่แจ่มง่าย และยังกีดกันประชาชนที่ถือว่าเป็นผู้ยึดมั่นในพระพุทธรูปศาสนา คือชาวไทย ชาวลาว ชาวเขมร ชาวมอญ

³โปรดดู Breazeale, "English Missionaries..." p. 210 Charles Robinson, "Protestant Missions in Siam," Appendix VI in The Historical Sketch..., pp. 334-335. Gutzlaff, The Journal of Two Voyages..., p. 20.

*แนวคิดนี้สะท้อนให้เห็นได้จากบันทึกของกุตสลาฟ (หน้า 20) ซึ่งเป็นชนต่างชาติที่รับรู้เรื่องการเสื่อมสลายของพุทธศาสนาตั้งแต่เริ่มแรกเข้ามายังกรุงเทพฯ (ความเชื่อนี้ยังฝังใจมิชชันนารีและเป็นประเด็นสำคัญในการนำเสนอต่อคริสเตียนในสหรัฐอเมริกาถึงความหวังที่เป็นไปได้ว่า คริสต์ศาสนาจะเข้าแทนที่พุทธศาสนาในสังคมไทยและเหตุการณ์ที่สนับสนุนแนวคิดนี้คือการที่อังกฤษรบชนะพม่าทำให้มิชชันนารี สันนิษฐานว่า The Gospel of Jesus Christ would soon triumph over all false religions ดูที่ Dean, Present and Perspective ... p. 67) และในพระราชพงศาวดารสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 รวมถึงพระราชวิจารณ์ของรัชกาลที่ 5 เรื่องแนวคิดเรียวลงของเวลา นับเป็นสิ่งยืนยันว่าคติเกี่ยวกับการเสื่อมสลายของพุทธศาสนายังคงฝังลึกในความคิดของคนในสังคมไทย

⁴วิไลเลขา อวธรณสาร ผู้นำไทยกับการรับวัฒนธรรมตะวันตก, หน้า 16. และโปรดดูที่จอห์น ครอว์ฟอร์ด, เอกสารของครอว์ฟอร์ด แปลโดย ไพโรจน์ เกษแม่นกิจ (กรุงเทพมหานคร : กรมศิลปากร, 2515) หน้า 234-247. ในบันทึกตอนนี้แสดงให้เห็นว่ารัฐบาลหรือราชสำนักไทยไม่ได้รู้จักประเทศอังกฤษ และไม่เกรงกลัวอำนาจของอังกฤษเลย

และพม่าในราชอาณาจักร ไม่ให้รับใบปลิวคำสอนของมิชชันนารี ยกเว้นแต่ชาวจีนที่ไม่ค่อยถูกหวงห้ามนัก โดยที่การหวาดระแวงต่อการแจกใบปลิวของมิชชันนารีในหมู่ชาวจีนเป็นบางครั้ง มีเหตุผลที่เป็นไปได้ว่าอาจเนื่องมาจากการให้ข้อมูลของพวกคาทอลิกและกลุ่มชาวจีนที่หวังกลัวว่าจะสูญเสียผลประโยชน์ทางการค้าของตนจากการขยายตัวทางการค้าของอังกฤษ⁵

การเผชิญหน้าระหว่างอุดมการณ์ด้านศาสนาในสมัยนี้ มีการโต้แย้งความคิดทางศาสนาอย่างเด่นชัด โดยเฉพาะอย่างยิ่งจากแนวคิดหรืออุดมการณ์ที่เข้มข้นของมิชชันนารี จึงมักมีการโจมตีแนวความคิดความเชื่อของพุทธศาสนาอย่างโจ่งแจ้ง เช่นการเที่ยวสอนคนไทยให้ละทิ้งพุทธศาสนา เพราะเป็นศาสนาที่ผิด หรือโจมตีว่าพุทธศาสนาไม่ช่วยให้คนได้รับ "ความรอด" หากคนไทยไม่ยอมเปลี่ยนไปนับถือคริสต์ศาสนาก็จะตกนรก⁶ เป็นต้น ความคิดของมิชชันนารีมีทัศนคติต่อพุทธศาสนาในฐานะเป็นศัตรู จึงปรากฏการกระทำทั้งในรูปแบบการพิมพ์งานโจมตีพุทธศาสนาโดยตรง เช่นตีพิมพ์เรื่อง "ความแตกต่างในระหว่างพระพุทธเจ้ากับพระเยซูคริสต์" ซึ่งก่อให้เกิดความตระหนกในหมู่ผู้ปกครองไม่น้อย (มีการสั่งห้ามมิชชันนารีไม่ให้แจกจ่ายออกไป แต่มีบันทึกของมิชชันนารีกล่าวถึงการห้ามแจกจ่ายหนังสือในครั้งนี่ว่าที่คำสั่งจะบังเกิดผล มิชชันนารีก็ได้แจกจ่ายหนังสือไปหลายร้อยเล่มแล้ว)⁷ และมีการแสดงปฏิกิริยาต่อต้าน เช่นการไม่ยอมรับพิมพ์งานที่เป็นเรื่องคำสอนหรือคัมภีร์ของพุทธศาสนา ดังมีตัวอย่างจากการปฏิเสธไม่ยอมรับหนังสือสวดมนต์ นายแพทย์บริดลีย์ อ้างถึงเหตุผลในหนังสือจดหมายเหตุฯ ว่า

...แลพุทธศาสนากับคฤศศาสนาก็ย่อมเปนฆ่าศึกกัน, ข้าพเจ้ามิไจร์กษในคฤศศาสนาแท้แล้วจะปลงใจช่วยในพุทธศาสนาเช่นนั้น เปนการไม่สมควรเลย อันหนังสือสวดมนต์นั้น ส้ารับจะให้นอนใจอึดใจในพุทธศาสนา เปนหนังสือที่มีได้มีหนังสืออื่นปะปนกันเลย มีแต่จำเพาะที่จะสรรเสริญแต่พุทธศาสนาเท่านั้นจึงเห็นว่า ไม่ควรที่ผู้รักษในคฤศศาสนาจะเอาเปนพระดีแจกถวาย

⁵บริดลีย์, จดหมายเหตุมิชชันนารีอเมริกัน..., หน้า 3-4 และ กรมศิลปากร, เอกสารของเฮนรี เบอร์นี่, 2 : 35

⁶H.R.H. Prince Damrongrajnubhab, "Introductory Chapter," p. 3
Stephen Mattoon, "A Letter from the Rev Mattoon," p. 76-77

⁷บริดลีย์ จดหมายเหตุมิชชันนารีอเมริกัน..., หน้า 88-89.

เลข... 8

เนื่องจากบทบาทการเผยแพร่คริสต์ศาสนาของมิชชันนารีโปรเตสแตนต์ไม่ใช่เป็น "พระเจียบ" ดังเช่นบาทหลวงคาทอลิก จึงเป็นที่สนใจของกลุ่มผู้ปกครองที่จะตรวจสอบแนวคิดของมิชชันนารี และมีการสนทนาซักถามถึงหลักคำสอนของศาสนา ถึงบางครั้งมีการโต้แย้งทางความคิดอย่างรุนแรง อย่างเช่นจากบันทึกของมิชชันนารีเริ่มแรกกล่าวว่าพวกเขา มักจะได้รับการเชื่อเชิญจากเจ้านายขุนนางไทยให้ไปช่วยรักษาโรคและสนทนาได้ตามความรู้ทางคณิตศาสตร์⁹ แม้ว่าปัญหาของภาษาและการสื่อความหมายจะเป็นอุปสรรคต่อการถ่ายทอดความคิดความเชื่อแก่คนนอกกรณียู่บ้าง แต่มิชชันนารีได้แสดงถึงความเชื่อมั่นจากการนำของพระเจ้าต่อการปฏิบัติพันธกิจนี้ ซึ่งเป็นการยึดมั่นโดยทั่วไปของมิชชันนารีที่ถือว่าความเชื่อของตนถูกต้องสูงสุด ดังนั้นมิชชันนารีจึงไม่เว้นที่จะแสดงความคิดความเชื่อของตนโต้แย้งกับความเชื่อทางพุทธศาสนาโดยตรงมาและรุนแรงกับผู้นำระดับสูงของไทย เช่น นายแพทย์บริดเลย์ ได้บันทึกเรื่องการไปเยี่ยมเจ้าฟ้ามงกุฎ มีการโต้แย้งความคิดทางศาสนาที่รุนแรง ซึ่งเจ้าฟ้ามงกุฎทรงดีเถียงและสปรประมาทเรื่องพระเจ้าอย่างแข็งกร้าว¹⁰

ประเด็นสำคัญของการโต้แย้งความคิดทางศาสนาได้แก่หลักการคำสอนซึ่งมีหลักยึดถือคนละด้าน เซอร์จอห์น เบาริง บันทึกการสนทนาเรื่องศาสนาส่วนหนึ่ง ระหว่างข้าราชการไทยกับมิชชันนารีแสดงถึงจุดสำคัญของการโต้แย้ง คือ ความบาป (sin) มิชชันนารีเชื่อว่าความบาปเกิดจากการไม่เชื่อฟังพระเจ้า การลืมหือหรือหลบหลีกจากพระองค์ และเย็นชาติต่อความรักกรุณาของพระเจ้า ขณะที่แนวคิดของไทยไม่เชื่อ และไม่ยอมรับว่าความบาปเกิดจากเงื่อนไขดังกล่าว¹¹ การโต้แย้งเช่นนี้ยังปรากฏในหมู่สามัญชนเช่นกัน นับเป็นลักษณะที่ขัดกันด้านหลักการพื้นฐาน และไม่อาจเป็นที่ยอมรับซึ่งกันและกันได้ง่าย การปะทะทางความคิดเรื่องนี้ปรากฏให้เห็นชัดเจนในหนังสือ "แสดงกิจจานุกิจ" ของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ฯ โดยมีอรรถาธิบายอย่างละเอียดเพื่อชักนำให้เข้าใจว่าการกระทำของมนุษย์เอง

⁸หนังสือจดหมายเหตุฯ เล่ม 1 ใบบ 15 (October 5, 1865) : 135.

⁹Gutzlaff, *The Journal of Two Voyages...*, pp. 23-24.

¹⁰ADB. 15 August 1842

¹¹Bowring, *The Kingdom and People of Siam*. 1 : 378-380.

เป็นที่มาของบาปและเป็น "กรรม" ที่มีอิทธิพลต่อความเป็นไปของมนุษย์ทั้งด้านดีและด้านเลวร้าย (กุศลกรรมและอกุศลกรรม) ดังมีความสรุปชี้ว่าตอนหนึ่งว่า "...ก็คำว่ากุศลอกุศลเป็นผู้ตกแต่งเป็นผู้อุปถัมภ์ให้ชั่วให้ดีอย่างหนึ่ง คำจื๋นว่าเฮงชวยอย่างหนึ่ง คำเหล่านี้กับคำที่ว่าพระให้คุณให้โทษนั้น ใครจะแยกคายกว่ากันขอท่านตริตระองดูเถิด..."¹²

หลักการอธิบายของมิชชันนารีกับผู้นำด้านภูมิปัญญาของไทย ต่างมีความเป็นเหตุเป็นผลบนพื้นฐานสามัญสำนึกของแต่ละฝ่าย โดยมิชชันนารียืนยันว่าสรรพสิ่งในจักรวาลต้องมีผู้สร้าง จะเกิดขึ้นเองไม่ได้ และผู้สร้างสูงสุดนั้นคือ "พระเจ้า" ขณะที่ความคิดของไทยยืนยันว่าทุกสิ่งเกิดขึ้นเองตามธรรมชาติ โดยใช้ข้อเท็จจริงด้านความแตกต่างของมนุษย์ในโลกปัจจุบันเป็นหลักฐานสนับสนุนเบื้องต้นและอ้างถึงคำสอนของพระพุทธเจ้า โดยจำแนกคำอธิบายอย่างละเอียดรวมทั้งการยกนิทานอุทาหรณ์มาเป็นตัวอย่าง "...ถ้าถือความเกิดความดับมีวงเวียนอยู่ในสังสารวัฏกุศลกุศลเป็นผลวิบากนำปฏิสนธิให้ดีให้ชั่วด้วยกรรมนิยมนั้นเอง ถ้าถือดังนี้จะเชื่อได้บ้าง เพราะเห็นว่ามียานปรากฏอยู่แก่จักขุ..."¹³ ซึ่งมีการยืนยันถึงความถูกต้องของแนวคิดของไทย โดยเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ฯ ได้ยกคำเทศนาของพระพุทธเจ้ามาเป็นเหตุผลสำคัญในการโต้แย้งกับคำสอนของพวกมิชชันนารี และเน้นถึงปัจจัยที่มีอิทธิพลต่อวิถีชีวิตอย่างยั่งยืนก็คือกรรม¹⁴

ในขณะที่การเผชิญหน้าด้านอุดมการณ์ทางศาสนา โดยที่พุทธศาสนาจะเป็นฝ่ายรับกับการโจมตีของพวกมิชชันนารีในมิติของหลักแนวความคิดคำสอน ฝ่ายมิชชันนารีเองก็ยังคงประสบกับปัญหาที่จะอธิบายหรือชี้แจงเหตุผลให้คนไทยยอมรับแนวคิดของตน เช่น ข้อสงสัยของคนไทยต่อเรื่องความถูกต้อง ความยุติธรรมใน "บทบาท" ของพระเจ้าที่มีผลต่อมนุษยชาติในด้านต่าง ๆ ซึ่งมิชชันนารียังไม่อาจตอบข้อสงสัยอย่างกระจ่างชัดได้ หรือบางกรณี มิชชันนารีเกิดความรู้สึกไม่พอใจต่อคำถาม

¹²เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ฯ, หนังสือแสดงกิจจานุกิจ, หน้า 160-161.

¹³เรื่องเดียวกัน, หน้า 157.

¹⁴โปรดดูรายละเอียดใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 169-194.

ของฝ่ายไทยและไม่ยอมตอบข้อสงสัยดังกล่าวด้วย¹⁵

จากการโต้แย้งความเชื่อทางศาสนาซึ่งกันและกันและความเชื่อมั่นต่อการยึดถือใน พุทธศาสนาของคนไทย ทำให้ชนชั้นผู้นำของไทยมีความเชื่อมั่นว่ามีขงขันนารีไม่อาจชักนำคนไทยให้ หันไปนับถือคริสต์ศาสนา หรือทำให้สังคมไทยเป็นสังคมคริสต์ศาสนาได้ การแจกหนังสือคำสอนของ มีขงขันนารีจึงสามารถกระทำได้อย่างเสรี แม้จะมีขุนนางบางคนทูลต่อรัชกาลที่ 3 เพื่อขอพระราช อำนาจห้ามปรามพวกมีขงขันนารี พระองค์ไม่ทรงเห็นด้วย ทั้งยังทรงมีรับสั่งตามที่ นายแพทย์เฮาส์ บันทิกไว้ว่า "...ช่างเขาเถอะ ไม่มีใครเชื่อฟังพวกนี้ นอกจากเจ๊ก..."¹⁶ ความเชื่อมั่นเช่นนี้ยังแสดงออก ให้เห็นอย่างแจ่มชัดโดย เจ้าฟ้ามงกุฎที่ทรงเชื่อเชิญมีขงขันนารีไปสอนภาษาอังกฤษแด่พระองค์และพระ สงฆ์ที่วัดบวรนิเวศฯ ทั้งยังทรงโปรดอนุญาตให้มีขงขันนารีใช้สถานที่ในวัดเมยแพร์คริสต์ศาสนาได้¹⁷ หรือบางครั้งยังมีการเชิญมีขงขันนารีไปร่วมในงานถวายพระเพลิงพระบรมศพของเจ้านายชั้นสูง โดย ชักจูงความสนใจของมีขงขันนารีว่าเป็นโอกาสเหมาะที่จะสามารถเผยแพร่คริสต์ศาสนาและแจกหนังสือ โบปถวิคำสอนแก่ชนทุกชั้นที่มาชุมนุมกันจำนวนมาก¹⁸

ในขณะที่การเผชิญหน้าด้านอุดมการณ์ทางศาสนา โดยมีขงขันนารีพุ่งความสนใจต่อการได้ แยังแนวความคิดความเชื่อกับผู้นำของไทย เพื่อสอดแทรกแนวความคิดใหม่ที่ตนเชื่อว่าเป็น "วิทยาศาสตร์" และเป็นแหล่งที่มาของความเจริญแบบตะวันตกนั้น ผู้นำของไทยกลับสะท้อนแนวคิดต่อ คริสต์ศาสนาโดยใช้พุทธศาสนาเป็นมาตรฐาน เพื่อชี้ให้เห็นว่า คริสต์ศาสนาเป็นศาสนาไม่มีเหตุผล เป็นศาสนาของชนป่าเถื่อน ดังที่เจ้าฟ้ามงกุฎ ทรงมีพระราชหัตถ์เลขาถึงพระสหายชาวอเมริกันเล่าถึง

¹⁵Lord, Mo Bradley ..., p. 108. และ เฟลด์ส, ซามูเอล อาร์ เฮาซ์, หน้า 41-42 และ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ฯ, หนังสือแสดงกิจจานุกิจ, หน้า 115.

¹⁶เฟลด์ส, ซามูเอล อาร์ เฮาซ์, หน้า 124.

¹⁷Bradley, "Prince Mongkut and Jesse Caswell," p. 35.

¹⁸Ronald Renard & Herbert R. Swanson, "Notes on a Letter from Prince Mongkut to Dr. S.R. House," JSS, 70 (January-July 1982) : 130-131. และดูที่เฟลด์ส, ซามูเอล อาร์ เฮาซ์, หน้า 83.

ความพยายามของมิชชันนารีที่จะชักนำพระองค์ให้เปลี่ยนศาสนาและพระองค์ทรงวิจารณ์มิชชันนารี และคริสต์ศาสนาอย่างรุนแรงตอนหนึ่งว่า

...เพราะไทยเรารู้แน่แล้วว่าการเผยแพร่ศาสนาของชาวเมืองคตสเดียนนั้น ได้กระทำโดย ประการที่เคยนาคตสเดียนไปสั่งสอนชาวป่า แลชาวประเทศมิลักซะ ได้จ่ายตายตามวิธีของ โคลัมบัสเป็นต้น อนึ่งพวกมิชชันนารีผู้มีความรู้ทางศาสนาตั้งได้กล่าวแล้ว ไม่มีตำแหน่งที่จะหา เลี้ยงชีพในเมืองมารดาของตน โดยวิชาที่มีอยู่ เพราะว่ามีนักเทศน์แลครูสอนศาสนาวิธีเดียวกัน มากเกินกว่าจำนวนวัดที่มีในประเทศคตสเดียนทั้งหมด จึงต้องดำเนินการหาเลี้ยงชีพด้วยอาศัย รับเงินของผู้มีใจกอบด้วยปรานียอมสละง่ายซึ่งผู้จ้าง (ของพวกมิชชันนารี) บรรดาให้ความ ยินดียอมเสียเงินเพื่อให้มีผู้นำศาสนาที่นับถือของตน ไปเทศน์สั่งสอนในเมืองอื่น ๆ ซึ่งตนเห็นว่า ราษฎรอยู่ในความมืดมนห์ ไร้ปัญญาคือความสว่าง แต่คนมีปัญญาเช่นข้าพเจ้าแลคนอื่นที่มีความรู้ทราบดีแล้วว่า คตสเดียนเป็นเพียงแต่การงมงาย เชื้อลัทธิโบราณของพวกยิวผู้โกล่งจะ เปนมิลักซะ...¹⁹

แม้ว่าข้อวิจารณ์เกี่ยวกับมิชชันนารีนี้จะไม่ตรงกับความเป็นจริงนัก แต่แนวพระราชดำริ ของเจ้าฟ้ามงกุฎ สะท้อนให้เห็นว่าพระองค์ทรงมองบทบาทของมิชชันนารีในการเผยแพร่คริสต์ศาสนา เป็นเพียง "อาชีพ" อย่างหนึ่ง ไม่ใช่ "พันธกิจ" ตามความเชื่อมั่นและอุดมการณ์ของมิชชันนารี นอกจากนี้ พระองค์ยังทรงตีความว่าคริสต์ศาสนาไม่ใช่แหล่งกำเนิดของวิทยาศาสตร์ซึ่งเป็น "แสงสว่างแห่งความรู้ อันไม่มีข้อสงสัย"²⁰ ดังที่พระองค์ทรงกล่าวต่อไปว่า

...เราติดต่อกับมิตรชาวอังกฤษแลอเมริกันนั้น ก็เพื่อความรู้อันทางวิทยาศาสตร์แลศิลปศาสตร์ หาไร้ติดต่อเพราะชื่นชมแลอัศจรรย์ใจในการศาสนาสามัญนั้นไม่ เพราะเราทราบแล้วว่า มี คนเป็นอันมากซึ่งรอบรู้วิชาแลเป็นอาจารย์ในวิทยาศาสตร์ต่าง ๆ เช่นดาราศาสตร์ ภูมิศาสตร์ ไวยากรณ์ แลการเดินเรือ เป็นต้น พวกนี้ติฉินแลปฏิเสธทุกข้อที่กล่าวไว้ในไบเบิล แลแสดงว่า

¹⁹ กจข, เอกสาร ร4-1ก/1 พระราชหัตถเลขาของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึง นายและนางเอ็ดดี (ร.ศ. 67)

²⁰ เรื่องเดียวกัน,

ไม่เชื่อถือเลย.... 21

และเจ้าฟ้ามงกุฎทรงชี้ให้เห็นว่า ทรงเข้าพระทัยถึงเจตนารมย์ของมิชชันนารีที่จะชักนำพระองค์ให้นับถือเลื่อมใสคริสต์ศาสนา เพื่อราษฎรจะได้เปลี่ยนตามพระองค์ไปด้วย แต่พระองค์ทรงยืนยันว่า พุทธศาสนามีความเป็นอารยธรรมสูงกว่าพวก "ชาวป่าแลหาดีมีลักษณะ" ที่มิชชันนารีอ้างเป็นตัวอย่าง

....แต่คนในประเทศของเราไม่เหมือนกับคนเหล่านั้น เพราะได้มีความรู้เรื่องธรรมะแลจรรยา มานานแล้ว ธรรมะแลจรรยาของเรานั้น แม้ว่าได้มีลัทธิพราหมณ์แลลัทธิชาวป่าเป็นต้น มาปะปนทำให้เสียไปบ้าง ก็ยังเป็นลัทธิอันแจ่มแจ้งถูกต้องอย่างน่าพิศวง มีผลน่าเชื่อแลชื่นชมยิ่งกว่าลัทธิของชาติอื่นที่ได้กล่าวมาแล้ว... 22

จะเห็นได้ว่าขณะที่มิชชันนารีถือว่าคริสต์ศาสนากับความเจริญแบบตะวันตกและวิทยาศาสตร์เป็นสิ่งเดียวกัน (unity) แต่ผู้นำด้านภูมิปัญญาของไทยจำแนก คริสต์ศาสนาเป็นส่วนหนึ่งต่างหาก ที่ยังใช้ความรู้ทางวิทยาศาสตร์แบบตะวันตกเป็นเหตุผลโต้แย้งความ "ไม่เป็นเหตุผล" ของคริสต์ศาสนา ด้วย ดังเช่นข้อโต้แย้งที่แสดงออกให้สาธารณชนได้รับรู้ใน "หนังสือจดหมายเหตุฯ" (Bangkok Recorder) ของนายแพทย์บริดเลย์ ตีพิมพ์ในปลายสมัยรัชกาลที่ 4 ซึ่งเป็นข้อโต้แย้งที่รัชกาลที่ 4 ทรงแสดงพระราชกระแสความคิดเห็นเรื่องทรงคัดค้านข้อความบางข้อในพระคัมภีร์ไบเบิล ได้แก่ การทรงสร้างของพระเจ้า การที่พระเจ้าทรงช่วยให้คนหายจากโรค* แต่ไม่ปรากฏให้เห็นจริงและมีข้อมูลที่ขัดกับข้อพิสูจน์ทางวิทยาศาสตร์ ดังได้ทรงยกตัวอย่างไว้ เช่น "...แม้ว่าจะอ่านถึงเรื่องพระเจ้า

21 เรื่องเดียวกัน,

22 เรื่องเดียวกัน,

*คนในสังคมไทยคงเข้าใจสาระในพระคัมภีร์ไบเบิลตามตัวอักษรเช่นเดียวกับข้อวิจารณ์นี้ เช่นบันทึกของหมอเฮาท์ กล่าวถึงเรื่องนี้ตามที่เฟลตส์อธิบายไว้ว่า "มีคนแก่คนหนึ่งมีใจเชื่อง่าย ตามหมอว่า ถ้าเขากราบไหว้พระเยซู เหมือนกราบไหว้พระพุทธรูปนั้นเขาจะหายจากโรคแน่หรือ มีคนหนึ่งहुติงมาหาทำนหมอรับหนังสือพระธรรมคัมภีร์ส่วนหนึ่ง กลับไปยังบ้าน แล้วกลับมาบ่นว่า เขาได้อ่านหนังสือกลมารยาคริสเตียนจบแล้ว แต่เขาไม่หายเป็นโรค" (เฟลตส์, ซามูเอล อาร์ เฮาท์..., หน้า 27.)

ทรงสร้างโลกในหกวัน แล้วก็จะได้ความว่าสร้างมิด สร้างสว่าง ประมวลไว้ข้างหนึ่งให้เป็นกลางวันกลางคืน เป็นมิดแสงสว่างไม่เป็นด้วยแผ่นดินหม่น เป็นด้วยพระเจ้าสร้าง...²³ หรือการวิจารณ์สาระในพระคัมภีร์ไบเบิลบางเรื่อง โดยใช้ความเจริญที่ได้ประจักษ์ในปัจจุบันเป็นสิ่งเปรียบเทียบว่า

...แสดงคนเขาก็ว่าอยู่ว่าเมื่อพระเจ้าโปรดโนอาแลครอบครัวของโนอา ทำให้เรือกำปั่นหนีน้ำวินาศ ถ้าครั้งนั้นจะโปรดให้ทำจักรกลไฟ แสงทางเสื่อถือท้ายแล วิชาสองตัจูตได้ก็จะดี โนอาจะได้ใช้จักรไปเที่ยวดูข้างโน้นข้างนี้ แลเรือตกอยู่ที่ไหนจะรู้ว่าน้ำลดแล้วหรือยังจะได้รู้ จะได้ไม่ต้องปล่อยกา ปล่อยนกพิราบ อย่างว่าในหนังสือไบเบิลนั้นเลย...²⁴

นอกจากการโต้แย้งด้านความคิดแล้ว การประพุดปฏิบัติของมิชชันนารี ยังต้องพบกับ การมองบทบาทด้านต่าง ๆ จากความรู้สึกของคนไทยโดยอิทธิพลของความเชื่อทางพุทธศาสนาด้วย เช่นการแจกจ่ายหนังสือไปปลิวคำสอนจนกระทั่งการช่วยเหลือรักษาโรคซึ่งมิชชันนารีเชื่อว่าการกระทำของตนจะแสดงถึงความกรุณาเมตตาของพระเจ้า แต่คนในสังคมไทยกลับมองการกระทำดังกล่าวว่าเป็นการ"ทำบุญ" ซึ่งเป็นที่เข้าใจว่าบางครั้งเป็นบทบาทที่ขัดกับความรู้สึกทางจารีตในราชสำนักของไทย และเป็นปัจจัยหนึ่งที่มิชชันนารีถูกเพ่งเล็งจากราชสำนักในด้านลบ ดังที่มีแนวคิดที่ว่าความหวาดระแวงมิชชันนารีและพยายามผลักดันให้ย้ายออกจากศูนย์กลางของชุมชน คงเนื่องจากการ"ทำบุญ" ได้ทุกวัน อย่างพวกมิชชันนารีนั้นอาจจะครองใจผู้คนแทนพระมหากษัตริย์²⁵ และผลในทางตรงกันข้ามจากกรณีดังกล่าวนี้ก็เป็นผลที่เปลี่ยนแปลงไปจากเจตนารมณ์ของมิชชันนารีเช่นกัน ดังที่นายแพทย์บริดเลย์บันทึกเรื่องการรักษาต่อกระเจกแก่พระสงฆ์ที่มีสมณสูงรูปหนึ่ง โดยกล่าวถึงผลที่ได้รับคือ"...ชาวสยามมี

²³พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, "เรื่องศาสนา," วชิรญาณ ตอนที่ 14 (ร.ศ.114) : 1485 และโปรดดูที่ โอภาส เสริกฤ, พระราชบิดาแห่งการปฏิรูป (กรุงเทพมหานคร : แจ่มเจริญการพิมพ์, 2513) หน้า 202-206.

²⁴พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, "เรื่องศาสนา," หน้า 1485.

²⁵Lord. Mo Bradley... p.76 อ้างถึง Bangkok Calendar, 1860, p. 46. DBB, September 3, 1835, in Missionary Herald, 32 (1836), 180. and see also Kwiat Joseph, ed. History of American Missions to the Heathen (Worcester : Spooner & Howland, 1840 reprinted 1970), p.258. Dean, Present and Perspective... p.80

แนวโน้มในการสรรเสริญข้าพเจ้ามากสำหรับการปฏิบัติด้วยความกรุณาครั้งนี้ พวกเขาถือว่าข้าพเจ้าจะได้รับผลบุญมาก เพราะผู้ที่ข้าพเจ้ารักษาเป็นพระสงฆ์มีสมณค่อนข้างสูง...²⁶ หรือกรณีนายแพทย์เฮาส์ ที่ตั้งใจในการรักษาผู้ป่วยโดยไม่คิดค่าตอบแทน...เพื่อแสดงน้ำใจตามคริสต์ศาสนิกชน...²⁷ แต่คงเป็นที่เข้าใจจากคนในสังคมไทยว่าเป็นการ"ทำบุญ" มากกว่าอย่างอื่น

สิ่งที่เผชิญหน้าในการนำเสนอคริสต์ศาสนาแก่ผู้สังคมนิยมไทยของมิชชันนารีอีกประการหนึ่งคือความพยายามที่จะทำให้คนในสังคมไทยเข้าใจแนวคิดความเชื่อของคริสต์ศาสนาอย่างแท้จริง และให้มองเห็นว่าเป็นแนวคิดความเชื่อที่แตกต่างจากพุทธศาสนาหรือความเชื่อแบบจารีตของไทย ในหนังสือ *Present and Perspective Missions in Siam* ได้สะท้อนปัญหานี้จากรายงานของมิชชันนารีว่าต่างตระหนักถึงความยากลำบากในการใช้คำภาษาไทย เพื่ออธิบายเรื่องเกี่ยวกับพระเจ้า (God) และองค์ประกอบของนามธรรมต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้อง เช่น angels, soul hope, faith, holiness, repentance, benevolence และอื่น ๆ²⁸ ซึ่งความวิตกของมิชชันนารีรุ่นบุกเบิกก็คือการใช้คำในภาษาไทย เพื่อให้ความหมายบางคำจะทำให้เป็นที่เข้าใจกลมกลืนกับสิ่งที่มีอยู่ในระบบความเชื่อของสังคมไทย เช่น ศาสนาจารย์โจนส์ ใช้คำว่า "พระเจ้า" แสดงถึงผู้สูงสุด (Supreme being) มิชชันนารีเองเข้าใจว่า คำว่า "เจ้า" เป็นการแสดงความนับถือและใช้กับคนทุกคนชั้นฐานะส่วน "พระ" ใช้กับ พวกสงฆ์ กษัตริย์และขุนนาง จึงเป็นที่หวั่นเกรงในหมู่มิชชันนารีว่า

...จะเป็นที่เข้าใจของชาวสยามผู้มีใจมืดบอดไปว่าจะเป็นการเข้าใจถึงพระพุทธรูป หรือบุคคลในราชตระกูล และเป็นที่ยกย่องกันว่าความหมายของผู้พยากรณ์ (prophet) ในภาษาสยามหมายถึงพวกโหรหรือหมอดูทำนายทายทัก และคำว่า 'ทูตสวรรค์' (angel) หมายถึงพวกที่มีร่างกายอันนามหัศจรรย์ บางครั้งก็เป็นผู้ที่จุติในสวรรค์ของพวกไร้พระเจ้า...²⁹

จากหลักฐานการแปลพระคัมภีร์ไบเบิล และงานแปลที่เกี่ยวข้องกับคริสต์ศาสนาของ

²⁶ABD 17 October 1837.

²⁷เฟลด์ส, ซามูเอล อาร์ เฮาซ์, หน้า 23.

²⁸Dean, *Present and Perspective*..., p. 73.

²⁹Ibid., p. 73.

มิชชันนารีที่หลงเหลืออยู่ ได้แก่ หนังสือพระธรรมฎากา ที่แปลโดยกุตสลาฟ (เข้าใจว่าเป็นการแปลที่อยู่ในช่วงปี พ.ศ.2371-2372) "เรื่องราวของโยเซบและโมเซ" แปลและเรียบเรียงโดย E. C. Jones (พ.ศ.2382) และ "เรื่องกิจการอาจารย์ใหญ่ที่เปนศิษพระเยซูเจ้าที่เดิมนั้น" (พระธรรมกิจการ) แปลโดยศาสนาจารย์โรบินสัน (พ.ศ.2384) แสดงให้เห็นถึงความยุ่งยากและการเปลี่ยนแปลงในการสื่อความหมายเรื่องราวของคริสต์ศาสนาระดับหนึ่ง ดังเช่นการแปล "พระธรรมฎากา" ของกุตสลาฟ (ตีพิมพ์ที่สิงคโปร์) ได้มีการแปลคำ angel ว่า "เทวดาพระเจ้า" และ "พระอินทร์" ในความหมายเดียวกัน ดังความตอนหนึ่งว่า "...ส่วนไฟรั้งหลาย อยู่ข้างนอกภาชนะนา ครั่งขณะนั้น เผาก่ายาน... เทวดาพระเจ้าจึงนิระมิตรแก่ซาคาเรย์ยืนอยู่ ณะ ข้างวาก่ายานบันลึง...ซาคาเรย์ จึงแลเห็นพระอินสดู้งลัวพรันสิ้นระริว...สวนเทวดาจึงทักว่านั้น ทาร่อยากลัวเลย..."³⁰ นอกจากนี้ยังใช้คำแปลอื่น ๆ เช่น Holy Spirit = พระจิตรประสิทธิ์ "...เทวดาจึงตอบวานั้น พระจิตรประสิทธิ์จะลงมาที่บนทาร์ แล้วมีฤทธานุภาพยิ่งสูงสุด..." Preach = บอกรูญ "...บท ๘ ถ้อน ๑ ครั้นภายหลังมาเยชูเที่ยวท่องตลอดกรุงอ่าเพื่อทังปวง เข้าประกาศขอกบุญเมียงพระเจ้า แลลูกสิทสิบสองคนชวนไป..." Prophet = เทวทูต "...สวนเรากล่าวแก่ทาร์แท้จริงเทวะทูตไม่ชอบที่บ้านตัวเอง..." หรือการแปล Sabbath Day ว่าวันพระ " บท ๖ ถ้อน ๑ ครั้นเพลวันพระ คาร์บถวันหนึ่ง เยชูจึงเดินไปตลอดไร่นาแล้ว ลูกสิทสิบสองคนจะยี่ด้วยมีแลกินนั้น..."³¹ และเป็นที่สังเกตว่า การสื่อความหมายในครั้งไม่ได้ใช้คำราชาศัพท์กับ Jesus อีกทั้งยังเรียกชื่อเป็น "เยชู" เท่านั้น

นับตั้งแต่การเริ่มงานแปลพระคัมภีร์ไบเบิลของมิชชันนารีรุ่นบุกเบิกช่วง พ.ศ.2371-2372 ถึงปี พ.ศ.2379 คงมีการแปลใช้ศัพท์และสำนวนการเขียนที่แตกต่างกัน ดังนั้นมิชชันนารีคณะอเมริกันแบบดิสต และคณะอเมริกันบอร์ตฯ จึงได้ประชุมเพื่อหาข้อยุติในการแปล ดังปรากฏในจดหมายเหตุของนายแพทย์บริดเลย์ (วันที่ 2 มกราคม พ.ศ. 2379) "...โดยให้มิชชันนารีทั้ง 2 คณะ ได้มีโอกาสช่วยเหลือซึ่งกันแลกัน ทั้งจะแปลให้ลงรอยเดียวกันด้วย พระ คัมภีร์ที่พิมพ์ออกเป็นภาษาไทยจะได้ไม่

³⁰คาร์ล กุตสลาฟ, พระธรรมฎากาฉบับแปลเมื่อพ.ศ. 2380 (ค.ศ.1837), (มปท , มปป.) (ไม่ปรากฏเลขหน้า) การใช้ภาษาไทยและการเขียนในหนังสือเล่มนี้อ่านค่อนข้างยากเนื่องจากการสะกดคำ การใช้อักษร สระและวรรณยุกต์ ผิดแผกจากปัจจุบันมาก เข้าใจว่าคงเนื่องจากผู้ช่วยในการแปลไม่รู้ภาษาไทยอย่างดี และปัญหาด้านการพิมพ์

³¹เรื่องเดียวกัน,

แตกต่างกันเป็นหลายส่วน..."³² ความเปลี่ยนแปลงที่เห็นได้ประการหนึ่งคือการใช้ศัพท์ภาษาไทย ทั้งในแง่การแปลใหม่ เช่น Holy spirit = พระวิญญาณบริสุทธิ์ ดังความในพระธรรมกิจการ ฉบับ พ.ศ. 2384 ว่า "บทต้น ๑ เรวบีโลเอย์, ซึ่งการที่พระเยซูได้กระทำแลได้สั่งสอนแลตรัสด้วยพระ วิญญาณบริสุทธิ์ สิ่งไว้แก่ศิษย์เป็นอาจารย์ใหญ่..."³³ หรือใช้คำ "ผู้ทำนาย" แทนเทวทูต (prophet)³⁴ และการใช้ราชาศัพท์เมื่อกล่าวถึง Jesus นับตั้งแต่การใช้ "พระเยซู" แทน "เยซู" จนกระทั่งนาม และกริยาที่เกี่ยวข้องกับ "พระเยซู" ทั้งหมด³⁵

ความเปลี่ยนแปลงดังกล่าวนี้ สะท้อนให้เห็นถึงความพยายามของมิชชันนารีที่จะเสนอเรื่อง ราวของคริสต์ศาสนาให้เป็นที่ยอมรับมากยิ่งขึ้น โดยเฉพาะการเชิดชูสถานภาพของ "พระเยซู" ให้สูงเด่น เช่นเดียวกับพระพุทธรเจ้า* แต่อย่างไรก็ตาม เรื่องราวและองค์ประกอบในสาระทั้งหมดยังคงแปลกไป จากความรู้สึกของคนไทยที่ไม่อาจยอมรับได้ง่าย บูแอล ได้บันทึกคำตอบของชาวบ้านขณะที่เขาไป แจกหนังสือใบปลิวคำสอนครั้งหนึ่งว่า "...พระเยซูไม่เอาไม่รู้จัก ศาสนาของเรามีอยู่แล้ว..." นอกจากนี้ ยังมีคำถามเรื่องการทำนิกบวช (หมายถึงมิชชันนารี) มีครอบครัวได้ และการฆ่าสัตว์ตัดชีวิตในคริสต์ ศาสนามิชอบหรือไม่³⁶ นายแพทย์บริดลีย์ ได้บันทึกคำถามของผู้ที่ห้อมล้อมฟังการประกาศ

³²บริดลีย์, จดหมายเหตุมิชชันนารีอเมริกัน.... หน้า 76.

³³ครุโรบินสัน, เรื่องกิจการอาร์ยี่ใหญ่ที่เป็นศิษย์ประเยชเจ้าที่เดิมนี้ (Bangkok : A.B.C.F.M. Mission Press, 1841) หน้า 3.

³⁴เรื่องเดียวกัน,

³⁵เรื่องเดียวกัน,

* "พระเยซูคริสต์" โดยสถานภาพที่ปรากฏตามสาระในพระคัมภีร์ไบเบิลเป็นทั้งสามัญชน และการทรงสภาพ "พระเจ้า" การนำเสนอภาพ "พระเยซูคริสต์" สมัยแรกให้ความรู้สึกเป็นสามัญชน มากกว่าการเชิดชูสถานภาพให้สูงขึ้นคงเพื่อแสดงความ "ศักดิ์สิทธิ์" นำเคารพเชื่อถือในสังคมไทย อย่างเช่นการเคารพเชื่อถือพระพุทธรเจ้า (แต่มีใช้เทียบเคียงกับพระพุทธรเจ้าตามตัวอักษร)

³⁶Buell-Lowrie, A December 1843 V.1 BFM.

คริสต์ศาสนา ที่แสดงถึงความสงสัยต่อสถานภาพของพระเยซูและความไม่เข้าใจระบบแนวคิดของคริสต์ศาสนา เช่น "พระเยซูเป็นบุตรของพระเจ้าหรือ? พระเจ้าทรงมีชีวิตหรือ? พระเยซูกลับกลายเป็นพระเจ้าได้อย่างไร?" การถามถึงเรื่องความบาป นรก-สวรรค์ ความทุกข์และความสุข³⁷ เป็นต้น แต่เนื่องจากโลกทัศน์ตลอดจน วิธีคิดและความเชื่อของคนในสังคมไทย ที่ถูกหล่อหลอมมาจากคำสอนแบบ "ไตรภูมิฯ" มาเป็นเวลานาน จึงไม่น่าจะเข้าใจหรือยอมรับแนวคิดแบบคริสต์ศาสนาได้ง่าย และหากพิจารณาแนวคิดของผู้นำของไทย ซึ่งอยู่ในช่วงสมัยของการเปลี่ยนแปลงความคิดความเชื่อในพุทธศาสนาที่เป็นแบบเหตุผลนิยมมากขึ้น จึงไม่อาจยอมรับเรื่องราวที่เป็นมาจากอำนาจปาฏิหาริย์ เพราะเชื่อว่าไม่มีจริง ดังเช่น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงยืนยันถึงสิ่งที่ควบคุมการบังเกิดและความเป็นไปของมนุษย์ว่า "...สัตว์ที่บังเกิด นี้และเพราะกรรมเป็นพิษให้บังเกิดมาเป็นมันคงความเรื่องนี้จำจะต้องสืบนิฐานลงเช่นนี้จึงไม่ผิด ที่บางพวกมาสั่งสอนว่ามีผู้สร้างนฤมิตรนั้น ไม่ถูกเลยอย่าให้ถือเอาจะเป็นอัสมิมานะ..."³⁸

นอกจากนี้ การสอนเรื่องการทรงสร้างของพระเจ้า ยังเป็นแนวคิดที่แตกต่างจากหลักอธิบายของพุทธศาสนา ดังมีคำพ้องในสมัยรัชกาลที่ 3 ที่ทรงตรวจสอบถึง "ทฤษฎี" (ความเห็นหรือทฤษฎี) ของศาสนาที่สอนในแนวนี้ ความว่า "...ซึ่งแขกถือศาสนาอิสลามว่าอาหฺลฺฮาหฺดูอาหฺลฺฮา เป็นผู้สร้างทั้งสัตว์ทั้งโลกตั้งนี้อยู่ในทฤษฎีชนิดใด..." และได้รับคำวิชันว่า "...ทฤษฎีของแขกซึ่งถือว่าอลหฺดูอาหฺลฺฮาเป็นผู้สร้างทั้งสัตว์ทั้งโลกนั้นลงในเอกัจจลัสสวาททฤษฎี เหมือนกับวาทเปนปฐม ในเอกัจจลัสสวาท ซึ่งถือว่าพรหมเป็นผู้สร้างแลเที่ยงถาวรส่วนตนซึ่งท่านได้สร้างไม่เที่ยงถาวรนั้น..."³⁹

การเผชิญหน้าด้านความคิดทางศาสนานั้น นอกจากมิชชันนารีจะนำความคิดทางศาสนาใหม่ลงสู่สังคมไทยโดยทั่วไปแล้ว มิชชันนารียังมุ่งความสนใจไปยังกลุ่มพระสงฆ์เป็นพิเศษ เพราะถือว่า

³⁷ADB 21 February 1857.

³⁸พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว "สุนทโรวาท : พระราชนิพนธ์พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงแต่งไว้แต่ครั้งยังทรงผนวช," มิวเซียม (รัตนโกสินทร์) เล่ม 1 (2419) : 223

³⁹โบราณคดีสโมสร, "คำวิชันาเรื่องทฤษฎีพวกถือศาสนาอิสลาม" พระราชพงศาวดารในรัชกาล รัตนโกสินทร์..., หน้า 265.

เป็นกลุ่มที่กุมความคิดทางศาสนาและมีอัตราส่วนต่อประชากรค่อนข้างสูง ในบันทึกของมิชชันนารีจึงปรากฏความสัมพันธ์ระหว่างพระสงฆ์กับมิชชันนารีในฐานะเป็น "กลุ่มเป้าหมาย" ที่ถือว่าสำคัญยิ่ง เช่น กุตสลาฟกล่าวว่าเขาได้รับอนุญาตให้ประกาศคริสต์ศาสนาในวัดได้ และพระสงฆ์จำนวนมากกระตือรือร้นเข้าร่วมสนทนาด้วย แต่กุตสลาฟต้องเผชิญกับความคิดของ ชนกลุ่มนี้คือ "...จิตใจของพวกเขาโดยทั่วไปยังแกร่งกร้าวต่อต้านสิ่งจะของพระเจ้า..."⁴⁰ แต่กระนั้นก็ดี กุตสลาฟยังกล่าวถึงโอกาสอันดีในการสั่งสอนพระสงฆ์บางรูปที่สนใจคริสต์ศาสนาอย่างจริงจัง⁴¹ หรือในบันทึกของเอเบิลจะพบว่า มีลักษณะความสัมพันธ์กับพระสงฆ์มากขึ้น โดยเฉพาะความตระหนักต่อจำนวนพระสงฆ์ที่เห็นว่าเฉพาะในกรุงเทพฯ มีพระสงฆ์ไม่น้อยกว่า 10,000 รูป และสถาบันสงฆ์มีอิทธิพลต่อวิถีชีวิตของคนในสังคมไทยทุกด้าน⁴² ดังนั้นเมื่อมีพระสงฆ์ซึ่งเป็นที่เคารพนับถืออย่างสูงรูปหนึ่ง (เอเบิลอ้างถึงแต่ไม่ระบุชื่อ) ส่งคนมาเชื้อเชิญมิชชันนารีให้ไปอธิบายเรื่องราวในหนังสือของมิชชันนารีที่ได้อ่านแล้วแต่ยังไม่เข้าใจอย่างถ่องแท้ เอเบิลเริ่มต้นบันทึกอย่างตื่นเต็นว่า "...เหตุการณ์หนึ่งที่เกิดขึ้นในวันนี้ ซึ่งเราคงต้องเฝ้าสอดอ้อนวอนซ้ำแล้วซ้ำเล่าอย่างจริงจัง จนกว่าทั้งอาณาจักรนี้ถูกเปลี่ยนไปเป็นคริสต์..."⁴³ ต่อจากนั้น เอเบิล จะบันทึกถึงกลุ่มพระสงฆ์ที่เข้ามาติดต่อกับมิชชันนารีมากขึ้นเรื่อย ๆ "...นับตั้งแต่การเข้ามาถึงของพวกเรา พระสงฆ์นับเป็นแขกส่วนมากของเรา มีจำนวนร้อยและอาจจะถึงพันที่มาขอรับหนังสือและยา และมีจำนวนไม่น้อยในกลุ่มนี้แสดง โมตรจิตกับเรามากทั้งยังได้ใช้เวลากับเราบ่อย ๆ ในตอนกลางวันหรือตอนเย็น..."⁴⁴ บางวันก็มีพระสงฆ์มาเยี่ยมเยียนถึงประมาณ 20 รูปในเวลาเดียวกัน⁴⁵

การมาเยี่ยมเยียนของพระสงฆ์และขอหนังสือใบปลิวคำสอนของมิชชันนารี คงต้องการตรวจ

⁴⁰Gutzlaff, The Journal of Two Voyages..., p.21

⁴¹Ibid, pp.25-26.

⁴² Abeel, Journal of a Residence..., pp. 222-223.

⁴³Ibid, pp. 235-236.

⁴⁴Ibid, p. 237.

⁴⁵Williamson, Memoir of the Rev. David Abeel..., p. 95.

สอบความคิดคำสอนของมิชชันนารี ในฐานะที่เป็นสถาบันที่ถูกโจมตีโดยตรง ซึ่งต่อมาภายหลังเอเบิลได้รับข่าวว่ารัชกาลที่ 3 ทรงมีกระแสรับสั่งข้าราชการห้ามเอเบิลไม่ให้แจกหนังสืออีก และเขาได้อ้างถึงพระราชกระแสรับสั่งดังกล่าวว่าหากมิชชันนารีต้องการแพร่ขยายคริสต์ศาสนาแล้ว จะต้องไปทำที่ประเทศอื่น ไม่ใช่ในสยาม เอเบิลเชื่อมั่นและมีเหตุผลที่เป็นไปได้มากกว่า การห้ามครั้งนี้คงเนื่องมาจากการยุยงของพระสงฆ์ เพื่อให้พระมหากษัตริย์ทรงป้องกันความเสื่อมสลายที่เริ่มปรากฏในหมู่สงฆ์⁴⁶ ในระยะหลังต่อมา กลุ่มพระสงฆ์ได้แสดงความสนใจตรวจสอบแนวคิดคำสอนของมิชชันนารี และได้แย้งแนวคิดกับมิชชันนารีบ้าง เช่น นายแพทย์บริดเลย์ บันทึกถึงการตรวจสอบและโต้แย้งแนวคิดทางศาสนา จากพระสงฆ์ครั้งหนึ่งว่า มีพระชั้นเปรียญรูปหนึ่งจากวัดของ Thun Kramarun มาสนทนาแลกเปลี่ยนความคิดเห็นเรื่องศาสนา และตำหนิหนังสือ 'ตราหูกทอง' ของศาสนาจารย์โจนส์ว่าไปคัดลอกอรรถกถาที่มีใช้แก่กันแท้ของพระไตรปิฎก ซึ่งไม่ใช่ในหมู่สงฆ์คณะธรรมยุติกนิกาย แต่ประชาชนส่วนใหญ่ยังคงติดยึดกับคำสอนแบบอรรถกถานั้นอยู่ การโต้แย้งอีกอย่างหนึ่งคือปัญหาเรื่องความรักโดยที่พระพุทธรเจ้าสอนว่าความรักเป็นเหตุให้เกิดความทุกข์อันเป็นหลักคำสอนที่ตรงกันข้ามกับคริสต์ศาสนา⁴⁷ ในบันทึกต่อมายังกล่าวว่าเจ้านายไทย (พระองค์เจ้าอมฤตวดี) พยายามที่จะจัดพิมพ์คำสอนของพระพุทธรเจ้าตอบโต้กับคำกล่าวหาของมิชชันนารีใน 'ตราหูกทอง' ด้วย⁴⁸ แต่การพิมพ์งานโต้แย้งดังกล่าวนี้ปรากฏเป็นจริงอีก 15 ปี ภายหลังต่อมา โดยเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ฯ

ผลกระทบจากการเผชิญหน้าด้านอุดมการณ์ทางศาสนาที่สำคัญยิ่งประการหนึ่งคือ การปฏิรูปพุทธศาสนาของเจ้าฟ้ามงกุฎ ถึงแม้ว่าการเริ่มต้นจัดตั้งคณะธรรมยุติกนิกายโดยเจ้าฟ้ามงกุฎ จะเกิดขึ้นก่อนการเข้ามาของมิชชันนารีโปรเตสแตนต์ประมาณ 3 ปี และการปฏิรูปพุทธศาสนาครั้งนี้จะมีเหตุผลเฉพาะของผู้น่าเอง แต่การเข้ามาของมิชชันนารีนั้นอยู่ในกระแสของการปฏิรูปดังกล่าว ซึ่งคงมีผลกระทบต่อกันในแง่แนวคิดและวิถีปฏิบัติของทั้งสองฝ่าย

หลักการปฏิรูปพุทธศาสนาของเจ้าฟ้ามงกุฎ คือการกลับไปสู่สัทธรรมที่เป็นพุทธวจนะครั้งพุทธกาลด้วยการใช้ปัญญา และปฏิบัติตามทางสายกลางของพระพุทธองค์ ดังที่นฤมล ธีรวัฒน์

⁴⁶Abeel, *Journal of a Residence...* p. 287-288. and see also Dean, *Present and Perspective...* p. 65-66.

⁴⁷ADB, 29 July 1850.

⁴⁸ADB, 10 August 1850.

ได้วิเคราะห์ถึงหลักการสำคัญเกี่ยวข้องกับการปฏิรูปครั้งสำคัญนี้คือ ลักษณะของความเป็นผู้นำที่เจ้าฟ้า มงกุฎทรงปฏิบัติตามแบบอย่างพระพุทธเจ้า การเน้นหลักธรรมในการปฏิบัติโดยถือหลักธรรมที่เป็น พุทธวจนะ และเน้นลักษณะการปฏิบัติของพระสงฆ์คณะใหม่ที่เคร่งวินัยและใช้ปัญญาในการพิจารณา ปัญหาหลักธรรมที่แท้จริงของพระพุทธเจ้ามาปฏิบัติ⁴⁹ การกลับเข้าไปหา "รากเหง้าเดิม" ของศาสนา พุทธ เป็นแนวคิดหลักที่จะอธิบายถึงความเป็นเหตุผลในพุทธศาสนาและยืนยันถึงความถูกต้องของ ศาสนาด้วย มีข้อสังเกตว่าการจัดตั้งธรรมยุติกนิกาย ยังแสดงถึงแนวคิดที่ทวนกระแสของคติ ปัญจอันตรธานในสังคมไทย ที่เชื่อว่าพระพุทธศาสนาจะต้องเสื่อมสูญไป จึงไม่ชวนชวนายปรับปรุงให้ดีขึ้น และกระทำกิจศาสนาให้เป็นกิริยาบุญเท่านั้น ส่วนเจ้าฟ้ามงกุฎทรงสามารถจูงใจคนให้เกิดความ เลื่อมใสและเชื่อมั่นว่า การปฏิบัติธรรมตามหลักธรรมยุติกานั้น เป็นหนทางที่ดีที่สุดใน การไปสู่ พรหมจรรย์ ที่จะนำไปถึงสวรรค์และนิพพาน หรือถึงแม้ว่าจะไปไม่ถึงเพราะศาสนวงศ์หรือสัทธรรม อันตรธานไปแล้วก็ตาม ก็เสมอตัวไม่เป็นโทษหรือบาปอันใด⁵⁰

ดังนั้นการปฏิรูปพุทธศาสนาครั้งนี้จึงเป็นการปฏิบัติที่ต้านกระแสความคิดของมิชชันนารี ในช่วงสมัยนั้น ขณะเดียวกันยังเป็นการต้านทานการสอดแทรกแนวคิดและระบบคุณธรรมใหม่ลงสู่สังคม ไทยของพวกมิชชันนารีด้วย เพราะการโจมตีพุทธศาสนาพร้อมทั้งเสนอหลักความเชื่อศรัทธาใหม่ หากกระทำได้เป็นผลก็จะกระทบต่อความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันของอาณาจักรและสิทธิธรรมของผู้น ปกครองที่ตั้งอยู่บนพื้นฐานการอธิบายแบบพุทธศาสนา⁵¹ แนวคิดเช่นนี้ปรากฏในการปฏิวัติด้าน อื่น ๆ ด้วย เช่น รัชกาลที่ 3 และรัชกาลที่ 4 มักจะทรงเกรี้ยวกราดกับมิชชันนารีหากโจมตีศาสนา พุทธอย่างรุนแรง หรือกระทำการขัดพระบรมราชโองการบางอย่าง และหากพิจารณาถึงแนวทาง ปฏิรูปพุทธศาสนาของเจ้าฟ้ามงกุฎ จะเห็นได้ว่ามีเหตุผลในการเตรียมจิตใจคนไทย และสร้างความมั่นคง แข็งแกร่งให้กับพุทธศาสนาในยามที่ต้องเผชิญหน้ากับวิทยาศาสตร์ใหม่ที่แพร่มาจากตะวันตก โดยการเน้นหลักเหตุและผล ซึ่งกระทำได้ 2 วิธี คือ การปฏิเสธแนวความคิดในหนังสือไตรภูมิฯ ว่าไม่

⁴⁹นฤมล อีระวัฒน์, "พระราชดำริทางการเมือง...", หน้า 76-78. และโปรดดูวิธีดำเนินการสถาปนาคณะสงฆ์ใหม่ (ธรรมยุติกนิกาย) ได้ใน ศรีสุพร ช่วงสกุล, "การเปลี่ยนแปลงของคณะสงฆ์ :...", หน้า 10-20.

⁵⁰นฤมล อีระวัฒน์, "พระราชดำริทางการเมือง...", หน้า 99-100.

⁵¹วิไลเลขา ดาวรณสาร, ผู้นำไทยกับการรับวัฒนธรรมตะวันตก, หน้า 44.

ใช้เป็นคำสอนทางพุทธศาสนาและโดยการตีความพระไตรปิฎกใหม่⁵²

หลักการปฏิบัติดังกล่าวนี้ มีความคล้ายคลึงกับการปฏิรูปคริสต์ศาสนาของโปรเตสแตนต์ ซึ่งเจ้าฟ้ามงกุฎทรงมีกระแสรับสั่งว่า ความคิดในการตั้งคณะธรรมยุติกนิกายของพระองค์ มีวิธีการเช่นเดียวกับนิกายโปรเตสแตนต์ คือการแยกตัวขึ้นใหม่ออกจากรากเหง้าของศาสนาเก่า⁵³ กระแสรับสั่งดังกล่าวนี้ แสดงถึงการยืนยันความถูกต้องบริสุทธิ์ของพุทธศาสนานิกายใหม่แก่ชาวตะวันตก โดยเฉพาะอย่างยิ่งเป็นนัยะให้มิชชันนารีโปรเตสแตนต์ได้เห็นว่าการปฏิรูปศาสนาได้ไม่เสื่อมสลายดังที่มิชชันนารีได้รับรู้และเข้าใจจากกระแสแนวคิดในสังคมไทยขณะนั้น

อย่างไรก็ตาม มิชชันนารีส่วนใหญ่ยังคงวิพากษ์พุทธศาสนาในสังคมไทยจากแนวคิดหรืออุดมการณ์ของตนเองและสภาพที่ได้พบเห็นทั่วไปในช่วงสมัยนี้อย่างชัดเจน ทั้งต่อหน้าชุมชนที่มาฟังการป่าวประกาศเรื่องคริสต์ศาสนาของมิชชันนารี และการเขียนรายงานที่สะท้อนความรู้สึกที่มีต่อศาสนาของสังคมไทย ไปลงในวารสารขององค์กรทางศาสนาต่างประเทศ ดังที่เอเบิลได้บันทึกไว้ตอนหนึ่งว่า ในช่วงที่ตนปฏิบัติงานอยู่นั้นชื่อของพระเยซูเริ่มเป็นที่รู้จักมากขึ้น และหนังสือ "พระเจ้าเยซู" (Prah Chow Yas-soo) เป็นที่ต้องการตามปกติ⁵⁴ ซึ่งเอเบิล อธิบายว่า "พระเจ้า" เป็นนามนำหน้าแสดงถึงความเคารพพระเจ้า แต่ในระยะหลังชื่อนี้กลับเป็นที่ล้อเลียนมิชชันนารี ทำให้มิชชันนารีไม่พอใจมากเพราะถือว่าเป็นการกล่าวนามพระเจ้าสูงสุดอย่างหยาบคาย เช่น บูแอล กล่าวว่าพวกเขาเด็กและห่วยร้ายรุ่นมักกลม่อมมิชชันนารีและได้เรียกขานกันอย่างลึกลับกันว่า "เยซู เยชู เยชูมาแล้ว" ตามความรู้สึกของมิชชันนารีได้ชี้จุดนี้ให้ผู้อ่านรายงานเห็นว่าคนกลุ่มดังกล่าวเป็นพวกตามืดบอดและเหลวแหลก⁵⁵

⁵²เรื่องเดียวกัน, หน้า 55-56.

⁵³นฤมล อธิวัฒน์, "พระราชดำริทางการเมือง...", หน้า 78.

* มีบันทึกของมิชชันนารี แสดงให้เห็นถึงความสนใจของคนในสังคมไทยที่มาฟังการป่าวประกาศคริสต์ศาสนาตามแหล่งชุมชนและวัดเนื่องจากความรู้สึกแปลกใหม่ที่พบเห็นภายนอก

⁵⁴David Abeel. "Journal of Mr. Abeel." The Missionary Herald 28 (1832) : 176.

⁵⁵Bueell-Lowrie, 4 December 1843 V.1 BFM.

ซึ่งบูลแอต ยังวิพากษ์พุทธศาสนาอย่างรุนแรง โดยระบุให้เห็นว่าพฤติกรรมและการกระทำของคนในสังคมไทย ขัดกับศีลธรรมหรือข้อห้ามของพุทธศาสนาอย่างสิ้นเชิง จะเห็นได้ว่าความเข้าใจเช่นนี้ก็ไม่แตกต่างไปจากมิชชันนารีโปรเตสแตนต์ชุดแรก ๆ ที่เคยบันทึกรายงานเกี่ยวกับสภาพการณ์ทั่วไปทางศาสนาในสังคมไทยลงในวารสารขององค์กรศาสนาต่างประเทศมาก่อน นับเป็นการตอกย้ำความเข้าใจเช่นนี้ในกลุ่มศาสนามากขึ้น และการนำเสนอเช่นนี้ยังเป็นข้อมูลที่สร้างทัศนคติเกี่ยวกับสภาพศาสนาในสังคมไทยแก่มิชชันนารีใหม่ที่จะเข้ามาปฏิบัติงานด้วย ความเข้าใจของมิชชันนารีต่อพุทธศาสนาในช่วงสมัยรัชกาลที่ 3 ถึงสิ้นรัชกาลที่ 4 จึงคงเป็นความเข้าใจเช่นเดียวกันนี้ตลอดมา

นอกจากนี้แล้ว มิชชันนารียังเฝ้ามองการเคลื่อนไหวของคณะธรรมยุติกฯ โดยการแปลความหมายของกระบวนการนี้ตอบสนองต่อความเข้าใจของตนเอง ซึ่งความเข้าใจดังกล่าวทำให้มิชชันนารีพึงพอใจในการถ่ายทอดวิทยาการตะวันตกแก่คณะและบุคคลที่สนับสนุนนิกายพุทธศาสนาใหม่อย่างมาก ในรายงานของมิชชันนารีคณะอเมริกันบอร์ตัน ปี พ.ศ.2387 กล่าวถึงคณะธรรมยุติกฯ ว่ากำลังมีชื่อเสียงและบทบาทสูงเด่นขึ้น คณะใหม่นี้ปฏิเสธสิ่งจอมปลอมในคัมภีร์ที่คนทั่วไปถืออยู่และหันมารับประเพณีปฏิบัติบางอย่างที่เป็นของชาติที่รุ่งเรืองทางภูมิปัญญา ขณะที่คณะอื่นยังคงติดยึดกับสิ่งเก่า ๆ อยู่ มิชชันนารีให้ชื่อคณะธรรมยุติกฯ ว่าเป็นกลุ่ม 'เสรีนิยม' (liberal)* โดยอ้างข้อเท็จจริงว่า ภายหลังจากข่าวลือห้ามการแจกหนังสือคำสอนคริสต์ศาสนา (ปลายปี พ.ศ.2385) ได้มีคนจากคณะใหม่และผู้เกี่ยวข้องสนับสนุน ทั้งพระวอและพระสงฆ์ มาขอหนังสือ งานพิมพ์ของมิชชันนารีไปศึกษามากยิ่งขึ้น ซึ่งมิชชันนารีทราบถึงความประสงค์อย่างหนึ่งว่า คณะบุคคลในกลุ่มนี้มีข้อสงสัยต่อการนับถือระบบความเชื่อเดิมของตนเองและต้องการตรวจสอบหลักความเชื่อของคริสต์ศาสนาอย่างเต็มที่ แนวโน้มเช่นนี้เป็นที่พอใจของมิชชันนารี เนื่องจากได้มีโอกาสแผ่ขยายเรื่องราวของคริสต์ศาสนาไปสู่กลุ่มผู้นำทางด้านภูมิปัญญาของไทยอย่างกว้างขวาง ทั้งยังเป็นการแพร่กระจายความคิด ไปสู่กลุ่มที่กำลังขึ้นมาใช้อำนาจปกครองประเทศ ซึ่งกำลังขยายตัวมากขึ้นอย่างมั่นคง⁵⁶

ดังนั้น การมองความเปลี่ยนแปลงและขยายตัวของคณะธรรมยุติกฯ ในทัศนะโดยทั่วไปของมิชชันนารี จึงไม่ใช่ความหวั่นกลัวต่อการปรับตัวของสถาบันสงฆ์ให้มีความเข้มแข็งยิ่งขึ้น ในสังคมไทย

* มิชชันนารีเน้นคำ liberal แสดงให้เห็นการเจาะจงความหมายเฉพาะนั่นคือการมีเสรีในความเข้าใจทางศาสนศาสตร์ของมิชชันนารี หรือการเปลี่ยนแปลงของ คณะใหม่อยู่ใน paradigm ของ liberal แบบคริสต์ศาสนา

⁵⁶Jesse Caswell, "General Letter From the Mission, July 1, 1843." *The Missionary Herald* 5 (May, 1844) : 157.

มิชชันนารีมีความหวังว่าการที่หมู่คน ในคณะใหม่หันมาสนใจคริสต์ศาสนาและวิทยาการของตะวันตก จะเป็นการทำลายฐานความเชื่อเดิมของพุทธศาสนา แนวโน้มเช่นนี้มีไว้จะเป็นผลกระทบจากการ เคลื่อนไหวของมิชชันนารีเท่านั้น แต่การติดต่อกับชาติที่นับถือคริสต์ศาสนามากยิ่งขึ้นจะมีผลทำให้ ระบบความเชื่อของสังคมที่ผิดและงมงายไม่อาจดำรงอยู่ได้ เพราะความรู้แบบวิทยาศาสตร์นั้นจะทำให้ รู้ถึงความจริงของโลกและจักรวาล ไม่ใช่หลงอยู่กับคำสอนของศาสนาแบบผิด ๆ (แบบ ไตรภูมิ) ซึ่งแนว ความรู้ใหม่นี้มิชชันนารีเชื่อว่าจะทำให้คนในสังคมไทยปฏิเสธศาสนาที่เป็นแหล่งความรู้แบบผิด ๆ นั้น ด้วย⁵⁷ จากแนวคิดดังกล่าวนี้ จึงมีมิชชันนารียอมทุ่มเวลาในการถ่ายทอดความรู้ใหม่และภาษาอังกฤษ แก่เจ้านาย ขุนนางและพระสงฆ์ที่สนใจ ซึ่งมิชชันนารีเองได้รับรู้ความปรารถนาในการเรียนภาษา อังกฤษของชนกลุ่มนี้ว่าเพื่อเป็นแนวทางสำคัญสำหรับเรียนรู้วิทยาการสมัยใหม่⁵⁸ ดังนั้น ถึงแม้ว่า เจ้าฟ้ามงกุฎจะทรงแสดงแนวพระราชดำริของพระองค์อย่างแจ่มชัดว่า ทรงคบค้ากับพวกมิชชันนารี เพียงเพื่อประโยชน์ในการเรียนรู้วิทยาการตะวันตกเท่านั้น ก็คงไม่ทำให้มิชชันนารีรู้สึกผิดหวังกับการ ปฏิบัติกิจกรรมที่มีความสัมพันธ์กับกลุ่มผู้มีอำนาจแต่อย่างใด เช่น ในรายงานของมิชชันนารีคณะ อเมริกันแบบติสต์ เมื่อพ.ศ. 2391 ยังแสดงความเชื่อมั่นว่าการที่คนในสังคมไทยยินดีรับและรู้คุณค่าของ เครื่องจักรกลและวิทยาศาสตร์จะเป็นสิ่งบั่นทอนระบบความเชื่องมงายเดิมให้อ่อนตัวลงโดยการรับสิ่ง ใหม่จากตะวันตกเป็นขั้นตอนที่จะนำไปสู่การตระหนักถึงความจริงของพระเจ้า⁵⁹

การเผชิญหน้าทางด้านอุดมการณ์ทางศาสนาในสังคมไทยดังได้กล่าวรายละเอียดข้างต้น จะ เห็นได้ว่ามิชชันนารีต้องเผชิญกับแรงต่อต้านจากพุทธศาสนาซึ่งถือเป็นอุดมการณ์หลักในสังคมอย่างเหนียวแน่น ทั้งนี้เนื่องจากระบบความเชื่อและคำสอนของพุทธศาสนาไม่มีกฎเกณฑ์ที่เคร่งครัดเหมือนคำ สอนของมิชชันนารี ในขณะเดียวกัน สภาพการณ์ของพุทธศาสนาในสังคมไทยขณะนั้นมีการเคลื่อนไหวปรับเปลี่ยนในแนวทางที่เป็นเหตุเป็นผลมากยิ่งขึ้น โดยการนำของชนชั้นผู้ปกครอง ข้อโจมตีของ มิชชันนารีที่ทำได้เพียงสองลักษณะคือการวิพากษ์คำสอนของพุทธศาสนาโดยใช้หลักศาสนศาสตร์ของตนเป็นมาตรฐาน กับการวิพากษ์พฤติกรรมของพระสงฆ์และฆราวาสที่ขัดกับคำสอนของศาสนา ให้

⁵⁷Ibid.

⁵⁸Bradley "Prince Mongkut and Jess Caswell," p. 36.

⁵⁹Richard L. Popp, "American Missionaries and the Introduction of Western Science and Medicine in Thailand, 1830-1900," *Missiology : An International Review* 2 (April, 1985) : 154

เป็นสิ่งแสดงแนวโน้มว่าพุทธศาสนากำลังเป็นที่เสื่อมทรามลง ไม่อาจเป็นประเด็นสำคัญที่ทำให้พุทธศาสนาในสังคมไทยสิ้นคลอนได้ ทั้งนี้เพราะการเสนอความคิดใหม่ของมิชชันนารี ยังเป็นระบบเหตุผลที่คนไทยรับไม่ได้ ดังปรากฏข้อโต้แย้งในหนังสือ "แสดงกิจจานุกิจ" ของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์⁶⁰ เป็นหลักฐานชิ้นหนึ่งที่สำคัญ หรือในรายงานของมิชชันนารีที่เสนอเรื่องราวของพระเจ้าและพระเยซูคริสต์แก่ชาวบ้านและพระสงฆ์ตามแหล่งชุมชนพร้อมทั้งโจมตีความเชื่อเรื่องผี การทรงเจ้า ซึ่งมิชชันนารีได้รับการโต้แย้งจากกลุ่มผู้ฟังว่า ในพระคัมภีร์ไบเบิลก็เชื่อในเรื่องผี หรือพระเยซูคริสต์ก็เชื่ออย่างจริงจัง มิชชันนารีเองไม่สามารถตอบข้อโต้แย้งให้ชัดเจนได้ จนมีคำเรียกร้องบางประการว่าอยากให้มิชชันนารีศึกษาและเขียนไบเบิลคำสอนแสดงความจริงของพระเจ้าว่าเป็นต้นกำเนิดของทุกสิ่ง เพื่อต่อต้านความคิดของพุทธศาสนา โดยข้อเขียนนี้ต้องใช้หลักฐานที่ได้จากธรรมชาติ (The light of nature) เพราะคนในสังคมไทยไม่ยอมรับหลักฐานที่อ้างจากพระคัมภีร์ไบเบิล⁶⁰

การวิพากษ์หลักปฏิบัติ พฤติกรรมของพระสงฆ์และฆราวาส ก็ไม่อาจเป็นสิ่งที่ทำให้ผู้คนละทิ้งความศรัทธาในศาสนาเดิมแล้วหันมานับถือศาสนาใหม่เช่นกัน ทั้งนี้เพราะการวิพากษ์ดังกล่าว อยู่ในกระแสของความพยายามปรับปรุงคณะสงฆ์ให้บริสุทธิ์และซื่อสัตย์ให้ฆราวาสนับถือพุทธศาสนาที่เป็นแก่นแท้ไม่ใช่งานถือเจี๊ยนกับความเชื่อผิด ๆ ผู้ที่มีบทบาทด้านนี้คือรัชกาลที่ 3 และเจ้าฟ้ามงกุฎดังบทบาทที่เห็นได้ชัดคือการชำระพระสงฆ์ที่ประพฤติผิดศีลและวินัย การตรวจสอบความรู้พระสงฆ์ การส่งเสริมการศึกษาพระปริยัติธรรม ส่วนเจ้าฟ้ามงกุฎนั้น ทรงมีบทบาททั้งในสมัยรัชกาลที่ 3 และภายหลังเมื่อพระองค์เสด็จขึ้นครองราชย์ นั่นคือ การจัดตั้งคณะธรรมยุติกฯ ซักนำให้คนตระหนักถึงการนับถือศาสนาอย่างบริสุทธิ์ และการแพร่ธรรมของคณะนี้มีวิธีการเช่นเดียวกับมิชชันนารี ได้แก่การเดินทางไปเทศนาตามแหล่งต่าง ๆ เพื่อแพร่ธรรมสู่ประชาชน และใช้คำเทศนาภาษาไทยที่เตรียมขึ้นเฉพาะคราวจากภูมิปัญญาความรู้ของพระสงฆ์คณะธรรมยุติกฯ เอง⁶¹ ภายหลังพระองค์เสด็จขึ้นครองราชย์ ยังทรงแสดงถึงการทำนุบำรุงหรือเชิดชูพุทธศาสนาให้สูงเด่นขึ้น ที่เป็นการทำทนายมิชชันนารีอย่างแจ่มชัดด้วย ดังเช่นการทรงบริจาคเพชรขนาดผลบัวอ่อนราคา 60 ชั่ง เป็น พุทธอุณาโลมพระแก้วมรกต เมื่อทรงเสด็จขึ้นครองราชย์ใหม่ ๆ โดยมีพระราชกระแสประกาศทั่วไปว่า

⁶⁰Buell-Lowrie, 4 December 1843 V.1 BFM.

⁶¹เวลดา, แผ่นดินพระนั่งเกล้า, หน้า 76. และ อัจฉรา กาญจนโมทย์ "การฟื้นฟูพระพุทธศาสนา...", หน้า 149.

...การบริจาคนั้น ทรงพระราชดำริเห็นว่าไม่ขัดขวาง เป็นเหตุให้ท่านผู้ใดขุนเคืองขัดใจเลย พระนครนี้เป็นถิ่นของคนนับถือพระพุทธศาสนาแต่เดิม ไม่ใช่แผ่นดินของศาสนาอื่น คนที่ถือศาสนาอื่น มาแต่อื่นก็ดี อยู่ในเมืองนี้ก็คิดจะโทมนัสน้อยใจด้วยริษยาแก่พระพุทธศาสนา เพราะบูชาอันนี้ไม่ได้ ด้วยไม่ใช่เมืองของศาสนาตัวเอง ถ้าโทมนัสก็เชื่อว่าโลกล่วงเกินไป...⁶²

นอกจากการบำเพ็ญพระราชกุศลจรรโลงศรัทธาของประชาชนทั่วไปดังกล่าวแล้ว พระองค์ยังทรงมีประกาศตักเตือนมิให้ราษฎรเชื่อเรื่องมิสาธ มีให้เชื่อพวกหมอดู หรือเชื่ออำนาจสิ่งศักดิ์สิทธิ์ เกินเลยจนเป็นข่าวลือหรือก่อให้เกิดความตระหนก ดังปรากฏในการประกาศเรื่องการถือศาสนาและผู้ถือผิด รวมทั้งการประกาศพระราชบัญญัติพระสงฆ์สามเณรและศิษย์วัด เพื่อจัดระเบียบผู้อาศัยในวัด และขจัดความเสื่อมเสียมั่วหมองต่าง ๆ นอกจากนี้ยังทรงมีประกาศที่ป้องกันมิให้ราษฎรเกี่ยวพันกับสิ่งนับถือของต่างชาติต่างศาสนาอย่างไม่รู้ตัว เช่น "ประกาศห้ามมิให้เอาทองเหรียญ เงินเหรียญ แต่งตัวให้เด็ก แลอนุญาตให้ใช้เงินเหรียญนอก" โดยมีเหตุผลตอนหนึ่งว่า

...อนึ่งภายในทองเหรียญ เงินเหรียญนั้นก็มิเป็นรูปไม้กางเขนเครื่องหมายศาสนาของคนประเทศอื่น ซึ่งคนถือพระพุทธศาสนาไม่เชื่อไม่นับถือ แลมีรูปมีนามเจ้าแผ่นดินประเทศอื่นต่าง ๆ ทุกเหรียญมิใช่หรือ แลบุตรหลานของคนไทย ถือพุทธศาสนาแลเป็นข้าแผ่นดินอยู่ในพระราชอาณาจักนี้ ไม่ควรเอาเครื่องหมายของศาสนาอื่น ๆ แลรูปแลนามเจ้าแผ่นดินประเทศอื่นมาเป็นเครื่องประดับแต่งตัวบุตรหลานของตัวเอง...⁶³

การเผชิญหน้าด้านอุดมการณ์ทางสังคมและการเมือง

ในช่วงสมัยรัชกาลที่ 3 จนถึงสิ้นรัชกาลที่ 4 เป็นช่วงสมัยที่มีพัฒนาการการติดต่อสัมพันธ์กับชาวตะวันตกจากจุดเริ่มแรกที่ยังมีความรู้สึกแปลกใหม่จนกระทั่งเกิดความรู้สึกยอมรับความเป็น

⁶²พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 (พ.ศ.2394-2400) เล่ม 1, พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพมหานคร : องค์การค้าของคุรุสภา, 2527) หน้า 82. ความรู้สึกของมิชชันนารีต่อกรณีรัชกาลที่ 4 ทรงบริจาคเพชรขนาดใหญ่ มีตัวอย่างในจดหมายของมิชชันนารีคณะอเมริกันแบพติสต์ Ashmore - Peak, 2 November 1854, V.1 ABFMS.

⁶³พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4, 1 : 193.

ตะวันตกด้านต่าง ๆ เข้าสู่สังคมไทยอย่างเห็นได้ชัด โดยเฉพาะภายหลังการทำสนธิสัญญาเบาริง ซึ่งมีปัจจัยผลักดันจากภายนอกที่มีผลกระทบต่อสังคมไทยในช่วงสมัยนี้ นอกจากจะเป็นอิทธิพลจากการเปลี่ยนแปลงทางการทูตและการค้าของชาติตะวันตกในดินแดนแถบเอเชียแล้ว การเข้ามาของมิชชันนารีโปรเตสแตนต์นับเป็นปัจจัยและปรากฏการณ์สำคัญประการหนึ่งในกระบวนการความเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงในสังคมไทย ทั้งนี้เพราะมิชชันนารีเป็นกลุ่มตัวแทนทางวัฒนธรรมตะวันตกที่เข้ามาอยู่ในกรุงเทพฯ มากที่สุด ทั้งยังมีกิจกรรมเฉพาะของตนเองที่ได้แย้งกับจารีตต่าง ๆ ของสังคมไทยขณะนั้นโดยตรง

การโต้แย้งที่เห็นได้ชัดนอกเหนืออุดมการณ์ทางศาสนาคือการเผชิญหน้าด้านอุดมการณ์ทางสังคมและการเมือง ซึ่งมีลักษณะสลับซับซ้อน และมีผลกระทบต่อกันหลายด้าน การวิพากษ์สังคมและการเมืองของมิชชันนารีนั้น แม้ว่าโดยแก่นแท้ของการวิพากษ์จะมาจากอุดมการณ์ทางศาสนา แต่โดยรูปแบบการเสนอสิ่งที่ควรเปลี่ยนแปลงและชี้แนะแนวทางที่ควรจะเป็นไปของสังคมไทยได้ใช้ลักษณะสังคมตะวันตกเป็นตัวแบบมาตรฐาน ขณะเดียวกันลักษณะปฏิบัติของมิชชันนารีแต่ละคณะ แต่ละบุคคล เมื่อมาอยู่ท่ามกลางสภาพแวดล้อมของสังคมไทยได้ส่งผลกระทบต่อความแตกแยกทางความคิดภายในกลุ่มมิชชันนารี เนื่องจากความขัดแย้งในวิธีปฏิบัติที่มีความแตกต่างในข้อปลีกย่อยของอุดมการณ์ และจะมีผลต่อความเข้าใจของผู้นำทางภูมิปัญญาของไทยในทางที่คริสต์ศาสนาเป็นศาสนาที่ไม่น่าเชื่อถืออีก อีกทั้งยังก่อให้เกิดความสับสนในหมู่คนไทยด้วย

อุดมการณ์ทางสังคมของมิชชันนารีคือการทำสังคมให้บริสุทธิ์ ปราศจาก อบายมุขและการผิด 'พระบัญญัติ' (Ten Commandments) ซึ่งลักษณะข้อห้ามมีความคล้ายคลึงกับศีล 5 และศีล 8 ของพุทธศาสนา* แต่การปฏิบัติของมิชชันนารีได้เรียกร้องให้มีการสร้างสังคมที่บริสุทธิ์อย่างจริงจัง โดยมีประสพการณ์แนวคิดร่วมกับองค์กรต่อต้านสิ่งอบายมุขในสหรัฐอเมริกาที่เกิดขึ้นในช่วง 'การตื่นตัวด้านจิตวิญญาณ คริสต์ที่ 2'⁶⁴ ซึ่งมิชชันนารีที่ปฏิบัติพันธกิจโดยได้รับอิทธิพลและแรงผลักดัน

*ข้อห้ามหรือศีลทางศาสนาของพุทธศาสนา และคริสต์ศาสนา มีข้อแตกต่างอย่างเด่นชัดประการสำคัญ คือคริสต์ศาสนาเน้นเรื่องการปฏิบัติต่อพระเจ้า (ข้อ 1-5) และการปฏิบัติต่อเพื่อนมนุษย์ (ข้อ 6-10)

⁶⁴Handy, *A History of the Church...*, pp. 181-183. ความเคร่งครัดในการต่อต้านอบายมุข ปรากฏชัดเจนครั้งหนึ่งเมื่อคราวเกิดอหิวาต์ระบาดในปี พ.ศ. 2392 ในครั้งนั้นบาทหลวงคาทอลิกได้ใช้การป้องกันโดยการตีคอนยัคในตอนเช้า ปิดบ้านจนกว่าแดดส่องแสงกล้าขึ้นและรมควันไฟ ทั้งยังแนะนำให้ต้มน้ำร้อนกับบรันดิก่อนออกจากบ้าน ข้อแนะนำนี้เป็นสิ่งที่ขัดกับการต่อต้านอบายมุขของมิชชันนารีและยากที่จะยอมรับได้ (Lord, *Mo Bradley...* p. 88)

ต้นของอุดมการณ์ด้านนี้อย่างเด่นชัดคือมิชชันนารีคณะอเมริกันบอร์ดี^{๖๕} ดังที่ปรากฏข้อความคิดเห็นและข้อเสนอแนะอย่างเปิดเผยคือนายแพทย์บรัดเลย์ กระนั้นก็ดี ยังมีมิชชันนารีที่ได้ต่อต้านอบายมุขและสิ่งชั่วร้ายโดยวิธีปฏิบัติอื่น ๆ ด้วย

อบายมุขและสิ่งชั่วร้ายในสังคมไทยที่มิชชันนารีระบุถึง จำแนกเป็นสองลักษณะใหญ่คือ การเสพสิ่งเสพติด กับ การเสพสิ่งมีนเมาและการพนัน โดยชี้ให้เห็นว่าสิ่งชั่วร้ายนี้ทวีเพิ่มมากขึ้นเนื่องจากการขยายตัวทางเศรษฐกิจและการกอบโกยผลประโยชน์ของรัฐ (รวมทั้งเจ้าหน้าที่ข้าราชการที่กอบโกยผลประโยชน์เพื่อตนเอง) ดังปรากฏหลักฐานบันทึกที่ชี้ให้เห็นการเปลี่ยนแปลงนี้คือในบันทึกของฟินเลย์สัน (พ.ศ.2364-2365) กล่าวถึงการต้มกลั่นสุรว่าอยู่ในมือของคนจีนและบริโศคเกือบทั้งหมดโดยคนจีน ทั้งยังเปรียบเทียบอากรที่เก็บได้จากบ่อนพนัน ได้เท่ากับอากรสุรา⁶⁵ แสดงให้เห็นว่าการบริโศคยังคงจำกัดเฉพาะชาวจีน ข้อสังเกตนี้มีข้อสนับสนุนความเป็นจริงในรายงานของมิชชันนารีที่ว่าคนไทยไม่เคยมีนิสัย嗜เหล้าเมายามาก่อน ดังรายงานในปี พ.ศ.2387 กล่าวว่าเมื่อมิชชันนารีเข้ามาประมาณ 10 ปีก่อน ไม่ค่อยพบเห็นคนดื่มสุรามากนัก นอกจากพวกเชื้อสาย Indo-Portuguese บันทึกของเอเบิล (พ.ศ.2375-2379) กล่าวถึงความชั่วร้ายที่สำคัญสองอย่างคือการมากู้หลายเมียและการพนัน แต่ในรายงานและบันทึกกระยะหลังของมิชชันนารี กล่าวถึงอบายมุขว่าเริ่มมีมากขึ้น เช่น การพนันและเสพสุรา แต่ในช่วงเวลารายงานของมิชชันนารี (พ.ศ.2387) จะพบว่า "...ศัตรูร้ายนี้ได้โถมเข้ามาอย่างน้ำท่วม..." มีการต้มสุราและก่อเหตุร้าย ก่อความวุ่นวายมากขึ้น มีการขยายตัวของโรงต้มกลั่นสุรามากกว่า 30 โรง โดยมี วัตถุประสงค์ที่สำคัญในการผลิตคือกาน้ำอ้อย ที่มีปริมาณมากเนื่องจากการขยายตัวด้านการค้าส่งออกน้ำตาลจากอ้อยกับต่างประเทศ⁶⁶

สิ่งที่ขยายตัวไปพร้อมกับการขยายตัวของโรงกลั่นสุราคือบ่อนและการพนัน ซึ่งถือเป็นแหล่งรายได้สำคัญยิ่งของรัฐ มีการเพิ่มบ่อนและประเภทของการพนันมากยิ่งขึ้น โดยผู้ดำเนินธุรกิจด้านนี้ ซึ่งมีทั้งเจ้านาย ขุนนางและข้าราชการ แสวงหาผลประโยชน์ได้อย่างมหาศาล มิชชันนารีตอกย้ำให้ผู้รับข่าวสารจากวารสารของมิชชันนารี โดยอ้างคำกล่าวของเพื่อนพ่อค้าชาวต่างประเทศว่า "...ถ้าหากไม่มีการปฏิรูปเกี่ยวกับปัญหาการพนัน และสิ่งชั่วร้ายอย่างเดียวกันอย่างรวดเร็วแล้ว ประเทศคงจะถึงแก่

⁶⁵Finlayson, *The Mission to Siam...*, p. 247-249.

⁶⁶ABCFM, *Siam Mission*, "General Letter From the Mission, January 11, 1844, *The Missionary Herald* 11 (November, 1844) : 378.

พินาศในไม่ช้า..."⁶⁷ แม้ว่าการตำหนิและคาดการณืจะดูเกินเลยไปบ้าง แต่ก็เป็นการแสดงถึงความสนใจต่อสิ่งชั่วร้ายที่ขัดกับอุดมคติของมิชชันนารีอย่างจริงจัง

จากแนวคิดและการวิพากษ์สังคมดังกล่าวนี้ เชื่อว่าเป็นสิ่งผลักดันให้นายแพทย์ บรัดเลย์ ออกหนังสือจดหมายเหตุฯ หรือบางกอกเรคอร์ดเดอร์ (พ.ศ.2387-2388) เพื่อให้เป็นแหล่งเสนอข้อคิดเห็นแก่สาธารณชนทั่วไปอย่างกว้างขวาง ดังปรากฏบทความกล่าวถึงโทษของสุราและเสนอแนะการนำกากน้ำอ้อยไปใช้ประโยชน์ในด้านอื่น

จะเห็นได้ว่าอุดมการณ์ของมิชชันนารีในด้านนี้ส่วนทางการเจริญเติบโตทางด้านเศรษฐกิจและการกอบโกยผลประโยชน์ของรัฐ ดังเช่นกรณีการสูบฝิ่นซึ่งมีผู้ลักลอบนำเข้า แม้ว่ารัชกาลที่ 3 ทรงเคยออกประกาศห้ามการค้าขายและสูบฝิ่นแต่ไม่มีผลในทางปฏิบัติ และในปีแรกของสมัยรัชกาลที่ 4 ทรงอนุญาตให้มีการผูกขาดของเจ้าภาษีฝิ่นที่ทำการซื้อขายและสูบฝิ่นในหมู่คนจีน⁶⁸ การเพิ่มรายได้ของภาษีอากรจากสิ่งที่มีชชันนารีเห็นว่าเป็นสิ่งชั่วร้าย คงมาจากการขยายตัวของคนจีนที่อพยพเข้ามาตั้งเมืองไทยด้วย บาทหลวงปาลเลกัวซ์ รายงานจำนวนภาษีอากรที่เก็บได้ในปีหนึ่งจากการสัมปทานฝิ่นมีถึง 400,000 บาท และจากสัมปทานโรงต้มกลั่นสุรา 500,000 บาท⁶⁹ หรือในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาล ที่ 4 เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ฯ ผู้แต่ง ได้แสดงความชื่นชมต่อความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจว่ารัฐมีรายได้จากการเก็บและผูกขาดภาษีต่าง ๆ เช่น ภาษีฝิ่นเก็บได้ปีละ 6,000 ชั่ง 7,000 ชั่ง (480,000-560,000 บาท) ทั้งยังมีการผูกขาดทำภาษีใหม่ ๆ โดยชาวจีนซึ่งในที่นี้มีอากรการพนันต่าง ๆ ด้วย⁷⁰

⁶⁷Ibid, p. 378.

⁶⁸ชัย เรื่องศิลป์ ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ. 2352-2453 ด้านเศรษฐกิจ, หน้า 177. และดูที่ ABCFM, Siam Mission "General Letter...", p.377

⁶⁹ปาลเลกัวซ์, เล่าเรื่องกรุงสยาม, หน้า 293. เซอร์จอห์น เบาว์ริง ยืนยันและยอมรับข้อมูลของบาทหลวงปาลเลกัวซ์มากกว่าข้อมูลที่พบเห็นจากบันทึกอื่น (Bowring, The Kingdom and People..., 1 : 268)

⁷⁰ชัย เรื่องศิลป์, ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ. 2352-2453 ด้านเศรษฐกิจ, หน้า 188 และดูที่ Stephen Mattoon, "About the Chinese in Siam," The Foreign Missionary 5 (October, 1853) : 378.

การวิพากษ์สิ่งชั่วร้ายในสังคมไทยเรื่องการเสพสุรา ที่ปรากฏในหมู่คนไทย เป็นสิ่งที่มิชชันนารีพบว่าเพิ่มมากขึ้นเรื่อย ๆ ดังจะเห็นได้จากบันทึกของเฟรดเดอริก อาร์เธอร์ นิล (พ.ศ.2383-2384) กล่าวว่า "...ในหมู่ชาวสยามเองนั้น การดื่มก็อยู่ใน วงจำกัด คือเฉพาะคนที่ร่ำรวยเท่านั้น..."⁷¹ ส่วนในรายงานของมิชชันนารี แสดงแนวโน้มว่าการดื่มสุราปรากฏในหมู่สามัญชนระยะหลังต่อมาเช่น ในรายงานในปี พ.ศ.2387 กล่าวว่าเมื่อสิบปีก่อนจะไม่ค่อยพบเห็นคนเสพสุรา แต่ในเวลาที่ยังงานจะพบว่ามีคนเสพสุรามากขึ้นพร้อมทั้งมีการทะเลาะวิวาทตามหนทางสัญจรทุกวัน⁷² และในประชุมประกาศของรัชกาลที่ 4 เป็นหลักฐานที่แสดงให้เห็นถึงการดื่มสุราเริ่มเป็นปัญหาของสังคม ดังเช่น "ประกาศว่าด้วยคนพาลเสพสุราในเวลาตรุษสงกรานต์" เนื่องจากมีเหตุการณ์อาชญากรรมชกต่อยผู้อื่นจากการดื่มสุรามึนเมา จึงทรงมีประกาศให้คนเสพสุราอยู่แต่ในบ้าน ห้ามพาลชกต่อยผู้อื่น หากไม่เชื่อจะมีโทษ⁷³

ถึงแม้ว่าการต่อต้านอบายมุขของมิชชันนารี จะไม่มีผลในทางปฏิบัติในระดับรัฐบาล แต่การวิพากษ์วิจารณ์ของมิชชันนารี คงเป็นสิ่งที่รัฐบาลหรือผู้นำสูงสุดตระหนักถึงความจำเป็นในการห้ามปรามสิ่งที่จะทำให้สังคม "ต่ำต้อย" ในความรู้สึกของพวกมิชชันนารีหรือชาวตะวันตก นอกเหนือจากการถูกวิพากษ์วิจารณ์ด้านศาสนา อย่างไรก็ตาม ในช่วงสมัยนี้รัฐยังคงมองเห็นผลประโยชน์จากภาษีดังกล่าวนี้ว่าเป็นรายได้สำคัญ แม้ว่าจะเป็นภาษีอากรที่เก็บมาจากสิ่งเป็นอบายมุขหรือขัดต่อศีลธรรมทางศาสนา เพราะรัชกาลที่ 4 ทรงวินิจฉัยรายได้จากภาษีอากรในฐานะเป็นสิ่งที่ส่งเสริมพระเกียรติยศของพระองค์เช่นเดียวกับพระมหากษัตริย์ของประเทศใหญ่ ๆ ซึ่งไม่แสวงหาพระราชทรัพย์เข้าทูลพระคลังจากการค้า "...แต่ซึ่งพระเจ้าแผ่นดินจะค้าขายเอากำไรมารักษาแผ่นดิน ก็ไม่ต้องเยี่ยง

⁷¹เฟรดเดอริก อาร์เธอร์ นิล, ชีวิตความเป็นอยู่ในกรุงสยาม ในทัศนะของชาวต่างประเทศระหว่าง พ.ศ. 2383-2384 (ค.ศ.1840-1841) แปลโดย สิบจง สุวรรณโกสิน (กรุงเทพมหานคร : กรมศิลปากร, 2525) หน้า 78. และ 136.

⁷²ABCFM, Siam Mission, "General Letter...", p.378.

⁷³พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4(พ.ศ.2394-2400), หน้า 128-129.

อย่างบ้านเมืองใหญ่ ๆ อื่น ๆ ทั้งปวงเลย เป็นแต่อย่างเมืองเล็กน้อยในประเทศมลาญแลอื่น ๆ... "74
 ดังนั้นการวิพากษ์ของมิชชันนารีถึงเรื่องอบายมุขในสังคมไทย (ซึ่งได้รับการสนับสนุนจากรัฐ) จึงยากที่
 จะผลักดันให้รัฐกระทำการจัดอบายมุขอย่างเป็นจริงเป็นจังขึ้นมาได้ นอกจากจะเป็นข้ออ้างที่ชี้ให้
 สมาชิกคริสตจักรในสหรัฐอเมริกาเห็นว่าความชั่วร้ายในสังคมนอกรีตกำลังทวีความรุนแรงขึ้น เพื่อขอ
 การสนับสนุนพันธกิจของตนด้านต่าง ๆ ให้มั่นคงและให้ปรากฏผลตามอุดมการณ์ของตนต่อไป

นอกจากอุดมการณ์ทางสังคมของมิชชันนารีจะถูกต่อต้านโดยพฤติกรรมของรัฐแล้ว ความ
 มุ่งหวังที่จะทำให้สังคมไทยปราศจากอบายมุขโดยทั่วไป ก็มีลักษณะถูกต่อต้านเช่นกัน โดยเฉพาะอย่าง
 ยิ่งความพยายามสร้างคริสตจักร (ชุมชนคริสเตียน) ที่มีชนในสังคมไทยเป็นสมาชิก มิชชันนารีต้องต่อ
 สู้กับค่านิยมในวิถีชีวิตประจำวันและระบบความสัมพันธ์ระหว่างกลุ่มคนในสังคม เนื่องจากการเข้าเป็น
 สมาชิกคริสตจักรนั้น มิชชันนารีได้กำหนดมาตรฐานที่ทำให้คนในสังคมไทยต้องละทิ้งสิ่งประเพณี
 ปฏิบัติที่เคยกระทำ ซึ่งจะทำให้ผู้ที่รับเอาคริสต์ศาสนาถูกตัดขาดจากสังคมและวัฒนธรรมเดิมอย่างสิ้น
 เเชิง เช่นการห้ามไม่ให้เข้าร่วมในพิธีกรรมทางพุทธศาสนาหรือพิธีกรรมในสังคมที่เกี่ยวข้องกัน ห้าม
 ดื่มสุรา ห้ามยุ่งเกี่ยวกับการพนัน เป็นต้น สิ่งต่าง ๆ เหล่านี้เคยเป็นส่วนหนึ่งในชีวิตประจำวันของคนใน
 สังคมไทย และอาจเป็นกิจกรรมที่เป็นความสัมพันธ์กับผู้อื่นในสังคม และมิชชันนารีได้รายงานกล่าวถึง
 ความลำบากใจของคนไทยที่จะเข้าร่วมฟังการเทศนา หรือประกาศคริสต์ศาสนาตอนหนึ่งว่า คนไทย
 นั้นนิยมสุบบุญหรี กินหมากและเคี้ยวยา อันเป็นการเสพติดที่ขาดไม่ได้ อย่างหนึ่ง "...ดังนั้นจึงเป็น
 ความปวดร้าวสำหรับพวกเขาที่จะมาสนใจในการประชุมของพวกเราในที่ซึ่งเราห้ามสุบบุญหรี...และ
 สภาพเช่นนี้ดูราวกับว่าจิตใจของพวกเขาไม่มีที่ว่างสำหรับจะรับพระวอนะของพระเจ้าเลย..." 75

มิชชันนารีแสดงความวิตกว่า แม้แต่คนที่สนใจคริสต์ศาสนาก็ยังคงมีพันธะแบบทาสกับยา
 สูบอย่างแจ่มชัด ความเข้มงวดของมิชชันนารีจึงยากที่จะมีคนสนใจคริสต์ศาสนาอย่างจริงจัง และการที่
 มิชชันนารีจะสามารถชักนำให้คนในสังคมไทยรับศีลบัพติสมาเป็นคริสเตียนได้ ก็ต้องใช้การกล่อมเกลา
 ทางสังคม (socialization) ในสภาพแวดล้อมของสังคมมิชชันนารีอย่างใกล้ชิด แต่กระนั้นก็ดี
 การที่จะมีผู้ขอรับศีลบัพติสมาก็ยังเป็นไปลำบาก ดังเช่นในบันทึกของนายแพทย์บรัดเลย์ กล่าวว่า มี
 คนรับจ้างของมิชชันนารีคณะอเมริกันบอร์ดา ที่พร้อมจะรับศีลบัพติสมา จำนวนสี่คน ซึ่งนายแพทย์

74 หอสมุดวชิรญาณ, หมู่งจดหมายเหตุ ร.4 จ.ศ. 1218 เลขที่ 107 อ้างจาก อรรถจักร
 สัตยานุรักษ์, "การเปลี่ยนแปลงของสำนักทางประวัติศาสตร์...", หน้า 44.

75 ABCFM, Siam Mission "General Letter...", p.376-177

บริดเลย์อ้างว่า แต่ละคนต้องเผชิญกับปัญหาจากสังคมในรูปแบบต่าง ๆ เช่น กล่าวถึงคนชื่อบัวว่าต้องถูกเยาะเย้ยจากเพื่อนบ้านและได้รับการต่อต้านจากญาติมิตร อีกสองคนคือнімกับโม ได้รับการคัดทานจากมุสนาย ส่วนคนหลังสุดชื่อเมฆกำลังอยู่ในชั้นศึกษาพระกิตติคุณ และในที่สุดโมได้รับศิลาบัพติสมาเป็นคนแรก นับตั้งแต่ที่ได้แสดงความตั้งใจในเรื่องนี้กว่าสี่เดือน⁷⁶หรือในบันทึกของนายแพทย์เฮาส์ กล่าวว่า กว่าที่คณะอเมริกันเพรสไบทีเรียนจะได้คนไทยคนแรก(คือนายจัน) ที่ยอมรับศิลาบัพติสมา ต้องทุ่มเทความพยายามมากกว่า 12 ปี (พ.ศ.2390-2412) โดยนายจันเข้ามาเป็นครูสอนในโรงเรียนของมิชชันนารีได้สองปี⁷⁷ อย่างไรก็ตาม แม้ว่าจะมีคนมายอมรับคริสต์ศาสนาบ้าง แต่มิชชันนารียังไม่ค่อยเชื่อใจนักว่าเป็นการรับอย่างแท้จริง ซึ่งหากพิจารณาข้อสังเกตของนิล ที่กล่าวว่าพวกบาทหลวงคาทอลิกสามารถดึงดูดความสนใจของคนในสังคมได้มากกว่า เพราะมีรูปแบบและการปฏิบัติเช่นเดียวกับพระสงฆ์ไทย ทั้งยังปรับตัวให้เข้ากับสังคมไทยได้หลายอย่าง⁷⁸ ก็คงจะมองเห็นถึงผลจากความเข้มงวดของมิชชันนารีโปรเตสแตนต์ที่ไม่ยอมประนีประนอมกับสังคมวัฒนธรรมนอกคริสตในทางตรงกันข้าม

สิ่งที่มิชชันนารีโปรเตสแตนต์ต้องยุ่งยากใจอีกประการหนึ่งคือแรงต่อต้านจากระบบความสัมพันธ์ในสังคมไทยในระบบมุสนาย และการยึดมั่นในขนบธรรมเนียมของไทย เนื่องจากมิชชันนารีเป็นกลุ่มคนนอกระบบไม่มีสถานภาพเป็นมุสนาย ความสัมพันธ์ระหว่างมิชชันนารีกับคนรับใช้ชาวไทยเป็นลักษณะของนายจ้างกับลูกจ้างซึ่งมีมาก่อนการประกาศอนุญาตให้คนไทยรับจ้างฝรั่งได้ภายหลังสนธิสัญญาเบาริง มิชชันนารีไม่อาจใช้ความเป็นนายจ้างโน้มน้าวให้คนรับใช้หันมานับถือคริสต์ศาสนาได้ หรือแม้ว่าภายหลังต่อมา ความพยายามถ่ายทอดโลกทัศน์ใหม่แก่คนรับใช้ชาวไทยจะได้ผล แต่ก็มีอุปสรรคจากมุสนายไม่ยอมให้คนในสังกัดรับศิลาบัพติสมาเป็นคริสเตียน ดังเช่นในบันทึกของมิชชันนารีกล่าวถึงคนรับใช้ในบ้าน ได้ตกลงใจที่จะยอมรับนับถือคริสต์ศาสนาอย่างเปิดเผย แต่ก็ต้องเผชิญอุปสรรคต่าง ๆ เช่นการถูกต่อต้านจากครอบครัวและเพื่อนบ้านอย่างยับยั้ง บางคนกล่าวกับมิชชันนารีว่ามุสนายสั่งให้ออกจากการเป็นลูกจ้างมิชชันนารี เพราะกลัวว่าพวกตนจะหันมานับถือคริสต์ศาสนา ซึ่ง

⁷⁶Jesse Caswell, " Letter from Mr. Caswell The Missionary Herald 4 (April 1844) : 155.

⁷⁷เฟลด์ส, ชาวมุสลิม เรโนลด์ เฮาส์..., หน้า 211-215.

⁷⁸นิล, ชีวิตความเป็นอยู่ในกรุงสยาม..., หน้า 39-40.

อาจจะไม่เป็นที่พอใจของพระมหากษัตริย์ มิชชันนารีไม่อาจเลี่ยงปัญหานี้ได้ เพราะส่วนหนึ่งเป็นการยินยอมที่มาจากคำสอนของคริสต์ศาสนาบางตอนที่สอนเรื่องความซื่อสัตย์ต่อเจ้านาย เพียงแต่ มิชชันนารีพยายามกล่าวถึง "เจ้านาย" สูงสุดตามความเชื่อของตนเอง ดังเช่นบันทึกของนายแพทย์ บริดลีย์ ยอมรับเงื่อนไขเช่นนี้ว่าหากเจ้านายเรียกคนของตนกลับไป ก็ควรเป็นหน้าที่ที่จะต้องไปอย่างเช่นพระเยซูสอนว่าผู้รับใช้ควรเชื่อศรัทธาต่อเจ้านายและอยู่รับใช้เขา แต่ทางที่ดีที่สุดแล้วเราควรจะเป็นผู้รับใช้พระเจ้าและวางใจกับพระองค์⁷⁹

ภายหลังที่มีประกาศให้คนไทยรับจ้างฝรั่งได้แต่ก็ยังคงมีพันธะติดอยู่กับระบบมูลนาย ดังปรากฏในตอนท้ายประกาศระบุถึงสนธิสัญญาที่ทำกับชาติตะวันตก ว่า

...สนธิสัญญาข้อ 6 ว่าด้วยการอนุญาตให้คนไทยรับจ้างฝรั่งได้ แต่การเป็นลูกจ้างหากมูลนายไม่รู้และมาตามเอาตัวคืนก็ได้ ถ้าคนในบังคับอังกฤษไปจ้างคนในได้บังคับไทย เป็นลูกจ้าง ไม่ได้ทำสัญญากับมูลนายให้รู้ก่อน หากมีกรณีทางกฎหมาย ฝ่ายไทยจะไม่ชำระให้...⁸⁰

จากรูปแบบที่ยังให้อ่านาจมูลนาย และการเป็นลูกจ้างของชาวตะวันตกยังเป็นสิ่งใหม่ในสังคมไทย อีกทั้งยังมีสภาพบรรยากาศบางประการที่ทำให้การแปรเปลี่ยนของระบบไพร่ยังคงคลุมเครือในความรู้สึกของคนไทย ดังนั้นเมื่อมีข่าวลือในเชิงที่เป็นความตึงเครียดกับชาวตะวันตก จึงเป็นที่ระหวนทอกใจของลูกจ้างชาวไทยและหลบหนีไป และข่าวลือนี้มีผลต่อการประกาศคริสต์ศาสนาและการแจกใบปลิวคำสอนของมิชชันนารีด้วย อย่างไรก็ตาม รัชกาลที่ 4 ทรงประกาศย้ำถึงการอนุญาตให้คนไทยเป็นลูกจ้างฝรั่งได้ โดยยืนยันว่าเป็นประกาศอนุญาตจากพระองค์มีตราหลวงเป็นสำคัญ ดังความตอนหนึ่งว่า

...แต่การที่จะรับจ้างคนที่เรียกว่าฝรั่งทำการนั้น ก็ได้มีว่าไว้ข้างในคำประกาศฉบับใหญ่ ซึ่งประกาศเข้าไปในเดือนเจ็ดนั้นแล้ว แต่ยังไม่ละเอียดถ้วนถี่ ครั้นเหตุอะไรมีขึ้นสักแห่งหนึ่งก็แตกตื่นตกใจเล่าลือกันไปผิด ๆ ต่าง ๆ ลูกจ้างของคนนอกประเทศ ที่เรียกว่าฝรั่งทำการค้างอยู่

⁷⁹ADB, 20 September 1841, 24 September 1841, 27-28 September 1841, 2 October 1841 .See also Lord, Mo Bradley..., pp.114-115

⁸⁰พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 (พ.ศ.2394-2400)

หรือให้รักษาเหย้าเรือนสิ่งของอยู่ เมื่อฟังอะไรเล็กน้อยก็แตกตื่นหลบหลีกหนีไป ทำให้ผู้จ้างเสียประโยชน์ ขาดประโยชน์ต่าง ๆ...⁸¹

การปฏิบัติงานของมิชชันนารี นอกจากการเผชิญกับการท้าทายจากระบบจารีตของสังคมไทยแล้ว ยังต้องเผชิญกับปัญหาของการแตกแยกทางความคิดภายในคณะและระหว่างคณะนิคายด้วย ดังเช่นมีความแตกต่างในแนวคิดและวิธีปฏิบัติของคณะมิชชันนารีโปรเตสแตนต์ที่จะสร้างสังคมให้บริสุทธิ์ เพื่อเตรียมพร้อมสำหรับแผ่นดินพระเจ้า ซึ่งมีผลสะท้อนต่อความแตกแยกทางความคิดในหมู่มิชชันนารีปรากฏชัดขึ้น นั่นคือแนวคิดเรื่องสมบูรณ์นิยม (Perfectionism) โดยมิชชันนารีในเมืองไทยในสมัยนี้ส่วนใหญ่มีแนวคิดว่ามนุษย์จะเข้าถึงความสมบูรณ์หรือดีพร้อมทุกอย่าง (sinless perfection) ด้วยพระกรุณาของพระเจ้าเท่านั้น ซึ่งในที่นี้หมายถึงการ ทรงไถ่บาปนั้นมาจากความพอพระทัยของพระเจ้า และมีมิชชันนารีอีกส่วนหนึ่งเชื่อว่ามนุษย์เข้าถึงความดีพร้อมโดยการยอมรับพระเจ้าและปฏิบัติตามอย่างพระเยซูคริสต์ กล่าวคือการรับพระเจ้าเป็นการได้รับชีวิตที่สมบูรณ์แล้วและสามารถปฏิบัติสิ่งต่าง ๆ ที่ตนเชื่อว่าเป็นการปฏิบัติที่ดีก็เป็นผู้บริสุทธิ์ การกระทำตามเจตนาธรรมดังกล่าวไม่มีสิ่งผิด ดังคำสอนให้ปฏิบัติข้อหนึ่งว่า "...ในข้อนี้ข้าพเจ้าอุทิศสำหรับประพฤติตามที่จิตสำนึกเห็นว่าดีเสมอมิให้ผิดต่อพระเจ้าและต่อมนุษย์..." (กิจการ 24 : 16) กลุ่มหลังนี้เชื่อว่าการปฏิบัติดังกล่าวจะทำให้ผู้นั้นเป็นคนที่ดีพร้อมหรือได้รับการไถ่บาปในชีวิตปัจจุบันนี้⁸²

มิชชันนารีที่ยืนยันแนวคิดหลังอย่างเด่นชัดคือ นายแพทย์บริดเลย์ และ แคลสเวล ความแตกต่างด้านแนวคิดก่อให้เกิดความแตกแยกในคณะอเมริกันบอร์ดา และก่อให้เกิดความไม่พอใจต่อมิชชันนารีของคณะอื่นด้วย ดังเช่นครั้งหนึ่ง แคลสเวลได้เทศนาในสถานนมัสการกล่าวยืนยันแนวคิดนี้ปรากฏว่ามีมิชชันนารีที่ไม่เห็นด้วยกับแนวคิดดังกล่าวลุกเดินหนีออกมา เช่น เฮเมนเวย์ และ บูแอล⁸³ และในคณะอเมริกันบอร์ดา ได้มีกระแสของการไม่ยอมรับแนวคิดซึ่งกันและกันอย่างรุนแรงเด่นชัดในปี พ.ศ. 2389-2390 จนมีการรายงานของกลุ่มมิชชันนารีในคณะอเมริกันบอร์ดาที่ต่อต้านแนวคิดของนายแพทย์บริดเลย์และแคลสเวลไปยังคณะกรรมการบอร์ดา ที่สหรัฐอเมริกาและเรียกร้องให้ยุบเลิก

⁸¹เรื่องเดียวกัน, หน้า 155.

⁸²Lord, Mo Bradley, p. 118.

⁸³Feltus, Abstract Missionary Journal of Rev. Jesse Casweel, p. 21-22.

ศูนย์มิชชันที่กรุงเทพฯ และยกเลิกการสนับสนุนมิชชันนารีทั้งสอง ขณะที่แคสเวลล์ได้มีจดหมายแสดงความเห็นอย่างยืดยาวขอให้คณะกรรมการบอร์ดาฯ สนับสนุนงานของศูนย์มิชชันที่กรุงเทพฯ ต่อไป⁸⁴ แต่คณะกรรมการบอร์ดาฯ คงยอมรับข้อเสนอ ของมิชชันนารีกลุ่มแรก เพราะทั้งนายแพทย์บริดเลย์ และแคสเวลล์ ไม่ได้รับการสนับสนุนจากคณะกรรมการบอร์ดาฯอีก ขณะที่นายแพทย์บริดเลย์กลับไปสหรัฐอเมริกา (พ.ศ.2389) ได้มีแนวคิดที่ขัดแย้งกับคณะกรรมการบอร์ดาฯ และได้ลาออกจากการเป็นมิชชันนารีของคณะนี้ และแคสเวลล์ก็ได้ลาออกจากการเป็นมิชชันนารีของคณะนี้ด้วย

โดยเหตุที่มิชชันนารีต้องเผชิญกับปัญหาการโต้แย้งทางความคิดภายในจึงนับเป็นปัจจัยหนึ่งที่ทำให้มิชชันไม่มีความมั่นคง และผู้นำทางกุ่มิปัญญาของไทยได้เห็นถึงความไม่ลงรอยด้านความคิด อีกทั้งความหลากหลายของคณะมิชชัน และความแตกต่างของนิกายที่เห็นได้เด่นชัด การเสนอแนวคิดใหม่ของมิชชันนารีในสังคมไทยจึงขาดความเชื่อถือไปมาก ดังข้อสังเกตของเซอร์จอห์น เบาริง กล่าวถึงการขัดแย้งทางศาสนา ระหว่างบาทหลวงคาทอลิกกับมิชชันนารีโปรเตสแตนต์ และความแตกต่างทางความคิดในหมู่มิชชันนารีโปรเตสแตนต์เอง ได้ก่อให้เกิดความสับสนในหมู่คนไทย ซึ่งบาทหลวงปาลเลกัวซ์ก็ได้ให้ข้อสังเกตว่ามิชชันนารีโปรเตสแตนต์ขณะนั้นมีเพียงเล็กน้อยแต่แบ่งแยกกันถึงสามคณะจึงไม่อาจทำให้เกิดความเชื่อถือได้⁸⁵ และข้อยืนยันถึงผลกระทบจากความแตกต่างและการแตกแยกทางแนวคิดในหมู่มิชชันนารีที่มีต่อความรู้สึกของคนไทย ปรากฏใน "หนังสือแสดงกิจจานุกิจ" ดังความตอนหนึ่งว่า

...แลลัทธิหรือแมนกตอลิก ลัทธิคฤศเตียน ลัทธิโมเมสโต ถือพระคฤศโตเหมือนกัน ก็ทำไมจึงได้ติกันว่าพวกนั้นถือไม่ถูก จะไปตกนรก พวกเราถืออย่างนี้ถูกจะได้ขึ้นสวรรค์ แต่ศาสนาเดียวกันเดียวกันดังนี้ จะรู้ที่ถือข้างไหนเปนถูกได้ ถ้าจะถือพวกนั้นพวกนี้ก็คิดว่าคงจะไปตกนรก ถ้าจะถือพวกนี้ พวกนั้นก็คิดว่าคงจะไปตกนรกไม่มีผู้ตัดสินจะไปเข้ารับด้วยอย่างไรได้ ขอท่านผู้มีปัญญาตริตรองดูเถิด...⁸⁶

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

⁸⁴Caswell to Anderson , 1 January 1847 V. 1. ABCFM

⁸⁵Bowring, The Kingdom and People of Siam, 1 : 335-336. และปาลเลกัวซ์, เล่าเรื่องกรุงสยาม, หน้า 826.

⁸⁶ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, หนังสือแสดงกิจจานุกิจ, หน้า130.

ขณะที่มิชชันนารีต้องเผชิญกับปัญหาที่เป็นแรงต่อต้านทางสังคมดังกล่าวแล้ว การเข้ามาของมิชชันนารีโปรเตสแตนต์ในสังคมไทยยังต้องเผชิญหน้ากับแนวคิดทางการเมืองด้วย โดยเฉพาะอย่างยิ่งการเผชิญกับลักษณะการเมืองการปกครองของไทยและการมีความรู้สึกเหนือกว่าทางชนชาติ หรือการใส่ใจกับชาติตะวันตกอย่างฉิวฉิน ขณะที่ชาวตะวันตกที่เข้ามาในสังคมไทยช่วงแรก ๆ จะได้รับการเหยียดหยามจากคนไทย⁸⁷ แต่ความรู้สึกของชาวตะวันตกอันเป็นมรดกทางภูมิปัญญาจากสมัยปฏิวัติอุตสาหกรรม ทำให้ชาวตะวันตกคิดว่าตนเองเป็นชาติที่เจริญยิ่งใหญ่ไม่มีใครทำทลายได้ และตนเป็นเผ่าพันธุ์ที่เจริญกว่าชาติอื่น ซึ่งจะเกี่ยวโยงไปถึงความรู้สึกทางศาสนาด้วย การที่จะทำให้สังคมไทยยอมรับความเหนือกว่าด้านศาสนาและวิทยาการสมัยใหม่ จึงเห็นได้จากบทบาทของมิชชันนารีโปรเตสแตนต์ ที่ปฏิบัติงานของตนในสมัยนี้

กลุ่มเป้าหมายสำคัญของมิชชันนารีที่ต้องการเปลี่ยนทัศนคติต่อชาติตะวันตก คือกลุ่มผู้ปกครองของไทย เนื่องจากเป็นกลุ่มที่มีอำนาจและมีอิทธิพลอย่างสูงต่อการนำการเปลี่ยนแปลงใหม่ ๆ ลงสู่สังคม ดังที่มิชชันนารีกล่าวถึงเมืองไทยในแง่หนึ่งว่า "เป็นดินแดนที่วาทาของบุคคลหนึ่งเป็นกฎหมาย" (...where the word of one man is law...) ⁸⁸ ซึ่งเป็นลักษณะการเมืองการปกครองแตกต่างจากระบบการเมืองการปกครองของสหรัฐอเมริกา การสร้างความสัมพันธ์กับกลุ่มผู้มีอำนาจ คงมีแนวคิดในการถ่ายทอดระบอบการเมืองแบบใหม่แก่กลุ่มผู้มีอำนาจดังกล่าวด้วย

อนึ่ง การเข้ามาของมิชชันนารีโปรเตสแตนต์ เป็นช่วงสมัยเดียวกับการเริ่มมีการเจรจาทางการทูตระหว่างชาติตะวันตกกับไทย ซึ่งทำให้มิชชันนารีต้องตกอยู่ในกระแสของความขัดแย้งทางการเมืองระหว่างไทยกับชาติตะวันตก และได้รับการบีบคั้นเนื่องจากความตึงเครียดด้านการทูตที่เกิดขึ้นแต่ละครั้งในสมัยรัชกาลที่ 3 ด้วยเหตุนี้พวกมิชชันนารีจึงหวังพึ่งพาการดำเนินการทางการทูตจากชาติตะวันตก เพื่อการคุ้มครองและดำเนินการที่สนองต่อการเผยแพร่คริสต์ศาสนาให้มีความสะดวกยิ่งขึ้น ดังจะเห็นได้จากความล้มเหลวในการเจรจาทางการทูตระหว่างอังกฤษ (โดยเซอร์เจมส์ บรูค) และสหรัฐอเมริกา (โดยโจเซฟ บัลเลสแตียร์) กับไทยในปี พ.ศ.2393 และในปีถัดมา เจ.เอช. แชนดเลอร์ มิชชันนารีของคณะอเมริกันแบปติสต์ กลับไปสหรัฐอเมริกา พยายามกระตุ้นให้วุฒิสมาชิกเวบสเตอร์

⁸⁷Abeel, *Journal of Residence*, p. 233. Terwiel, "Muang Thai and the World...", pp. 12-13. and 16.

⁸⁸ABCFM, *Siam Mission*, "General Letter..." p.156.

และประธานาธิบดีฟิลมอร์ กดดันให้มีการแก้ไขสนธิสัญญากับไทยอีกครั้งหนึ่ง⁸⁹ เป็นที่สังเกตว่าการเจรจาทางการทูตของโจเซฟ บัลเลสเดียร์นั้น มิชชันนารีมีส่วนรู้เห็นในพิธีการเจรจาอยู่มาก และคงจะเข้าใจถึงความล้มเหลวว่า ฝ่ายไทยยึดถือธรรมเนียมปฏิบัติของตนเป็นหลักสำคัญ⁹⁰ จึงพยายามเสนอข้อมูลเกี่ยวกับสังคม และวัฒนธรรมเพื่อช่วยให้การเจรจาทางการทูตครั้งใหม่สำเร็จลุล่วงไปด้วยดี ซึ่งเห็นได้ชัดเจนเมื่อเทาเชนด์ แกรีส เข้ามาเจรจาทางการทูตในปี พ.ศ.2399

จากความล้มเหลวในการเจรจาทางการทูตของบัลเลสเดียร์ ได้ทำให้มิชชันนารีสนใจและมีบทบาทในการเจรจาทางการทูตระหว่างชาติตะวันตกกับไทยมากขึ้น ดังเช่นการเร่งรื้อให้รัฐบาลอเมริกันส่งคณะทูตมาทำการเจรจาครั้งใหม่ และการมีส่วนร่วมเป็นล่ามแปลในการเจรจาทางการทูตระหว่างไทยกับเซอร์จอห์น เบาริง ซึ่งเชื่อว่าการเจรจาทางการทูตครั้งนี้ มิชชันนารีคงขอประโยชน์จากเบาริงด้วย ได้แก่การยกเลิกข้อห้ามในการเดินทางไปยังที่ต่าง ๆ ของมิชชันนารี ดังปรากฏในจดหมายแสดงความยินดีกับเบาริงที่การเจรจาทางการทูตเป็นผลสำเร็จ⁹¹ โดยได้กล่าวถึงคำขอร้องให้เจรจายกเลิกข้อห้ามดังกล่าว อย่างไรก็ตาม ไรท์ เอกสารฝ่ายไทยบ่งบอกถึงการยกเลิกข้อห้ามนี้ว่า เนื่องจากมิชชันนารีอเมริกัน

...ได้มาช่วยสอบทานหนังสืออังกฤษกับหนังสือคำสัญญาฝ่ายไทยให้ถูกต้องเป็นอันดีแล้ว จึงโปรดเกล้าฯ ให้มหาดไทย กลาโหม กรมท่า คินหนังสือพิมพ์แจกประกาศไว้ทุกด่านนั้น ให้เลิกถอนมาเสีย แต่นี้ไปพวกฝรั่งชาติอเมริกันจะเที่ยวไปนอกด่านทางก็ปล่อยไปตามใจเถิด...⁹²

และจะเห็นได้ต่อมาว่ามิชชันนารียังไม่พอใจแค่เพียงการได้รับสิทธิดังกล่าว เพราะไม่ใช่

⁸⁹Benjamin A. Batson, "American Diplomats in Southeast Asia in the Nineteenth Century: The Case of Siam," *JSS* .2 (July 1976) : 49.

⁹⁰ประชุมพงศาวดาร เล่ม 35 (พระนคร : องค์การคำของคุรุสภา, 2512) หน้า 11-12.

⁹¹Bowring, *The Kingdom and People of Siam*, 1 : 389

⁹²ประชุมพงศาวดาร เล่ม 35, หน้า 274-275.

หลักประกันที่เชื่อได้อย่างแท้จริง* อีกทั้งยังมีข้อขัดแย้งในเรื่องนี้อยู่บ้าง นั่นคือการห้ามชาวไทยไม่ให้รับจ้างพายเป็นให้พวกฝรั่งเนื่องจากความไม่พอใจของข้าราชการผู้ใหญ่ต่อการก้าวท้าว (หรือขาดมารยาทปฏิบัติ) ของมิชชันนารี ตามคำบอกเล่าของแซมมวล สมิท เล่าถึงเรื่องที่เกิดขึ้นว่าในช่วงที่เบาริง เข้ามาทำสนธิสัญญากับไทย ได้มีเจ้าหน้าที่ฝ่ายไทยขึ้นไปตรวจค้นสิ่งของและสินค้าในเรือและจะตรวจสอบสิ่งของในหีบใบหนึ่ง สมิทได้บอกกับเจ้าหน้าที่ฝ่ายไทยว่าหีบนั้นเป็นเพียงหีบใส่ผ้าสกปรกของสตรีเท่านั้น (a lady's dirty basket) ทำให้เจ้าหน้าที่ฝ่ายไทยเกิดความไม่พอใจ กล่าวหา สมิท ว่ากำลังก้าวท้าวเจ้าหน้าที่ หลังจากนั้นจึงมีคำสั่งจาก "ผู้มีอำนาจ" สั่งห้ามชาวไทยทุกคนแจวเรือให้ฝรั่ง "...แม้ว่าพระบรมราชโองการของพระมหากษัตริย์จะให้เสรีภาพกับชาวต่างชาติ เดินทางไปไหนมาไหนได้ตามใจสมัคร แต่เมื่อไม่มีคนแจวเรือ มันก็ไปไหนมาไหนไม่ได้..."⁹³ ไม่ว่ากรณีดังกล่าวจะเป็นจริงมากน้อยเพียงไรก็ตาม มิชชันนารีก็ยังคงหวังที่จะให้มีการเจรจาทางการทูตและตกลงทำสนธิสัญญาระหว่างสหรัฐอเมริกากับไทยเช่นเดียวกับอังกฤษทำกับไทยบ้าง ซึ่งมิชชันนารีหวังผลไปไกลกว่านั้นอีกว่า ทัศนคติที่กว้างไกลด้านนโยบายระหว่างประเทศจะมีอิทธิพลเหนือราชสำนักของไทยในวันข้างหน้า (โดยขณะนี้ก็เป็นรัฐบาลแบบเอเชียที่มีปัญหารุ่งโรจน์และแสวงหาความก้าวหน้ามากที่สุดอยู่แล้ว) การมีความสัมพันธ์กับชาติตะวันตกจะทำให้ผู้นำของไทยตระหนักถึงหลักความจริงตามแนวคิดของมิชชันนารีว่า "...หากปราศจากปัญญาความรู้ ปราศจากศีลธรรม และแรงจูงใจของคริสต์ศาสนาก็จะไม่มีรัฐบาลใดหรือชาติใดประสพกับความรุ่งเรืองอย่างถาวรได้..."⁹⁴

รัฐบาลของสหรัฐอเมริกาได้ดำเนินการทางการทูตกับไทย โดยจัดส่ง เทาเชนด์ แอริส เข้ามาเจรจาและทำสนธิสัญญาในปี พ.ศ.2399 ซึ่งจะพบว่ามิชชันนารีของคณะอเมริกันเพรสไบทีเรียนได้มีบทบาทในการทูตครั้งนี้ไม่น้อย กล่าวคือ แอริส ได้รับข้อมูลเกี่ยวกับพระมหากษัตริย์ เจ้านายและ

* มิชชันนารีบางคนแสดงความรู้สึกไม่เชื่อใจต่อวิธีการทูตของไทยโดยมองว่าพิธีการต้อนรับทางการทูตของไทย "ดีสองหน้า" คือจะให้การต้อนรับคณะทูตเป็นอย่างดี แสดงตนว่าต้องการติดต่อทางการทูตกับชาติตะวันตก แต่ใจจริงต้องการให้พวกมหาอำนาจตะวันตกออกไปเสียไกล ๆ โปรดดู S. J. Smith, The Olden Days of Bangkok : Related by Rev. S. J. Smith to Dr. George B. McFaland, 1905 RG. 007/83 Box.1 File 5. Payap University Archives, Chiangmai, printing script, p.22-23.

⁹³Smith, The Olden Days of Bangkok..., p.22.

⁹⁴Stephen Mattoon, "Siam Mission : The Work to be done in Siam," The Foreign Missionary ,45 (November, 1856) : 182.

ขุนนางไทย รวมทั้งวิธีปฏิบัติเพื่อให้เป็นที่พอพระทัยพระมหากษัตริย์จากนายแพทย์เฮาส์ที่กลับไปยังสหรัฐอเมริกา ทั้งยังได้รับข้อมูลเกี่ยวกับเรื่องนี้จากแมตตูน ที่ยังอยู่ในกรุงเทพฯ⁹⁵ และแฮร์ริส ได้รับการแนะนำการฝากฝังมิชชันนารีให้มีบทบาทช่วยเหลือด้านการทูตครั้งนี้จากศาสตราจารย์วอลเตอร์ โลว์รี เลขานุการของคณะกรรมการมิชชันต่างประเทศ (Board of Foreign Missions) ของคริสตจักรเพรสไบทีเรียน ในสหรัฐอเมริกา นั่นคือการฝากฝังแมตตูนให้เป็นล่ามและผู้ช่วยแฮร์ริส "...จดหมายแนะนำฝากฝังแฮร์ริส ผู้ซึ่งถึงแม้ไม่รู้จักกับนายโลว์รี เป็นส่วนตัว เป็นจดหมายที่ยกย่องอย่างสูง' และแนะนำฝากฝังอย่างฉันทไมตรีด้วยน้ำใสใจจริง..."⁹⁶ ซึ่งเป็นที่สังเกตว่า การเข้ามาเจรจาทางการทูตของแฮร์ริส นอกจากจะปรับปรุงแก้ไขสนธิสัญญาที่มีอยู่กับไทย และการแก้ไขสนธิสัญญาที่เอ็ดมันด์ โรเบิร์ต ทำไว้ในปี พ.ศ.2376 แล้ว ยังมีเป้าหมายสำคัญอีกข้อหนึ่งคือ "...ทำให้แน่ใจว่า นับจากนี้ไปบรรดามิชชันนารีอเมริกันจะรอดพ้นจากการถูกรบกวนรังแก..."⁹⁷

ดังนั้น มิชชันนารีจึงประสบผลสำเร็จในการมีส่วนร่วมทางการเมืองระหว่างประเทศ คือเป็นผู้วางรากฐานความสัมพันธ์อันดีระหว่างสหรัฐอเมริกากับไทยโดยเป็นกลุ่มที่ได้รับความไว้วางใจจากไทยอย่างมาก และทำให้ไทยมองการทูตของสหรัฐอเมริกาที่แตกต่างจากอังกฤษและฝรั่งเศส⁹⁸ อีกทั้งความสำเร็จที่สำคัญประการหนึ่งคือมิชชันนารี (แมตตูน) ได้รับการแต่งตั้งเป็นกงสุลอเมริกันประจำกรุงเทพฯ เป็นคนแรกและเหมาะสม เพราะขณะนั้นมิชชันนารีเป็น "ตัวเลือก" ที่ดีที่สุดสำหรับตำแหน่งดังกล่าว ซึ่งในแง่นี้จะเห็นได้ว่ามิชชันนารีเป็นผู้เปิดทางสำหรับการแผ่ขยายอำนาจทางการเมืองของสหรัฐอเมริกาในประเทศไทยโดยไม่เป็นที่หวาดระแวงของไทยเหมือนกับอังกฤษและฝรั่งเศส อีกทั้งอาจเป็นไปได้ว่า มิชชันนารีต้องการที่จะได้รับการแต่งตั้งทางการเมือง เพื่อเกื้อหนุนการปฏิบัติพันธกิจของตนให้มั่นคงยิ่งขึ้น และรักษาภาพพจน์ของชุมชนอเมริกันในสังคมไทย โดยการช่วงชิง

⁹⁵เทาเชนด์ แฮร์ริส, บันทึกประจำวันของเทาเชนด์ แฮร์ริส, แปลโดย นันทนา วรเนติวงศ์ (กรุงเทพมหานคร : กรมศิลปากร, 2515) หน้า 15.

⁹⁶เรื่องเดียวกัน, หน้า 8.

⁹⁷เรื่องเดียวกัน, หน้า 2.

⁹⁸Lord, Mo Bradley..., pp.189-190. และขจร สุขพานิช, ข้อมูลประวัติศาสตร์ : สมัยบางกอก, หน้า 181 และ แฮร์ริส, บันทึกประจำวัน..... หน้า 99.

ตำแหน่งกงสุลในกรุงเทพฯ กับกลุ่มพ่อค้าอย่างชัดเจน⁹⁹

จะเห็นได้ว่า พฤติกรรมของมิชชันนารีโปรเตสแตนต์นั้น แม้ว่าจะไม่สอดคล้องถึงการตั้งการเมืองระหว่างประเทศมาเป็นปัจจัยสนับสนุนการปฏิบัติพันธกิจของตนอย่างเด่นชัด แต่สถานการณ์ทางการเมืองระหว่างประเทศขณะนั้น มีส่วนทำให้มิชชันนารีมองเห็นช่องทางที่จะใช้การทูตให้เป็นประโยชน์แก่ตนได้ นับตั้งแต่การได้รับความไว้วางใจให้เป็นล่าม และการเร่งเร้าให้รัฐบาลอเมริกันส่งทูตเข้ามาเจรจาทางการทูตกับไทยครั้งใหม่ ซึ่งเป็นที่สังเกตว่า มิชชันนารีแสดงถึงความสนใจในการเปิดประเทศไทยสู่โลกภายนอกเพื่อให้เกิดการพัฒนาโดยแรงกระตุ้นจากชาติตะวันตก ทั้งในด้านเศรษฐกิจและการเมือง และแมตตูนยังได้เน้นความสำคัญของเมืองไทยในวารสารของคริสตจักรเพรสไบทีเรียน ในสหรัฐอเมริกาว่า เป็นทางผ่าน ไปสู่จีนและอินเดียได้โดยตรงและระยะทางสั้นกว่าเส้นทางอื่น ๆ แลหากมหาอำนาจตะวันตกสนใจเปิดเส้นทางนี้อย่างจริงจัง ก็จะทำให้ประเทศไทยเป็นเส้นทางผ่านที่สำคัญยิ่งของโลก และเป็นประเทศที่มีสถานภาพระหว่างประเทศสำคัญยิ่งกว่าที่เป็นอยู่ในขณะนั้น¹⁰⁰ การแต่งตั้งแมตตูนเป็นกงสุลอเมริกันประจำกรุงเทพฯ คนแรกจึงนับว่าสอดคล้องกับความสนใจของแมตตูนเกี่ยวกับเรื่องนี้มาก่อน แม้ว่าจะมีข้อเขียนของแมตตูนที่แสดงความคิดเห็นว่า "...การทูตและการเมืองได้ตกมาสู่ข้าพเจ้า โดยไม่ได้เสาะหามันเลย..."¹⁰¹ แต่ก็นับเป็นโอกาสอันสำคัญยิ่ง เนื่องจากพวกมิชชันนารีเองไม่อาจคาดเดาต่อการแต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งนี้มาก่อน¹⁰² และโดยวิสัยของมิชชันนารีก็เชื่อว่าสิ่งนี้เป็นการทรงนำของพระเจ้าที่ตนจะต้องดำเนินไปตามหน้าที่ที่พระเจ้าทรงนำนั้น

อนึ่ง แม้ว่ามิชชันนารีจะสามารถเข้ามามีบทบาททางการเมืองระหว่างประเทศ เป็นตัวแทน

⁹⁹ Batson, "American Diplomats...", pp. 52-63. and see also Constance M. Wilson, "Toward a Bibliography of the Life and Times of Mongkut, King of Thailand, 1851-1868" in Southeast Asian History and Historiography, ed. C.D. Cowan and O.W. Walters (Ithaca : Cornell University Press, 1976), p. 180 and Bradley, Siam Then, pp. 95-97.

¹⁰⁰ Lord, Mo Bradley..., p. 55 and Stephen Mattoon, "A Letter of the Rev. S. Mattoon," p. 10.

¹⁰¹ Wells, History of Protestant..., p. 26

¹⁰² ABD, 29 May 1856

ทั้งด้านการเมืองและวัฒนธรรมของสหรัฐอเมริกา แต่มีข้อจำกัดด้านสถานภาพระหว่างประเทศใน
 ก้นกระของผู้นำไทยบางประการคือ ผู้ปกครองของไทยไม่ได้ให้ความสำคัญต่อสหรัฐอเมริกาว่าเป็น
 ประเทศที่มีสถานภาพและเป็นมหาอำนาจเท่าเทียมกับอังกฤษและฝรั่งเศส เนื่องจากสหรัฐอเมริกาไม่
 ได้แสดง "อำนาจ" กับประเทศในซีกโลกตะวันออก และมีระบอบการปกครองโดยการเลือก
 ประธานาธิบดี ซึ่งไม่มีความเป็นขัตติยราชตามแบบการปกครองไทย อังกฤษ และฝรั่งเศส¹⁰³ อีกทั้ง
 ความกระตือรือร้นของฝ่ายไทยที่แสดงให้เห็นว่า แมตตูน มีความเหมาะสมในการที่จะได้รับการแต่งตั้ง
 เป็นกงสุลในเวลานั้น นับเป็นความชาญฉลาดของผู้นำไทยที่ไม่ต้องการเสี่ยงกับความยุ่งยากต่อปัญหา
 สิทธิสภาพนอกอาณาเขต และการกระทบกระทั่งกับกงสุล ซึ่งจะก่อให้เกิดปัญหากับชาวตะวันตกชาติ
 นั้น ๆ ได้ เนื่องจากแมตตูนเป็นบุคคลที่น่าเชื่อถือและรู้จักขนบธรรมเนียมนิยมไทยเป็นอย่างดี¹⁰⁴
 ความคาดหวังก่อหน้านี้ มีหลักฐานยืนยันจากกงสุลอเมริกันที่ได้รับการแต่งตั้งเข้ามาภายหลังว่า
 ภายหลังการออกจากตำแหน่งกงสุลของแมตตูนแล้ว ไม่มีกงสุลอเมริกันคนใดต่อมาที่ได้รับการเคารพ
 นับถือเป็นส่วนบุคคลทั้งจากรัฐและข้าราชการฝ่ายต่างประเทศของไทยเช่นนั้นอีก¹⁰⁵ การตกลงให้มี
 การจัดตั้งกงสุลอเมริกันในกรุงเทพฯ จึงเป็นการแก้ไขปัญหาเฉพาะหน้าที่เป็นประโยชน์ต่อฝ่ายไทย
 เพราะทำให้ข้อยุ่งยากต่าง ๆ ที่อาจจะเกิดขึ้นยุติลงไป กล่าวคือหากการเจรจาทางการทูตของแอมริส ยัง
 ยืดเยื้อต่อไป อาจจะทำให้เกิดข้อขัดแย้งต่อกันได้ เนื่องจากทูตจากชาติตะวันตกมักถือนโยบายเรือปืนเป็น
 ปัจจัยนำไปสู่การเจรจาทางการทูตกับประเทศแถบตะวันออกได้รวดเร็ว ซึ่งในความคิดของแอมริสก็เป็น
 เช่นเดียวกัน ดังที่เขาแสดงความรู้สึกภายหลังการเจรจาสำเร็จลงว่า

...หนทางอันถูกต้องเพื่อการเจรจากับไทยคือส่งเรือรบ 2 หรือ 3 ลำ ขนาด กินน้ำลึกไม่เกิน
 16 ฟุตมา ให้เรือมาถึงในเดือนตุลาคม และแล่นขึ้นมายัง กรุงเทพฯ ทันทีแล้วก็ยิงสลุต ด้วยวิธี
 นี้ สนธิสัญญาคงไม่ต้องการเวลาหลายวัน มากกว่าที่ข้าพเจ้าต้องใช้เวลาหลายๆ สัปดาห์อยู่นี้
 ... 106 .

¹⁰³Thompson, Thailand : The New Siam..., p. 201-202.

¹⁰⁴แอมริส, บันทึกประจำวัน..., หน้า 60 และ 106.

¹⁰⁵ Batson, "American Diplomats...", p. 60. เอกสารนี้เป็นจดหมายของ
 Jame M. Hood เขียนถึงกระทรวงการต่างประเทศของสหรัฐอเมริกาในเดือนกรกฎาคม พ.ศ.2409

¹⁰⁶แอมริส บันทึกประจำวัน..., หน้า 102.

จากความสัมพันธ์ทางการทูตระหว่างไทยกับสหรัฐอเมริกาที่มีอยู่จะพบว่า มิชชันนารีได้พยายามที่จะให้รัฐไทยรู้จักและมีความสัมพันธ์อย่างแน่นแฟ้นกับสหรัฐอเมริกามากยิ่งขึ้น เช่นแมตตูน เคยมีสาส์นลงวันที่ 22 สิงหาคม พ.ศ.2399 เสนอแนะต่อ W.L. Marcy รัฐมนตรีต่างประเทศ ให้เชื้อเชิญไทยส่งทูตไปยังสหรัฐอเมริกาเพื่อกระชับความสัมพันธ์และให้ได้รู้ได้เห็นถึงอุตสาหกรรม วิทยาศาสตร์ และคริสต์ศาสนา อันเป็นที่ปรารถนาของชาติ "น้องใหม่" ในชาติสากล¹⁰⁷ อย่างไรก็ตาม แมตตูน ได้กล่าวถึงความเป็นไปได้ยากในเรื่องนี้อีกสองวันต่อมาว่า ทางรัฐบาลหรือราชสำนักไทยคงไม่ส่งคณะทูต (ขณะนั้นกำลังเตรียมส่งคณะทูตไปฝรั่งเศส) ไปยังสหรัฐอเมริกา เพราะหนทางไกลและเชื่อว่าราชสำนักไทยมีเหตุผลที่หนักแน่นกว่าเหตุผลแรกคือ "...พระมหากษัตริย์ทรงถูกห่อหุ้มด้วยความ เป็นขัตติยราช และทรงสนพระทัยต่อรัฐบาลสาธารณรัฐแบบธรรมดาๆ นี้น้อยมาก..."¹⁰⁸ นอกจากนี้ นายแพทย์บริดเลย์ยังพยายามเสนอเรื่องราวเกี่ยวกับสหรัฐอเมริกาต่อสาธารณชน โดยผ่านหนังสือพิมพ์บางกอกริคอร์ดเดอร์หลายฉบับติดต่อกัน¹⁰⁹ ซึ่งเป็นการชี้ให้เห็นถึงความเจริญของสหรัฐอเมริกา ด้านต่าง ๆ โดยเฉพาะการเสนอสาระเกี่ยวกับระบอบการเมืองการปกครองแบบประชาธิปไตยที่มี ประชาชนาธิบดีเป็นผู้นำประเทศ การนำเสนอสารดังกล่าวมีเสียงสะท้อนจากผู้นำของไทยว่าระบอบ การปกครองของสหรัฐอเมริกาคงไม่ใช่ระบอบการปกครองที่ดีที่สุดตามที่มิชชันนารีวาดอ้าง เพราะ หากดีบริดเลย์ซึ่งจริงแล้วผู้นำของประเทศ (ประธานาธิบดีลินคอล์น) คงไม่ถูกลอบสังหาร นายแพทย์ บริดเลย์ได้ตอบโต้ข้อเคลือบแคลงนี้ว่า ผู้นำของไทยมีความคิดหลักของตนว่ารัฐบาลใดที่ไม่อาจควบคุมประชาชนได้เป็น "รัฐบาลที่ไม่ใคร่รู้ดีนัก" พร้อมทั้งยกตัวอย่างให้เห็นว่าประเทศต่าง ๆ รวมทั้ง ไทยก็เคยมีการก่อกบฏ และเสนอว่าหากรัฐบาลใดสามารถปราบกบฏได้ราบคาบ รัฐบาลนั้นก็ เป็น รัฐบาลที่มีอำนาจ เป็นรัฐบาล ทั้งยังยืนยันถึงการปกครองที่มีรัฐธรรมนูญเป็นสิ่งสูงสุดในการ ปกครอง โดยถือเป็น "กษัตริย์" ซึ่งจะมี "ผู้ถูกเลือก" เป็นประธานาธิบดีมาเป็นผู้รักษารัฐธรรมนูญ

¹⁰⁷Stephen Mattoon to W.L. Marcy, 22 August 1856, Records of United States Consuls in Bangkok Siam 1856-1906.

¹⁰⁸Stephen Mattoon to W.L. Marcy, 24 August 1856 Records of United States Consuls in Bangkok Siam 1856-1906.

¹⁰⁹ตัวอย่างเช่น แคน บีช บริดเลย์, "เรื่องเมืองอะเมริกา(บทต้น)," หนังสือจดหมายเหตุฯ เล่ม 1 ใบบ 2 (16 March 1865) : 5-7 "เรื่องเมืองอะเมริกา บทสอง" หนังสือจดหมายเหตุฯ เล่ม 1 ใบบ 4 (15 April 1865) : 19-20.

ถือเป็นระบบการปกครองที่ยุติธรรม¹¹⁰ จะเห็นว่าการปกครองดังกล่าวนี้แตกต่างจากระบบที่ "วาทาของคนคนเดียวเป็นกฎหมาย" ซึ่งขัดต่อแนวคิดทางศาสนาของมิชชันนารีอย่างชัดเจน เนื่องจากมิชชันนารีปฏิเสธอำนาจสูงสุดที่มาจากเฉพาะบุคคล

การเสนอสาระเกี่ยวกับระบอบการปกครองของสหรัฐอเมริกา แม้ว่าจะไม่ใช่ความรู้ใหม่ที่ผู้ปกครองของไทยได้รับรู้ แต่ความสนใจต่อเรื่องนี้ยังเป็นสิ่งใกล้ตัวและเชื่อว่าเป็นระบอบการปกครองมีข้อบกพร่อง ดังที่ได้สะท้อนความคิดเห็นตามที่กล่าวมาแล้ว ซึ่งก่อนหน้านั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชสาส์นถึงประธานาธิบดีบุชแนน เมื่อปี พ.ศ.2403 ทรงกล่าวชื่นชมระบบปกครองของสหรัฐอเมริกา ที่มีการเลือกประธานาธิบดีมาดำรงตำแหน่งตามวาระ 4 ปี หรือ 8 ปี แต่เพียง"...ก็เห็นว่าเป็นการอัครรย์ยิ่งนัก เป็นขนบธรรมเนียมที่ควรจะสรรเสริญอยู่แล้ว..."¹¹¹ ดังนั้น ถึงแม้ว่านายแพทย์บริดลีย์จะเสนอเรื่องนี้อีก ก็ยังคงไม่มีผลกระทบต่อเปลี่ยนแปลงแนวคิดทางการเมืองต่อผู้นำของไทยมากนัก เพราะผู้นำของไทยไม่เชื่อว่าจะสามารถนำระบอบการปกครองนี้มาใช้กับบ้านเมืองของไทยได้ โดยมีความเห็นว่า"...คนอเมริกาย่อมรำพรรณสรรเสริญผู้ครองแผ่นดินของตัว ฟังดูดีมากๆ ถึงว่ายากที่เมืองอื่นมีธรรมดาดังเดิมยังยืนอยู่จะแก้ไขเอาอย่างตามไปไม่ได้ ก็ยังต้องสรรเสริญว่าอย่างธรรมเนียมยุโรปในทิศตเศเล่ากันอยู่นั้นเป็นดินนักหนา..."¹¹² แต่ถึงกระนั้นก็ดี การถ่ายทอดความรู้ด้านการเมืองการปกครองแบบประชาธิปไตยโดยมิชชันนารี อาจจะมีผลกระทบต่อแนวพระราชดำริทางการเมืองของรัชกาลที่ 4 อยู่บ้าง แต่ทั้งนี้ก็ต้องพิจารณาองค์ประกอบอื่น ๆ ที่เปลี่ยนแปลงไปขณะนั้นด้วย ดังที่ สายชล วรรณรัตน์ ได้วิเคราะห์ให้เห็นคติทางการเมืองที่เปลี่ยนไปคือความสัมพันธ์ระหว่างกษัตริย์กับประชาชน และประชาชนมีฐานะเป็นพลเมืองของรัฐ เริ่มมีส่วนรับรู้การบริหารประเทศมากขึ้น ซึ่งเชื่อว่าการเสนอความรู้เกี่ยวกับระบอบการเมืองการปกครองใหม่มีส่วนร่วมที่เป็นผลกระทบต่อเปลี่ยนแปลงคติทางการเมืองดังกล่าวนี้ด้วย¹¹³

¹¹⁰แดน บีช บรัดลีย์, "กษัตริย์เมืองยูในทิศตเศ," หนังสือจดหมายเหตุฯ เล่ม 1 ใบบ 16 (19 October 1865) : 137-139.

¹¹¹พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชหัตถเลขา..., หน้า 685.

¹¹²บริดลีย์, "ความสงสัยเรื่องเปรสซิเดนต์...", หน้า 69.

¹¹³สายชล วรรณรัตน์, "ผลกระทบของหมอบรัดลีย์...", หน้า 28-33. และ Smith, A Physician at the Court..., p. 26.

สิ่งที่แสดงออกถึงการมองสถานภาพทางการเมืองของสหรัฐอเมริกาท่ามกลางนานาประเทศ มหาอำนาจอื่น ในทัศนะของผู้นำไทยก่อนสิ้นสมัยรัชกาลที่ 4 คือ การเกิดอคติความระหว่างนายแพทย์บริดเลย์กับ ม. โอบาเรต์ (กงสุลฝรั่งเศส) ในเดือนธันวาคม พ.ศ.2409 เนื่องจากนายแพทย์บริดเลย์ ได้วิจารณ์พฤติกรรมของ โอบาเรต์ เรื่องการข่มขู่ไทยและแสดงกิริยาไม่เหมาะสมต่อขุนนางคนสำคัญของไทยที่เกี่ยวข้องกับการเจรจาปัญหาดินแดนในอินโดจีน นายแพทย์บริดเลย์ ถูกฟ้องข้อหาหมิ่นประมาท และต้องแพ้คดีความเนื่องจากไม่มีพยานยืนยัน ทั้งที่ผู้เสียหายที่นายแพทย์บริดเลย์อ้างถึงในหนังสือพิมพ์เป็นผู้ที่ต่อต้านและไม่พอใจต่อการข่มขู่ของกงสุลฝรั่งเศส กรณีดังกล่าวนี้ โดแนลด์ สจอร์ด ได้ชี้ให้เห็นว่าเป็นเพราะรัชกาลที่ 4 ไม่ทรงให้เรื่องราวลุกลามกลายเป็นปัญหาระหว่างประเทศกับฝรั่งเศส จึงทรงระงับพยานสำคัญ ที่เกี่ยวข้องกับเรื่องนี้¹¹⁴ จะเห็นได้ว่าพระองค์ทรงดำเนินการแก้ไข ปัญหาที่อาจจะกลายเป็นปัญหาการเมืองระหว่างประเทศ โดยทรงยินยอมต่อชาติฝรั่งเศสมากกว่าชาติอเมริกา ทั้งนี้เพราะสหรัฐอเมริกาไม่มีอิทธิพลทางการบีบบังคับทางการเมืองต่อประเทศ เล็ก ๆ ในแถบเอเชียตะวันออกเฉียงใต้เหมือนกับอังกฤษและฝรั่งเศสในสมัยนั้น และบทบาทของมิชชันนารีที่ผ่านมา คงทำให้ผู้นำไทยมีทัศนคติที่ดีต่อสหรัฐอเมริกามากกว่าความหวาดระแวง ทั้งที่ทัศนคติของนักการทูตอเมริกันที่มีต่อไทยหรือชาติในซีกโลกตะวันออกนั้น ไม่มีความแตกต่างจากนักการทูตชาติมหาอำนาจตะวันตกยุคร่วมสมัยแต่อย่างใด¹¹⁵

นอกจากการเผชิญหน้าด้านอุดมการณ์ทางการเมืองดังที่กล่าวรายละเอียดมาแล้ว การเข้ามาของมิชชันนารีโปรเตสแตนต์ ยังส่งผลกระทบต่อการเล่นไหวทางการเมืองในราชสำนักด้วย กล่าวคือมิชชันนารีเป็นองค์ประกอบที่ก่อให้เกิดความรู้สึกชาตินิยมทางวัฒนธรรมและการช่วงชิงอำนาจระหว่าง "กลุ่มผู้ปกครองหัวเก่า" กับ "กลุ่มผู้ปกครองหัวใหม่" ซึ่งกลุ่มหลังนี้ได้แก่เจ้าฟ้ามงกุฎ เจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์ กรมหลวงวงศาธิราช(สนิท) และขุนนางตระกูลขุนนางรุ่นใหม่ เป็นกลุ่มที่นิยมตะวันตก มีความสัมพันธ์กับมิชชันนารีอย่างแนบแน่น และสภาพเช่นนี้กลายเป็นประเด็นโจมตีจากกลุ่มผู้ปกครองหัวเก่า ดังนั้น เมื่อเกิดความตึงเครียดระหว่างราชสำนักรัชกาลที่ 3 กับมิชชันนารี กลุ่มผู้ปกครองหัวใหม่ก็จะระมัดระวังต่อการคบค้ากับมิชชันนารี ไม่แสดงความสนิทสนมมากนัก และเมื่อเหตุการณ์เป็นปกติก็มีการคบค้ากันเช่นเดิม ลักษณะเช่นนี้มีผลต่อความรู้สึกของราษฎรด้วย

¹¹⁴ โปรดดูรายละเอียดกรณี บริดเลย์-โอบาเรต์ ได้ใน Lord, Mo Bradley... pp. 193-197.

¹¹⁵Batson, "American Diplomats..." p.103.

เช่น ลอร์ด กล่าวถึงการแจกใบปลิวทางศาสนาของนายแพทย์บรัดเลย์ (ช่วง พ.ศ. 2379-2380) ว่ามีเฉพาะคนจีนที่ยอมรับใบปลิว ขณะที่คนไทยไม่กล้ารับ เนื่องจากเคยมีคำสั่งห้ามมาก่อน จนเมื่อคนไทยได้เห็นนายแพทย์บรัดเลย์ นั่งเคียงข้างกับหลวงนายสิทธิ์ (ช่วง บุนนาค) บนฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยา จึงเป็นที่เข้าใจว่ารัฐไม่มีข้อห้ามในเรื่องนี้อีก ความต้องการใบปลิวจึงทวีขึ้นอย่างมาก¹¹⁶

การเกิดปฏิกริยาทางการเมืองระหว่างกลุ่มผู้ปกครองหัวเก่ากับกลุ่มผู้ปกครองหัวใหม่ต่อประเด็นนี้ คงเนื่องมาจากการยึดถือจารีตของสังคม นั่นคือการถือ "โบราณราชประเพณี" ดังที่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงให้ความเห็นไว้ว่า

...ทางประเทศตะวันตกนี้ ไม่ใช่แต่ในประเทศสยามประเทศเดียว ถือกันมาแต่โบราณว่า ต้องรักษาประเพณีที่มีมาแต่ก่อนมิให้เสื่อมทราม บ้านเมืองจึงอยู่เย็นเป็นสุข ข้อนี้พึงเห็นได้ในหนังสือเก่า คำสรรเสริญของพระเจ้าแผ่นดินมักกล่าวว่า "รักษาโบราณราชประเพณีมั่นคง" หรือ "ทรงประพฤติตามโบราณราชประเพณี" แม้จนในกลอนคำเทียบเรื่องพระรัชสุริยาของสุนทรภู่ก็ยกเหตุว่าเพราะพวกเจ้าเมือง "ดัดจริตผิดโบราณ" บ้านเมืองจึงเป็นอันตราย เมื่อคนทั้งหลายเชื่อถือเช่นนั้นโดยมาก การเปลี่ยนแปลงขนบธรรมเนียมที่เคยนิยมกันมาช้านานจึงเป็นการยาก...¹¹⁷

ดังนั้น เมื่อผู้นำทางการเมืองหรือผู้ที่มีสิทธิที่จะได้รับการยกขึ้นสืบราชบัลลังก์ เข้าไปยุ่งเกี่ยวกับชาวตะวันตกและแสดงความนิยมตะวันตกอย่างชัดเจน จึงเป็นเป้าหมายของการถูกโจมตีทางการเมือง ดังเช่นกรณีการเกิดความตึงเครียดระหว่างราชสำนักรัชกาลที่ 3 กับมิชชันนารี เกี่ยวกับการพิมพ์กฎหมายของไทยเพื่อออกจำหน่าย และการใช้ภาษาบาลีแปลพระคัมภีร์ไบเบิล ซึ่งนายแพทย์บรัดเลย์กล่าวว่า รัชกาลที่ 3 ทรงกริ้วไพร่ของพระองค์ที่สอนภาษาบาลีให้พวกมิชชันนารีว่าเป็นการ "ขายศาสนา" เพื่อเงินตรา แต่เหตุการณ์ที่เกิดขึ้นเป็นการโยงความผิดเข้าหาเจ้าฟ้ามงกุฎ และเจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์ เพื่อลดสิทธิธรรมทางการเมืองลง¹¹⁸ ซึ่งมีความเป็นไปได้ว่าการดำเนินนโยบาย

¹¹⁶Lord, Mo Bradley... p.109.

¹¹⁷สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, ความทรงจำ, หน้า 123-124.

¹¹⁸ADB, 7 October 1850., 10 October 1850.

ต่างประเทศของรัชกาลที่ 3 นั้น แนวความคิดส่วนใหญ่ยังมีความเห็นว่าการเปิดประตูรับฝรั่งเป็นอันตรายรุนแรงมากกว่าไม่ยอมคบค้ากับฝรั่งอย่างกว้างขวาง และจะมีผลกระทบต่อวิถีชีวิตของคนไทยอย่างรุนแรง¹¹⁹ ความหวั่นเกรงเช่นนี้จะทำให้กลุ่มผู้ปกครองหัวเก่าเห็นว่าผู้ที่มิสิทธิในราชบัลลังก์ทั้งสองพระองค์มีข้อบกพร่องในประเด็นดังกล่าว แม้กระทั่งเมื่อรัชกาลที่ 3 ไกลจะเสด็จสวรรคต ก็ยังทรงกำชับในเรื่องการคบค้ากับชาติตะวันตกและการรับสิ่งที่เป็นตะวันตก โดยยอมรับในสิ่งที่ดีแต่ไม่ให้นำถือเสมือนใส่อย่างจริงจัง¹²⁰

ระดับของความนิยมตะวันตกนับได้ว่ามีผลกระทบต่อการสืบราชบัลลังก์ต่อจากรัชกาลที่ 3 อยู่ไม่น้อย ดังจะเห็นได้จากการที่ขุนนางได้เลือกเจ้าฟ้ามงกุฎขึ้นครองราชย์ เนื่องจากเจ้าฟ้ามงกุฎ ทรงแสดงพระองค์ว่าเป็นผู้ยึดมั่นในความเป็นจารีตของสังคมไทย ผสมผสานกับความคิดก้าวหน้าแบบตะวันตก นั่นคือ พระองค์ยังทรงมีลักษณะของความเป็นพระมหากษัตริย์ตามคติของไทยมากกว่า เจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์ ที่แสดงพระองค์ว่ามีความคิดก้าวหน้ามีความเป็นตะวันตกอย่างเด่นชัด จนเป็นที่นิยมของชาวตะวันตกว่าพระองค์มีความเหนือกว่าเจ้าฟ้ามงกุฎและเป็นผู้ที่เหมาะสมในการครองราชบัลลังก์¹²¹ สิ่งที่สะท้อนให้เห็นถึงการใช้ "ความนิยมตะวันตก" เป็นประเด็นโจมตีทางการเมืองจากกลุ่มผู้ปกครองหัวเก่าคือการเกิดข่าวลือและการตีพิมพ์บทความวิจารณ์รัชกาลที่ 4 ในสิ่งคโปร์เมื่อตอนต้นรัชกาล ข้อวิพากษ์สามประการได้แก่ ความเป็นสมบูรณาญาสิทธิราชย์ของรัชกาลที่ 4 การมีพระราชทรัพย์อย่างมหาศาลในท้องพระคลัง และพระองค์ทรงนิยมชมชอบตะวันตกอย่างคนตาบอด

¹¹⁹เวลลา, แผ่นดินพระนั่งเกล้า, หน้า 261.

¹²⁰เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 3, เล่ม 2 (กรุงเทพมหานคร : องค์การค้ำของคุรุสภา, 2504) หน้า 188.

¹²¹Lord. Mo Bradley..., p. 177 and Smith, A Physician at the Court..., p. 31. ประเด็นดังกล่าวนี้ นฤมล ชีร์วัฒน์ ได้ชี้ให้เห็นว่าเงื่อนไขของการเลือกเจ้าฟ้ามงกุฎ โดยคณะเสนาบดีนั้น เป็นความปรารถนาของเสนาบดีตระกูล บุนนาค เพื่อเพิ่มพูนอำนาจทางการเมืองให้กับกลุ่มตน เนื่องจากเจ้าฟ้ามงกุฎไม่มีฐานอำนาจทางการเมืองที่เข้มแข็ง จำเป็นต้องพึ่งพาอำนาจทางการเมืองของเสนาบดีตระกูลบุนนาค (นฤมล ชีร์วัฒน์, "พระราชดำริทางการเมือง...", หน้า 140.)

และปราศจากขอบเขต¹²²บทความวิจารณ์ดังกล่าว ทำให้รัชกาลที่ 4 ทรงกริ้วและทรงพาดพิงถึงพวกมิชชันนารีว่าเป็นผู้กระทำเรื่องนี้ (โดยเฉพาะนายแพทย์สมิท)¹²³ และมิชชันนารีได้รับพระบรมราชโองการ ให้เซ็นจดหมายรับรองปฏิเสธว่าตนไม่ได้เขียนบทความนั้น และปฏิเสธข้อกล่าวหาทั้งหมด มิชชันนารีไม่ได้ปฏิบัติตามพระบรมราชโองการนี้ แต่ได้กระทำเพียงการเขียนจดหมายปฏิเสธว่าไม่ได้เกี่ยวข้องกับบทความดังกล่าว ซึ่งเป็นปกป้องกันตนเอง และมีบางเรื่องที่มิชชันนารีเห็นพ้องด้วยกับข้อวิจารณ์^{*} จากกรณีดังกล่าว แม้ว่าภายหลังต่อมา นายแพทย์เฮาส์ ได้สืบทราบว่าผู้ที่เขียนบทความคือ กัปตันเทรล ผู้ควบคุมเรือสินค้าของรัชกาลที่ 4 ซึ่งมีความโกรธเคืองเนื่องจากการถูกลงโทษ เพราะไปกระทำคามผิดที่สิงคโปร์¹²⁴ แต่เป็นที่เข้าใจว่า เรื่องนี้ได้รับความร่วมมือและรู้เห็นเป็นใจจาก อัครมหาเสนาบดีผู้หนึ่งซึ่งโกรธรัชกาลที่ 4 ด้วย และจุดนี้ทำให้พระองค์เริ่มไม่วางพระทัยต่อพวกตะวันตกมากนัก อีกทั้งยังทรงระมัดระวังพระองค์ยิ่งขึ้น ในการติดต่อกับประเทศตะวันตก¹²⁵ แต่กระนั้นก็ดี พระองค์ยังทรงแสดงความเป็นมิตรกับมิชชันนารีและแสดงให้เห็นว่าพระองค์ทรงยอมรับประเพณีปฏิบัติของตะวันตกบางอย่างในขอบเขตที่พระองค์ทรงกระทำได้ในฐานะพระมหากษัตริย์

ดังนั้น การเข้ามาของมิชชันนารีนับว่ามีผลกระทบต่อการเคลื่อนไหวทางการเมืองของไทย ขณะนั้นที่จะส่งผลต่อมาอย่างลึกซึ้ง นั่นคือความรู้สึกชาตินิยมทางวัฒนธรรม ซึ่งรัชกาลที่ 4 ทรงใช้เป็นประโยชน์เป็นพื้นฐานของการสร้างอำนาจและสิทธิธรรมทางการเมืองของพระองค์เอง อีกทั้งยังเป็น

¹²²Neon Snidwong, "The Development of Siam's Relations with Britain and France in the Reign of King Mongkut, 1851-1868," (Ph.D. Thesis, London School of Oriental and African Studies, London University, 1961), p.231.

¹²³ ADB, 14 November 1854.

* ข้อที่มิชชันนารีเห็นพ้องด้วยกับข้อวิจารณ์ เข้าใจว่าเป็นเรื่องของการใช้อำนาจแบบสมบูรณาญาสิทธิราชของรัชกาลที่ 4 ซึ่งเป็นระบอบการใช้อำนาจปกครองที่มิชชันนารีไม่เห็นด้วยมาตลอด และอาจจะเห็นพ้องกับข้อวิจารณ์เรื่องพระราชทรัพย์ของพระมหากษัตริย์ด้วย เพราะมิชชันนารีมองว่าพระมหากษัตริย์เป็นผู้ได้รับรายได้ของแผ่นดินในรูปต่าง ๆ

¹²⁴เฟลตัส, ซามูเอล อาร์. เฮาซ์..., หน้า 192-194.

¹²⁵นฤมล ชีร์วัฒน์, "พระราชดำริทางการเมือง...", หน้า 266-267.

แนวทางสำคัญในการเผชิญหน้ากับอำนาจทางการเมืองและวัฒนธรรมตะวันตก โดยปรากฏออกมาในรูปของการปฏิรูปพุทธศาสนา และการก้าวหน้าทันสมัยทางการเมืองระหว่างประเทศ อันเป็นคุณสมบัติที่ทำให้พระองค์ทรงได้รับการพิจารณาว่าเป็นผู้เหมาะสมในการสืบทอดราชบัลลังก์มากกว่าเจ้านายที่มีสิทธิธรรมในราชบัลลังก์พระองค์อื่นและทำให้พระองค์ทรงเป็นพระมหากษัตริย์ที่ทรงมีพระราชอำนาจอย่างสมบูรณ์ท่ามกลางความขัดแย้งอย่างลุ่มลึกทางการเมือง¹²⁶ ลักษณะการปฏิบัติของพระองค์จึงเป็นความสำเร็จในการประสานประโยชน์ทางการเมืองระหว่างจารีตเดิมกับสภาพเงื่อนไขที่เป็นอิทธิพลจากตะวันตก ดังที่นายแพทย์สมิท กล่าวถึงพระองค์ว่า เป็นฝ่ายอนุรักษ์นิยมหัวก้าวหน้า¹²⁷ ที่ทรงอำนาจแบบจารีต

การเผชิญหน้าระหว่างความรู้ดั้งเดิมกับวิทยาการตะวันตก

วิธีปฏิบัติที่สำคัญยิ่งประการหนึ่งของมิชชันนารีโปรเตสแตนต์ในการเตรียม 'แผ่นดินพระเจ้า' และชักนำคนในสังคมไทยให้หันมานับถือคริสต์ศาสนา คือการนำวิทยาการตะวันตกมาถ่ายทอดในสังคมไทย เพื่อเปลี่ยนระบบแนวคิดให้เป็นแบบตะวันตก โดยเฉพาะแนวคิดที่มิชชันนารีเชื่อว่าเป็นวิทยาศาสตร์ ซึ่งตั้งอยู่บนหลักความคิดว่ามีความจริงสูงสุดคือพระเจ้าและเป็นผู้สร้างสรรค์สิ่งอย่างมีเหตุผล อันเป็นแนวคิดที่มีอิทธิพลอย่างยิ่งต่อระบบคิดของพวกโปรเตสแตนต์ในสหรัฐอเมริกา ช่วง พ.ศ. 2343-2403¹²⁸ และส่งผลต่อมิชชันนารีที่พยายามโน้มน้าวให้คนในสังคมไทยยอมรับแนวคิดดังกล่าว และในทางกลับกัน การสำรวจข้อมูลต่าง ๆ ในซีกโลกตะวันออกของมิชชันนารียังเป็นการเก็บข้อมูลเชิงประจักษ์ เพื่อพิสูจน์ความจริงตามสมมติฐานความจริงสูงสุดอย่างเป็นสากลด้วย

ความรู้แบบดั้งเดิมของไทยที่จะถูกสั่นคลอนด้วยวิทยาการตะวันตกในช่วงสมัยรัชกาลที่ 3 จนถึงสิ้นรัชกาลที่ 4 ได้แก่ความรู้เกี่ยวกับจักรวาลวิทยา และความรู้ด้านการแพทย์ ซึ่งเป็นสิ่งฝังรากลึก

¹²⁶ศึกษารายละเอียดเรื่องแนวพระราชดำริและการสร้างเสถียรภาพทางการเมืองของรัชกาลที่ 4 เมื่อแรกเสวยราชย์ ใน นฤมล ธีรวัฒน์, "พระราชดำริทางการเมือง...", หน้า 147-159.

¹²⁷Smith, A Physician at the Court..., p. 33.

¹²⁸Herbert Hovenkamp, Science and Religion in America 1800-1860 (Philadelphia " University of Pennsylvania Press, 1978), p. ix-xii.

ในชีวิตประจำวันของคนในสังคมไทย นอกจากนี้ยังมีความรู้ใหม่ ๆ ที่สนองประโยชน์ต่อ "กลุ่มคน" ในสังคมไทย ทั้งทางด้านการเมืองและเศรษฐกิจอย่างกว้างขวาง ได้แก่ภาษาอังกฤษและเทคโนโลยีต่าง ๆ อีกทั้งยังมีความรู้ใหม่ที่แพร่กระจายมากขณะนั้นคือแนวคิดและวรรณกรรมคริสเตียน

การเผชิญหน้าด้านความรู้เกี่ยวกับจักรวาลวิทยา

ความรู้ด้านจักรวาลวิทยาของไทยนั้นมีพื้นฐานจากไตรภูมิพระร่วง ซึ่งเป็นศูนย์รวมและหล่อหลอมโลกทัศน์ของสังคมไทยมานานหลายศตวรรษ ความคิดความรู้อื่น ๆ ของไทยที่เกิดจากพื้นฐานนี้ แม้ว่าจะเริ่มเสื่อมคลายและเปลี่ยนแปลงไปบ้าง เนื่องจากการเกิดความรู้เชิงประจักษ์ เป็นเหตุผลนิยมมากขึ้นตั้งแต่ต้นสมัยรัตนโกสินทร์ แต่ความคิดที่เปลี่ยนไปจากเดิมก่อนการเข้ามาของมิชชันโปรเตสแตนต์ ยังคงอยู่ในลักษณะที่คลุมเครือและเป็นที่ "สงสัย" โดยไม่มีเหตุผลอธิบายหรือเป็นการแสดงความรู้ใหม่ที่แตกต่างจากเดิม เมื่อมิชชันนารีเข้ามาท่ามกลางบริบททางสังคมขณะนั้น มิชชันนารีจึงเป็นแหล่งความรู้ใหม่ ที่สามารถให้คำอธิบายใหม่และพิสูจน์ทดลองทางวิทยาศาสตร์ในหมู่สามัญชนและกลุ่มผู้นำภูมิปัญญาของไทยให้รับรู้เชิงประจักษ์ ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงด้านความรู้ในสังคมไทยที่โน้มเอียงไปทางตะวันตกอย่างเห็นได้ชัด

การเผชิญหน้าของความรู้แบบดั้งเดิมกับวิทยาการตะวันตกเกี่ยวกับจักรวาลวิทยา นับเป็นจุดสำคัญอย่างยิ่ง ซึ่งจะส่งผลต่อคติสมบูรณาญาสิทธิราชของไทย นั่นคือการใช้ความรู้ใหม่ส่งเสริมพระปรีชาสามารถของพระมหากษัตริย์ด้านพระสติปัญญาและเป็นผู้ทรงรอบรู้และทรงกุมความรู้วิทยาการด้านนี้ อันเป็นความรู้หนึ่งในศิลปศาสตร์ 18 ประการ ในระบบการศึกษาตามขัตติยราชประเพณี ดังเห็นได้ชัดในการใช้ความรู้ที่เสริมสร้างความมั่นคงให้กับสถาบันกษัตริย์ และระบบสมบูรณาญาสิทธิราชในสมัยรัชกาลที่ 4

อนึ่ง ความรู้ด้านจักรวาลวิทยาของไทยเรื่องโลก ดวงดาว และจักรวาล สัมพันธ์อย่างแนบแน่นกับความรู้ด้านโหราศาสตร์ ฟินเลย์สัน ซึ่งเข้ามายังกรุงเทพฯ ตอนปลายสมัยรัชกาลที่ 2 ได้กล่าววินิจฉัยว่าวิชาโหราศาสตร์ เป็นวิชาที่อยู่ในฐานะสำคัญที่สุดของศาสตร์ทั้งปวงของไทย¹²⁹ ทั้งนี้คงเนื่องจากการรับรู้ในพิธีการการต้อนรับคณะทูตและธรรมเนียมประเพณีต่าง ๆ ของไทย ซึ่งข้อวินิจฉัยของฟินเลย์สัน คงมีความถูกต้องไม่น้อย เพราะประเพณีปฏิบัติทุกด้านของราชสำนักและราชการบ้านเมือง

¹²⁹Finleyson, *The Mission to Siam, and Hue*, p. 237.

ต่างต้องถือฤกษ์ยามก่อนข้างสูง และสิ่งเหล่านี้สอดคล้องกับคติความเชื่อของคนในสังคมด้วย¹³⁰ ดังนั้น การที่ผู้นำด้านภูมิปัญญาสามารถกุมความรู้เรื่องจักรวาลวิทยาแบบใหม่ แสดงให้เห็นถึงประสิทธิภาพของการควบคุมแนวคิดของคนในสังคมโดยการแสดงออกถึงความรู้ใหม่และการใช้ความรู้ใหม่เพื่อ คำนวณทางดาราศาสตร์อย่างแม่นยำนั้น นับเป็นความเหนือกว่าด้านสติปัญญาและบุญญาธิการবারมีที่ ทุกคนต้องเชื่อฟัง ดังการทรงเรียนรู้ดาราศาสตร์แบบตะวันตกของเจ้าฟ้ามงกุฎ

บาทหลวงปาลเลกัวซ์ กล่าวถึงความรู้ดาราศาสตร์ และโหราศาสตร์ของไทยว่า เป็นความรู้ที่ แปรมาจากคัมภีร์ภาษาบาลี โดยมีการเรียนรู้ในหมู่พราหมณ์ซึ่งเป็น โหรหลวงที่มีจำนวนน้อยคน ดังนั้น

...จึงมักจะพยากรณ์ไปในทางก่อให้เกิดความหลงเชื่อขึ้น ในหมู่ประชาชนพลเมือง หรือไม่ก็ เพื่อสร้างชื่อเสียงของตนในฐานะเป็นนักปราชญ์ ยิ่งกว่านั้นเขามีได้ใช้กล้องโทรทรรศน์ หรือ เครื่องมือทางดาราศาสตร์แต่ประการใด วิทยาการของเขาทั้งสิ้นวางรากฐานอยู่บนการคำนวณ ประหลาด ๆ ยากที่จะเชื่อเอาเป็นจริงเป็นจังได้...¹³¹

การพยากรณ์เช่นนี้ ภายหลังจากที่เจ้าฟ้ามงกุฎเสด็จขึ้นครองราชย์ พระองค์ได้ปฏิเสธรวิธิการ ดังกล่าวที่ไม่ใช่ความรู้จริง ดังที่พระองค์ทรงมีประกาศมหาสงกรานต์ ปีวอกโทศก (พ.ศ.2403) และ ทรงคำนวณ (ในสำนวนประกาศใช้คำพยากรณ์) จันทรอุปราคาอย่างละเอียด โดยทรงย้ำว่า "...พยากรณ์ จันทรอุปราคานี้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงคำนวณ มิใช่โหรทำนาย..."¹³² ซึ่งเป็นการ แสดงถึงความมั่นใจพระทัยในความรู้ด้านนี้โดยวิธีการคำนวณแบบใหม่ที่ข้าราชการไม่อาจรู้เท่าทันได้

ความสนใจด้านดาราศาสตร์ของเจ้าฟ้ามงกุฎ สอดคล้องกับความสนใจของมิชชันนารีที่ต้องการให้ผู้นำทางภูมิปัญญาของไทยรับความรู้ใหม่นี้ด้วย ดังสะท้อนให้เห็นได้จากบันทึกของมิชชันนารี มักจะให้ความสนใจต่อหนังสือและอุปกรณ์ต่าง ๆ ที่เป็นแหล่งความรู้ ช่วยคำนวณและพิสูจน์ทาง ดาราศาสตร์ที่พบเห็น ในห้องหนังสือส่วนพระองค์ เช่นนายแพทย์เฮาส์ ได้บรรยายภาพเมื่อมีโอกาสเข้า

¹³⁰ ชัย เรื่องศิลป์, ประวัติศาสตร์ไทย สมัย พ.ศ. 2352-2453 ด้านสังคม, หน้า 71-75.

¹³¹ ปาลเลกัวซ์, เล่าเรื่องกรุงสยาม, หน้า 319.

¹³² พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 (พ.ศ. 2401-2404) เล่ม 2 (กรุงเทพมหานคร : องค์การค้ำของคุรุสภา 2528) หน้า 134.

เฝ้าเจ้าฟ้ามงกุฎ ครั้งแรกว่า ในห้องมีหนังสือต่าง ๆ รวมทั้ง "...หนังสือวิชาเดิรเรือทางทะเลเล่มหนึ่ง มีแผนที่สุรยคารวางอยู่บนโต๊ะ กับทั้งหนังสือแผนที่ของอาจารย์แซนเลอร์แผ่นหนึ่ง..."¹³³ ภาวะคือรินรินของเจ้าฟ้ามงกุฎที่ทรงต้องการเรียนรู้ดาราศาสตร์ รวมทั้งภูมิศาสตร์ยังคงเป็นที่สังเกตของ แคลสเวล ขณะที่เป็นอาจารย์ถวายการสอนภาษาอังกฤษแก่พระองค์และพระลูกวัด ณ วัดบวรนิเวศ โดย แคลสเวล กล่าวถึงพระองค์ว่าทรงเต็มเปี่ยมด้วยท่าทีที่สงสัย (Scepticism) และทรงใคร่รู้ความจริง ความถูกต้อง อย่างแข็งขัน ดังที่เขาเล่าในจดหมาย ลงวันที่ 1 ตุลาคม ค.ศ. 1845 (พ.ศ.2388) ว่า มีครั้งหนึ่งที่พระองค์ทรงตรัสเป็นนัยถึงความไม่สอดคล้องกันที่เห็น ได้ชัดเจนระหว่าง ความจริงที่รู้กันแล้วว่าโลกกลม กับเรื่องราวเกี่ยวกับการทรงทดลองของพระเยซูที่ปรากฏในพระคัมภีร์ ซึ่งเป็นตอนที่พระเยซูได้รับการ "ลงใจ" จากพญามาร โดยเสนอสิ่งที่เป็นความสุขสบายให้กับพระเยซูหากว่าพระองค์ยอมกราบไหว้พญามาร มีเรื่องหนึ่งที่เป็นข้อเสนอคือจะให้พระเยซูเป็นใหญ่ครอบครองอาณาจักรทั้งหมดในโลก โดยพญามารได้แสดงอาณาจักรทั้งหมดในโลกให้พระเยซูได้เห็น ในชั่วเวลาหนึ่งในขณะนั้น¹³⁴ นัยของคำตรัสดังกล่าวนี้คือ หากเรื่องความรู้เรื่องโลกกลมเป็นความจริง เรื่องราวในพระคัมภีร์ไบเบิลตอนนี้ก็เป็นเรื่องโกหก หรือหากเรื่องเกี่ยวกับพระเยซูเป็นความจริง เรื่องโลกกลมก็เป็นเท็จ เพราะหากโลกกลมแล้วแม้คนจะอยู่ในตำแหน่งที่สูงที่สุดเพียงใด (พญามารนำพระเยซูขึ้นไปยังที่สูงที่สุด) ก็ไม่อาจเห็น "อาณาจักร" ต่าง ๆ ได้พร้อมกันหมดในเวลาเดียวกัน

แคลสเวล ยังชี้ให้เห็นอีกว่าผู้นำด้านภูมิปัญญารุ่นใหม่ต่างเชื่อถือความรู้ใหม่นี้ โดยกล่าวถึงการทรงสนทนาระหว่างเจ้าฟ้ามงกุฎกับขุนนางหลายคนที่บ้านของพระคลัง ซึ่งทรงสัพพอกเป็นทีเล่นทีจริงว่าใครตกลงเห็นด้วยกับมิชชันนารีเรื่องโลกกลม พระองค์ตรัสว่าทรงเห็นด้วยกับเรื่องนี้ตั้งแต่ 15 ปีที่แล้ว พระนายไว (จุ่ม ขุนนาค) กล่าวว่าเห็นด้วยเมื่อ 13 ปีก่อน พระนายศรี (พี่ชายของพระนายไว)

¹³³เฟลด์ส, ซามูเอล อาร์. เฮาซ์.... หน้า 80.

¹³⁴Bradley, "Prince Mongkut and Jesse Caswell," p.38. ข้อสงสัยของเจ้าฟ้ามงกุฎ แสดงให้เห็นว่าพระองค์ทรงยอมรับเรื่องโลกกลม ดังนั้นการที่พระเยซูจะเห็นพระราชอาณาจักรต่าง ๆ ในโลกทั้งหมดช่วงเวลาหนึ่งขณะนั้นคงเป็นไปได้ หรืออีกนัยหนึ่งคือเรื่องโลกกลมเป็นความจริง และเรื่องพระเยซูเป็นความจริง ก็ต้องมีสิ่งที่ไม่สอดคล้องกันบางอย่าง หรือความรู้บางอย่างต้องเป็นความรู้ที่ผิด เรื่องราวเกี่ยวกับการทดลองนี้ปรากฏในหนังสือแมทธิว 4 : 8 ความว่า "อีกครั้งหนึ่งมารได้นำพระองค์ขึ้นไปบนภูเขาอันสูงยิ่งนัก และได้แสดงบรรดาราชอาณาจักรในโลก ทั้งความรู้เรื่องของอาณาจักรเหล่านั้นให้พระองค์ทอดพระเนตร"

เห็นด้วยกับเรื่องนี้เพียงปีเดียวที่ผ่านมา โดยก่อนหน้านี้อีกไม่เชื่อมาก่อนจนกระทั่งมิชชันนารีได้ตีพิมพ์หนังสือดาราศาสตร์ขึ้น* ส่วนพระยาศรีพิพัฒน์ (จัต บุนนาค) ได้ประกาศอย่างสุดที่จะอดกลั้นว่าไม่เชื่อในเรื่องนี้และไม่มีวันเชื่ออย่างเด็ดขาด เจ้าฟ้ามงกุฎทรงตราว่าทัศนคติที่ถูกต้องในเรื่องดาราศาสตร์ได้เป็นที่ยอมรับอย่างแพร่หลายในหมู่คนหนุ่มแล้ว¹³⁵

แคสเวล กล่าวถึงหนังสือที่เจ้าฟ้ามงกุฎทรงสนพระทัยศึกษาอย่างมากขณะนั้นคือหนังสือภูมิศาสตร์ของมิเชล (Michel's Geography) หนังสือไวยากรณ์ของปาร์คเกอร์ (Parker's Grammar) และหนังสือพระคัมภีร์ไบเบิล¹³⁶ ถึงแม้ว่าแคสเวลจะกล่าวว่า หนังสือที่พระองค์ทรงใช้เวลาเพื่อการอ่านมากที่สุดคือพระคัมภีร์ไบเบิล แต่เชื่อว่าความรู้ด้านภูมิศาสตร์คงเป็นที่ทรงสนพระทัยไม่น้อย เพราะเป็นเรื่องที่แตกต่างจากความรู้เดิมที่พระองค์ทรงได้รับการศึกษาเมื่อครั้งทรงพระเยาว์ ซึ่งเป็นทศวรรษแบบไตรภูมิ โลกของพระองค์ขณะนั้นก็คือโลกของพระบรมมหาราชวัง ขณะที่โลกในยุคร่วมสมัยนอกพระบรมมหาราชวังนั้น พระองค์ยังทรงเรียนรู้เพียงน้อยนิด เรื่องของยุโรป อังกฤษ และอเมริกายังเป็นเพียงเรื่องเล่าลือหรือเป็นเรื่องสัพเพเหระ¹³⁷ และจากการศึกษาของณดุมล ธีรวัฒน์ ได้พิสูจน์ทางประวัติศาสตร์ว่า เจ้าฟ้ามงกุฎ ทรงมีแนวพระราชดำริทางการเมืองที่ทรงเตรียมพร้อมพระองค์สำหรับการเป็นพระมหากษัตริย์อยู่เสมอ การชวนช่วยแสวงหาความรู้ด้านภูมิศาสตร์ ประกอบกับความรู้ด้านอื่น ๆ นั้น ทำให้พระองค์ทรงพร้อมในการดำเนินนโยบายต่างประเทศได้

*หนังสือ The Almanac and Astronomy ตีพิมพ์โดยโรงพิมพ์ของคณะอเมริกันบอร์ดา ในปีพ.ศ.2386 และพบว่าประสบผลสำเร็จโดยตรงในหมู่ผู้นำทางภูมิปัญญาของไทย หนังสือเล่มนี้มีศาสตราจารย์แคสเวลเป็นบรรณาธิการ และนายแพทย์บริดเลย์ แปลเป็นภาษาไทย (ในจดหมายเหตุกล่าวว่ามีชชันนารีได้ตีพิมพ์ "ปดิทินภาษาไทยครั้งแรก") ในบันทึกของบริดเลย์กล่าวว่า เจ้าฟ้ามงกุฎทรงพอพระทัย และทรงแสดงความเชื่ออย่างมั่นพระทัยว่า หลักการเกี่ยวกับดาราศาสตร์ของมิชชันนารีนั้นถูกต้องทั้งหมด อีกทั้งยังทรงสั่งจองทันที 30 เล่ม เพื่อให้พระสงฆ์ระดับผู้นำในคณะธรรมยุติก ได้ศึกษาโปรดดู Bradley, "Prince Mongkut...", p. 38. ADB 26 and 27 January, 1843.

¹³⁵Bradley, "Prince Mongkut and Jesse Caswell," p.38.

¹³⁶Ibid.,

¹³⁷Moffat, Mongkut the King of Siam, p.5.

อย่างมีประสิทธิภาพ ดังข้อเสนอว่า

...ด้านการดำเนินนโยบายต่างประเทศนั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีความเห็นว่า ราชประเพณีเป็นสิ่งที่กีดขวางมิให้พระมหากษัตริย์ทรงเรียนรู้ความเป็นไปที่แท้จริงของโลกภายนอก ในทัศนะของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น ประสบการณ์จากของจริงและการศึกษาวิชาการแบบตะวันตก โดยใช้ภาษาอังกฤษเป็นกุญแจไขไปสู่ความรู้ จะช่วยให้พระมหากษัตริย์เห็นการณ์ไกล และดำเนินนโยบายต่างประเทศได้ถูกต้อง คือสามารถดำรงรักษาเอกราชไว้ได้... 138

ความสนใจของมิชชันนารีต่อการเสนอความรู้ด้านนี้ จะมีวัตถุประสงค์ที่แฝงอยู่ประการหนึ่ง คือ เป็นความพยายามทำลายพื้นฐานความรู้ของพุทธศาสนา ซึ่งหากว่าผู้นำทางภูมิปัญญาของไทย ยอมรับความรู้ที่เป็นความจริงใหม่ก็เท่ากับว่าความรู้เดิมนั้นเป็นสิ่งไม่จริง ดังเช่นนายแพทย์บริดเลย์ ได้แสดงความเห็นต่อการทรงยอมรับความถูกต้องในหลักการดาราศาสตร์ของมิชชันนารี โดยเจ้าฟ้ามงกุฎว่า "...หลักการเหล่านี้คงจะต้องส่งผลทำลายล้างพุทธศาสนาให้ค่อย ๆ อ่อนลงไปทีละนิด ..." 139 และในช่วงปี พ.ศ.2381-2389 โรงพิมพ์ของคณะอเมริกันบอร์ตฯ ได้จัดพิมพ์หนังสือเกี่ยวกับ ภูมิศาสตร์ และดาราศาสตร์ไม่ต่ำกว่า 12 ชุด โดยมีทั้งหลักการของภูมิศาสตร์ ภูมิศาสตร์และประวัติศาสตร์ประเทศมหาอำนาจในยุโรป ความรู้ด้านดาราศาสตร์ และปฏิทิน¹⁴⁰ ซึ่งนับว่าเป็นการเปิดอาณาจักรแห่งความรู้ใหม่เกี่ยวกับระบบจักรวาล และประเทศต่าง ๆ ในยุโรปแก่กลุ่มผู้นำทางภูมิปัญญาของไทยอย่างกว้างขวาง

อย่างไรก็ตาม ชนชั้นนำของไทยที่มองการณ์ไกล และสามารถรับความรู้ใหม่ได้ในช่วงสมัยนี้ ยังมีค่อนข้างจำกัด ดังนั้นการคำนวณทางดาราศาสตร์และเวลาแบบตะวันตก (สุริยคติ) นับเป็นวิชาที่ลึกลับ ดังที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตรัสเล่าไว้ใน "พระราชพิธีสิบสองเดือน" ว่า แต่เดิมการคำนวณแบบไทยใช้เวลาแบบจันทรคติ เมื่อมีฝรั่งคำนวณเวลาโดยใช้แบบสุริยคติ ฝ่ายไทย

138 นฤมล ชีววัฒน์, "พระราชดำริทางการเมือง...", หน้า 145.

139 ADB, 26 January 1843.

140 โปรดดู D B Bradley "Statistic of Printing Matters of ABCFM, 1838-1846," January 1847, ABCFM

จึงเริ่มเปลี่ยนแนวโน้มมารับแบบสุริยคติ แม้แต่รัชกาล ที่ 4 ก็ได้ทรงเริ่มต้นในการคำนวณเวลาเฉลิมพระชนม์พรรษาโดยทางสุริยคติ

...ผู้ซึ่งทราบวิชาโหรอยู่ก็จะเข้าใจ ผู้ซึ่งไม่ทราบก็จะบ่นสงสัยไปต่าง ๆ เห็นเป็นเลื่อนไปเลื่อนมา เพราะนับเชื่อทางจันทรคติเสียซึ่มซามแล้ว จึงได้โปรดให้ยกการฉลองพระชนม์พรรษามาฉลองในวันพระชนมายุบรรจบรอบตามทางจันทรคติ เป็นการออกหน้าออกตา การเฉลิมพระชนม์พรรษตามสุริยคติไว้ทำเป็นการลับ ๆ ซ่อน ๆ ไม่ต้องบอกเล่าให้ใครรู้ ภายหลังเมื่อเกิดการทำบุญชยิตขึ้นแรก ๆ ก็ทำกันไปอย่างไทย ๆ ทางจันทรคติ เมื่อทรงทราบทรงอดไม่ได้จึงแนะนำให้ทำตามสุริยคติ... 141

และจะเห็นได้ว่าในสมัยนั้น ผู้นำด้านภูมิปัญญาของไทย ที่กุมความรู้เรื่องการคำนวณเวลาแบบตะวันตก มีเพียงพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเท่านั้นที่ทรงคำนวณแม่นยำ

...เมื่อจวนผู้ใดจะทำทุกวันเกิด เคยเห็นเข้ามากราบทูลทรงคำนวณวันพระราชทานบอญ ๆ เพราะการที่นับวันฝรั่งนั้น อยู่ข้างจะไม่มีใครทราบเหมือนทุกวันนี้ ต่อปลาย ๆ ลงมาเรื่องนับวันอย่างฝรั่งค่อยเข้าใจกันขึ้น จึงได้รับสั่งบอกสมเด็จพระยา เป็นต้นว่า เมื่อถึงวันเท่านั้นเดือนฝรั่งแล้วเป็นวันเกิด สมเด็จพระยาเองยังได้เคยชี้แจงบอกเล่าแก่ข้าพเจ้าว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงรับสั่งว่าวันเกิดตามสุริยคตินั้น ตรงกันกับวันฝรั่งทีเดียว ถ้าคำนวณวันเกิดแรกนั้น ให้รู้เสียว่าเป็นวันที่เท่าใดของฝรั่งแล้ว เมื่อถึงบรรจบปีคำนวณอย่างไทยเข้าดู คงโดนกันเปรี๊ยะทีเดียว คำสมเด็จพระยาซึ่งข้าพเจ้ายกมากล่าวในที่นี้ ถ้าคนทุกวันนี้ฟังก็จะเห็นว่าจัดเต็มที แต่ที่แท้ในเวลานั้นไม่จัดเลย กำลังเข้มงวด เป็นวิชาลับอย่างหนึ่ง ซึ่งขยับจะปิดกันด้วย... [พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงยกตัวอย่างว่าวันเฉลิมพระชนม์พรรษาของพระองค์ คำนวณอย่างไทยได้วันที่ 20.]...แต่วันกำหนดซึ่งลงไว้ในประดิดทินหมอบรัดเลเป็นต้นว่าเป็นวันที่ 21 เดือนเสปเตมเบอ หากคำนวณอย่างโหรได้วันที่ 20 ก็เป็นที่ถกเถียงกันขึ้น ...ยกคำที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ รับสั่งนี้มาเล่าเพราะ ท่านเป็นผู้รับหน้าที่คำนวณวันเกิดให้ใคร ๆ มีท่านเจ้าพระยาภูธราภัย เป็นต้น แทนพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่ที่แท้ท่านไม่ได้คำนวณอย่างไทย ท่านนับวันอย่างฝรั่งเช่นนี้ ในเวลานั้นเป็นวิชาลับที่ไม่มีผู้

141พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชพิธีสิบสองเดือน (พระนคร : คลังวิทยา, 2503) หน้า 593.

ไตรภพ ก็เข้าใจกันว่าคำนวณอย่างไร...¹⁴²

การคำนวณและใช้เวลาแบบตะวันตก นับเป็นการเผชิญหน้าระหว่างความรู้ใหม่กับความรู้เก่าหรือความเคยชินกับการปฏิบัติแบบเดิมอย่างชัดเจนประการหนึ่ง และอาจเป็นปัจจัยหนึ่งในหลายปัจจัยที่แสดงถึงความขัดแย้งระหว่างแนวคิดเก่ากับแนวคิดใหม่ที่มีแนวโน้มในการรับอารยธรรมตะวันตก ดังเช่นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตีติงระบบงานสารบรรณของราชการว่าไม่ถูกต้อง เพราะมักจะลงวันเวลาของการรับสำเนาแต่ไม่ได้ลงวันเวลาที่ระบุในสำเนานั้น ๆ "...ก็มักไม่เก็บเอาวันที่มีในท้ายหนังสือที่บอกส่งมานั้นว่าเปนสำคัญหนังสือเหมือนอย่างธรรมเนียมชาวยุโรปนั้นเลย.."¹⁴³ ซึ่งพระราชดำริและการเปลี่ยนแปลงวิธีปฏิบัติของพระองค์ ก่อให้เกิดความไม่พอใจในหมู่เจ้านาย ขุนนางที่เกี่ยวข้องอยู่บ้าง พระองค์ทรงแสดงความรู้สึกต่อเรื่องนี้ว่า

...การที่ทรงสั่งสอนดังนี้ ก็เป็นการข้างไท ทรงเห็นว่าจดหมายอย่างเก่า นั้น เปนเท็จอยู่ ไม่ตรง แต่พวกที่เคยตัวอย่างก่อน ไม่พอใจทำตามคิดอย่างที่เคย แล้วมีหน้าเข้ากระซิบนิทว่า ในสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ดำรัสสั่งให้ใช้อย่างฝรั่ง ไม่ให้ใช้ของไทย...¹⁴⁴

ซึ่งในที่สุดแล้ว พระองค์ทรงยอมรับว่าการลงทะเบียนเวลาแบบฝรั่งนั้นถูกต้องและสามารถโต้ตอบสื่อสารกับฝรั่งได้อย่างเหมาะสมสอดคล้องกัน โดยทรงอ้างถึงการใช้สำนวนตอบรับจดหมายของชาวต่างประเทศและการโต้ตอบของกรมหลวงวงศาธิราช (สนิท) เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ และเจ้าพระยามหาโกษาธิบดีว่า

...ได้รับหนังสือของท่านลงวันนั้น ๆ ดังนี้ [เพื่อให้ชาวต่างประเทศเข้าใจและคิดว่าคงเป็นความชอบของทั้งสามท่านด้วย]...การที่ท่านทั้งสามใช้เช่นนี้ ควรจะว่าได้ว่าเอาอย่างฝรั่งแท้ แต่อย่างนั้นถึงเป็นอย่างฝรั่งก็เป็นอย่างดี เหมือนเรือกลไฟดีกว่าเรือพาย เรือกำปั่นดีกว่าเรือสำเภา

¹⁴²เรื่องเดียวกัน, หน้า 594-595.

¹⁴³พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, "เรื่องอ้างวันในหนังสือ," วชิรญาณ, ตอน 2 (พฤศจิกายน ร.ศ. 113) : 201.

¹⁴⁴เรื่องเดียวกัน, หน้า 203.

จิน ปินไฟดีกว่าน้ำไม้ ปินยา ฯ...¹⁴⁵

ความเคร่งครัดต่อเรื่องเวลาและการทรงแสดงความรู้ด้านการคำนวณเวลาทางดาราศาสตร์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ยังปรากฏในหมายประกาศตลอดรัชสมัยของพระองค์ และเป็นสิ่งที่สังเกตว่า ความเชื่อมั่นในเรื่องนี้เพิ่มสูงมากขึ้นจนถึงปลายรัชสมัย ซึ่งพระองค์ทรงแสดงถึงความเชื่อมั่นสูงสุด โดยทรงคำนวณสุริยุปราคาเต็มดวงอย่างที่ไม่เคยปรากฏมาก่อน และพวกโหราหลวงไม่เคยเชื่อว่าจะเป็นไปได้

ในปีที่ 5 ของการเสด็จขึ้นครองราชย์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีประกาศให้ใช้เลขปรัชกาลทับหลังศก โดยนับ 1 ตั้งแต่แรกจนถึงฉัลยรัชสมบัติ คือ "...ปีกุนตรีศก^๑ ปีชวดจัตวาศก^๒ ปีฉลูตรีศก^๓ ปีชวดศก^๔ ปีเถาะสัปตศก^๕ ถ้าปีหน้า ปีโน้น ต่อไป ก็ให้เขียนเลข ๖ เลข ๗ ไว้บนศกโดยลำดับปีแผ่นดิน..."¹⁴⁶ การนับเวลาดังกล่าวนี้นับเป็นการสอดแทรกเวลาแบบก้าวหน้าในการนับเวลาแบบเดิม และทรงมีพระราชดำริว่าวิธีนับเวลาแบบใหม่เป็นสิ่งแสดงถึงเกียรติภูมิส่วนพระองค์ด้วย แต่กระนั้นก็ดี การกำหนดข้อปฏิบัติเช่นนี้คงไม่เป็นที่คุ้นเคย จึงทรงมีประกาศเดือนให้ปฏิบัติตามอย่างเคร่งครัดอีก¹⁴⁷ นอกจากนี้ พระองค์ยังทรงแสดงให้เห็นว่าทรงคำนวณวันเวลาเพื่อกำหนดพิธีการต่าง ๆ ได้แม่นยำแน่นอนกว่าของฝรั่ง เช่น ในประกาศมหาสงกรานต์ ปีระกา ตรีศก (พ.ศ.2403) ซึ่งเป็นประกาศที่มีการแจกแจงรายละเอียดมากกว่าประกาศมหาสงกรานต์ปีก่อนหน้านี้ และทรงกำหนดวันสำคัญทางพุทธศาสนา โดยทรงให้เหตุผลว่า "...ก็แลซึ่งประกาศมาด้วยวันเหล่านี้ เพราะเห็นว่าพระสงฆ์ไม่ได้ศึกษาในนักขัตตฤกษ์โดยมาก เป็นแต่ทำตาม ๆ กัน ก็พระสงฆ์บางพวก ขวนขวายจะใคร่รู้การละเอียดนั้นก็มี จึงกล่าวมาตามพวกนั้นบ้าง..."¹⁴⁸ ในปีรัชกาลที่ 4 ทรง

¹⁴⁵เรื่องเดียวกัน, หน้า 204.

¹⁴⁶พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ.2394-2400, หน้า 99.

¹⁴⁷เรื่องเดียวกัน, หน้า 111, 119.

¹⁴⁸พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ประชุมประกาศ...พ.ศ.2401-2404, หน้า 197.

คำนวณ 'วิสาขบูชา' ตามแบบดาราศาสตร์ว่าตกอยู่กลางเดือน 7

...จึงต้องด้วยนักจักรทฤษฎีในอากาศ การนี้เป็นแล้ว แลซึ่งหมอบริดเล ทำหนังสือประกาศตีพิมพ์ ว่าวันอังคาร เดือน ๖ ขึ้น ๑๔ ค่ำ วันพุธเดือน ๖ ขึ้น ๑๕ ค่ำ วันพฤหัสบดี เดือน ๖ แรม ค่ำ ๑ เป็นวัน ไทย นับถือว่าเป็นวันประสูติแลได้ตรัสเสณิพพานของพระพุทธเจ้า เรียกว่าวิสาขบูชา คือนับเป็นอย่างฝรั่งว่าเดือนเอเปริล คนหัวประจบฝรั่งกินไม่รู้จักอะไรวิสาขบูชานี้ มิใช่ก็ มิใช่หนึ่ มิใช่สินอะไรของหมอบริดเล เก็บเอาไปตีพิมพ์อวดรู้เปล่า ๆ เดือนเอเปริลเป็นวิสาขบูชาไม่ได้ อังกฤษที่จะรู้การในพระพุทธศาสนาแท้ ๆ ที่เขาคิดว่าหมอบริดเลแลอยู่ในเมืองอังกฤษก็มีดมไป... 149

นอกจากนี้แล้ว รัชกาลที่ 4 ยังทรงวิพากษ์ความเชื่อที่ผิด ๆ ของพระสงฆ์ซึ่งเป็นผู้นำความคิดของสังคม เกี่ยวกับเรื่องดาราศาสตร์ ทั้งยังทรงอธิบายหลักการใหม่ที่ถูกต้องว่า

...ก็ที่แท้พระสังฆราช ราชาคณะที่เป็นประธานในศาสนาก็ยังโง่งมจาย ไม่รู้แผ่นดินแผ่นดินน้ำ ยังยืนยันว่าจันทรปราคา สุริยุปราคา เปนด้วยยักษ์ใหญ่อิงฉาเข้าไปกัดกินแผ่นดินฟ้า แผ่นดินเปนของโตเท่ากัน พระอาทิตย์ พระจันทร์เล็กกว่ากันนิดหน่อยแลอื่น ๆ ก็ในพระเจ้าแผ่นดินแต่ก่อนก็ทรงเชื่ออย่างนั้นแต่พระเจ้าแผ่นดินพระองค์นี้ จะเชื่ออย่างนั้นหรือไม่เชื่ออย่างนั้นก็ไม่ว่า แต่เห็นท่านทรงทวยสุริยจันทรฎกต้องแน่นอน แลรับสั่งว่าราหูไม่ได้ทำไมแก่พระอาทิตย์พระจันทร์ พระอาทิตย์เลงตรงพระจันทร์วันเพ็ญก็เป็นจันทรปราคา พระจันทร์มาซ้อนลับ เมื่อวันดับกันหว่างสายตาค้นกับพระอาทิตย์ก็เป็นสุริยุปราคา ลางที่มีแต่เมืองเหนือ เมืองปากใต้ไม่เห็น ท่านก็ทรงทวยถูกได้... 150

ความรู้ทางดาราศาสตร์แบบใหม่ยังคงไม่เป็นที่รู้อย่างกว้างขวาง และถือเป็นศาสตร์ลึกลับที่เป็นเหตุให้เกิดการเล่าลือที่เป็นอัปมงคลต่าง ๆ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพยายามชี้แจงความจริงทางดาราศาสตร์ เพื่อมิให้เกิดการเล่าลือผิด ๆ อันเนื่องมาจากปรากฏการณ์แปลกประหลาดบนท้องฟ้า เช่น ประกาศเรื่องดาวหางและประกาศดาวพระเคราะห์หุ้เข้าในดวงอาทิตย์ในปี

149 เรื่องเดียวกัน, หน้า 197.

150 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว "เรื่องศาสนา," วชิรญาณ, ตอนที่ 14 (พฤศจิกายน ร.ศ.114) : 1486-1487.

พ.ศ.2404 โดยทรงอธิบายละเอียดของเรื่องนี้และทรงชี้ให้เห็นความเป็น "ศาสตร์" ไม่ใช่ไสยศาสตร์ที่เป็นความเชื่อมง่าย พระองค์ทรงย้ำว่า "...การบนพ้ามุขยี่สังเกตทาลงหน้าไว้ได้ อะไรเห็นประหลาดบนฟ้าไม่ควรที่จะเก็บเอาเป็นเหตุมาตื่นกันต่าง ๆ ต้นเหตุที่เป็นมิผู้รู้เขารู้ได้แล้ว..."¹⁵¹ และในปีนี้ พระองค์ทรงโปรดฯ ให้โรงพิมพ์ของคณะอเมริกันบอร์ดฯ ตีพิมพ์ปฏิทิน ซึ่งทรงพระราชนิพนธ์ขึ้นเป็นครั้งแรก¹⁵²

ความเชื่อมั่นสูงสุดของรัชกาลที่ 4 ในการทรงคำนวณทางดาราศาสตร์และการทรงวิพากษ์ความเชื่อแบบเดิมว่าไม่ถูกต้องอย่างแจ่มชัดและรุนแรง นั่นคือการทรงคำนวณสุริยุปราคาในปี พ.ศ.2411 สมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพ ทรงเล่าไว้ใน "จดหมายเหตุเสด็จหัวแก้ว" ว่า รัชกาลที่ 4

...ทรงคำนวณไว้ แต่เมื่อปีขาล อัฐศกฯ ในปีโรง สีมฤทธิศก จุลศักราช ๑๒๓๐ จะมีสุริยุปราคา จับหมดดวงเมื่อเดือน ๑๐ ขึ้นค่ำ ๑ ซึ่งยากนักที่จะได้เห็นในพระราชอาณาจักร ด้วยวิธีโหราศาสตร์ได้ทรงสะสมมานาน ตามสารัมภ์ไทย สารัมภ์มอญ แต่ตำราอเมริกันฉบับเก่า และตำราอังกฤษเป็นหลายฉบับ ได้ทรงคำนวณสอบสวนต้องกัน...¹⁵³

สุริยุปราคาครั้งนี้สามารถเห็นได้หมดดวงที่ตำบลหัวแก้ว จังหวัดประจวบคีรีขันธ์ ซึ่งมีการเตรียมการเพื่อเฝ้าดูปรากฏการณ์นี้อย่างยิ่งใหญ่ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเชื้อเชิญผู้แทนระดับสูงของอังกฤษและฝรั่งเศส รวมทั้งนักวิทยาศาสตร์นักดาราศาสตร์จากประเทศตะวันตกมาเฝ้าสังเกตการณ์ นอกจากนี้ยังทรงเชื้อเชิญชาวตะวันตกในกรุงเทพฯ ไปเฝ้าชมด้วย โดยพระคลังข้างที่ออกค่าใช้จ่ายให้

¹⁵¹พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ประชุมประกาศ... พ.ศ. 2401-2404, หน้า 215.

¹⁵²ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 12, หน้า 48.

¹⁵³สมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพ "จดหมายเหตุเสด็จหัวแก้ว," ประชุมพงศาวดาร เล่ม 5 ภาค 19 (กรุงเทพฯมหานคร : สำนักพิมพ์ก้าวหน้า, 2507) หน้า 541. [ซึ่งการทรงคำนวณครั้งนี้ โหราไทยไม่เชื่อว่าจะเป็นไปได้ สมเด็จพระยาตำราจฯ ทรงอ้างถึงคำตรัสเล่าในส่วนพระองค์ของ สมเด็จพระยาบาราบปรปักษ์ว่า "ฉันเองก็ไม่เชื่อท่าน แต่หากเกรงพระราชหฤทัย ก็เอออวยไปเช่นนั้น" (สมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพ, ความทรงจำ, หน้า 37.)]

ทั้งหมด การเตรียมการที่ยิ่งใหญ่และสำคัญยิ่งครั้งนี้ ก็เพื่อเป็นการพิสูจน์ให้ประชาชนได้ประจักษ์ถึงคุณค่าของวิทยาศาสตร์ การพิสูจน์ให้ชาวต่างประเทศเห็นถึงพระปรีชาสามารถและพระสติปัญญาของพระองค์ด้วย ยิ่งกว่านั้นพระองค์ยังทรงปรารถนาที่จะทอดพระเนตรสุริยุปราคาด้วยพระองค์เองในฐานะที่พระองค์และสมุหนายกเป็นผู้ศึกษาทางดาราศาสตร์อย่างกระตือรือร้น¹⁵⁴ ซึ่งการพิสูจน์ความรู้ที่เป็นวิทยาศาสตร์ธรรมชาติ เพื่อโน้มน้าวให้ประชาชนเห็นว่าปรากฏการณ์ธรรมชาติมิได้เกี่ยวข้องกับสิ่งที่เหนือธรรมชาติมาตลอดสมัยของพระองค์ จนกระทั่งถึงการพิสูจน์ในครั้งนี้ นับเป็นการทรงทุ่มเทและเอาจริงเอาจังที่ "ราคาแพง" ที่สุดเพราะภายหลังเสด็จกลับกรุงเทพฯ รัชกาลที่ 4 ทรงพระประชวรเป็นไข้มาเลเรีย และเสด็จสวรรคตในปลายปี พ.ศ.2411 เจ้านายและข้าราชการบริพารอื่น ๆ เจ็บป่วยด้วยโรคนี้ ไม่น้อยเช่นกัน

อนึ่ง ภายหลังจากที่พระองค์ทรงพิสูจน์ให้เจ้านาย ขุนนาง ข้าราชการบริพาร ประชาชนและคณะบุคคลชาวต่างประเทศ ได้ประจักษ์ถึงการทรงคำนวณดังกล่าว อย่างแม่นยำแล้ว พระองค์ทรงมีพระราชกระแสรับสั่งที่แสดงให้เห็นว่า ความสำเร็จในครั้งนี้ เป็นการทำลายความรู้ความเชื่อมงายแบบเดิม กระนั้นก็ดี พระองค์ยังทรงอ้างเทวดาอารักษ์มาช่วยให้การพิสูจน์ครั้งนี้สำเร็จลงตามพระราชประสงค์ นับเป็นการเสริมพระบุญญาบารมีของพระองค์ด้วย ดังความในพระราชกระแสรับสั่งว่า

...การครั้งนี้ ได้ทรงปฏิญาณการฉลองการบูชาแก่เทวดารักษาพระราชวัง และพระนคร และเทวดาเจ้าป่าขอให้ท้องฟ้าสว่างในระหว่างบาทนาฬิกาเดียว เทวดาอารักษ์ ทั้งในกรุงนอกกรุงฯ ดูเหมือนช่วยทำให้สำเร็จดังพระราชประสงค์ ลวรขบใจเทวดาที่ฟังพระราชปฏิญาณ ทำให้สมพระราชประสงค์เป็นอัศจรรย์ เทวดาได้เครื่องสังเวทกลางคราวเล็กน้อยดอก ยังรับอาสาทำให้สำเร็จพระราชประสงค์ได้เห็นด้วยในพระราชดำริ ก็ท่านผู้เป็นพระบรมวงศานุวงศ์ ข้าราชการผู้ใหญ่ ผู้น้อยฝ่ายหน้า ฝ่ายใน ได้รับพระราชทานเบี้ยหวัดตามยศบรรดาศักดิ์ และพระราชอาณาเขตฐานุกรมเบรียญเล่า ก็ได้รับนิยัตินั้นมากกว่าเทพยดานั้นอีก แต่ไม่มีใครคิดฉลองพระเดชพระคุณเอาใจใส่ให้ละเอียดยกกำหนด ให้แน่ ให้สมพระราชประสงค์บ้างเลย ... 155

¹⁵⁴Smith, *A Physician at the Court...*, p.45.

¹⁵⁵พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, "กระแสรับสั่งรัชกาลที่ 4 เรื่องสุริยุปราคา เมื่อปีมะโรง พ.ศ. 2441," ประชุมพงศาวดาร ภาค 19, หน้า 573.

ซึ่งจะเห็นได้ว่าขณะนั้น คนส่วนใหญ่ (พระบรมวงศานุวงศ์ ขุนนาง ข้าราชการ) ต่างไม่เชื่อการทรง
 คำวณของรัชกาลที่ 4 และเมื่อสุริยุปราคาเกิดขึ้นจริง พระองค์ได้ทรงวิพากษ์ติเตียนวิธีการคำนวณ
 แบบเก่าและขาดความใส่ใจโดยละเอียดว่า "คำนวณแบบไพร่ ๆ เชื้อแบบชาววัด" พระราชนิพนธ์
 สิ่งครั้งนี้ นับหนึ่งเป็นการทรงเสนอ "ต้นแบบของความถูกต้อง" ทางโหราศาสตร์และการคำนวณทาง
 ดาราศาสตร์ขึ้นเป็นความรู้ของไทย¹⁵⁶

มิชชันนารีกับการถ่ายทอดความรู้จักรวาลวิทยาแบบตะวันตกในสังคมไทย

นับตั้งแต่ช่วงกลางสมัยรัชกาลที่ 3 เป็นต้นมา ความรู้เกี่ยวกับจักรวาลวิทยาแบบไตรภูมิของ
 ไทยเริ่มถูกสั่นคลอน เนื่องจากการนำความรู้จักรวาลวิทยาแบบตะวันตกเข้ามาถ่ายทอดโดยมิชชันนารี
 จากการศึกษาของ บี.เจ.เทอร์วิล ได้เสนอหลักฐานและแนวคิดทางประวัติศาสตร์ว่า มีการแนะนำ
 เปรียบเทียบระบบจักรวาลของไทยและยุโรปตั้งแต่ปี พ.ศ.2376 เมื่อศาสนาจารย์จอห์น เทเลอร์ โจนส์
 มิชชันนารีของคณะอเมริกันแบปติสต์ เข้ามาพร้อมทั้งได้นำแผนที่โลกเขียนชื่อต่าง ๆ ด้วยอักษรพม่า
 ซึ่งเป็นที่ต้องการของพระสงฆ์ชาวพม่าในกรุงเทพฯ โจนส์ เขียนรายงานว่า พระอมรมณีวัดประยูรวงศ์
 มีแผนที่ชุดนี้และต้องการแผนที่อังกฤษด้วย อย่างไรก็ตาม ความต้องการแผนที่แบบยุโรปในช่วงนี้
 ก็เพื่อเปรียบเทียบกับแผนที่แบบไตรภูมิซึ่งแสดงนรก สวรรค์ และแสดงให้เห็นว่าไทยมี
 แผนที่และความรู้เรื่องจักรวาลวิทยาที่เหนือกว่าของยุโรป และเปรียบเทียบรายละเอียดกับของ
 โปรเตสแตนต์¹⁵⁷ และมีผู้ที่ต้องการหนังสือดาราศาสตร์ของตะวันตกอย่างมากขณะนั้นอีกผู้หนึ่งคือ
 เจ้าฟ้ามงกุฎ ทั้งยังทรงได้ตามความรู้จากมิชชันนารีอย่างกระตือรือร้น และมีหลักฐานยืนยันอีกครั้ง
 หนึ่งว่ามิชชันนารีต้องการถ่ายทอดความรู้จักรวาลวิทยาแบบตะวันตกก็เพื่อบันทึกความน่าเชื่อถือของ
 พุทธศาสนาลง ดังความว่า

...ศาสนาจารย์โจนส์ได้กล่าวเพิ่มเติมว่า หากเจ้าฟ้ามงกุฎทรงยอมรับระบบ [จักรวาล]แบบ
 คอเปอร์นิคัสแล้ว ก็หมายถึงการปฏิเสธระบบจักรวาลแบบพุทธศาสนา ความเชื่อในศาสนา
 ของพระองค์คงต้องได้รับผลกระทบ. หากโน้มน้าวด้วยการให้บรรดาวิชาอื่นถึงคุณค่าแห่งการ
 ค้นคว้าแบบยุโรป เจ้าฟ้ามงกุฎ และผู้ที่ติดต่อกับพระองค์อย่างใกล้ชิด คงจะละทิ้งพุทธศาสนา

¹⁵⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 573-575.

¹⁵⁷ Terwiel, "Muang Thai and thse World ...," p. 17-18.

ไปด้วยกัน... 158

โดยความมุ่งหวังดังกล่าวมิชชันนารีจึงพยายามถ่ายทอดความรู้ด้านนี้ด้วยวิธีการต่าง ๆ เช่นการทดลองให้ผู้นำของไทยที่สนใจให้ประจักษ์ โดยใช้อุปกรณ์ทางดาราศาสตร์ช่วยอธิบายให้เห็นจริง¹⁵⁹

นอกจากนี้ มิชชันนารียังใช้โอกาสในการสอนเรื่องนี้ในหมู่คนรับจ้างของมิชชันนารีด้วย เช่น แคลสเวล ได้จัดบรรยายความรู้ทางวิทยาศาสตร์แก่คนรับจ้างและให้คัดลอกสำหรับทำแผนที่¹⁶⁰ ซึ่งคงกระทำร่วมกับนายแพทย์เฮาส์ ทั้งนี้ นายแพทย์เฮาส์ ได้แสดงเหตุผลที่สนใจถ่ายทอดความรู้ด้านนี้ อย่างจริงจังว่า เนื่องมาจากการตีพิมพ์หนังสือปฏิทินของมิชชันนารีที่โรงพิมพ์คณะอเมริกันแบปติสต์

...ราษฎรต่าง ๆ ได้รับหนังสือปฏิทินนี้ เหมือนได้รับหนังสือพระธรรมคัมภีร์ และพวกขุนนางน้อยคน ซึ่งได้เอาใจใส่ในวิชาการต่าง ๆ ฝ่ายทิศตะวันตกก็แสวงหาปฏิทินนั้นโดยใจร้อนรอนคนเหล่านี้รู้สึกประหลาดใจเมื่อได้เห็นหนังสือปฏิทินนี้กำหนดสุริยคติซึ่งได้เกิดขึ้นเมื่อ ค.ศ.1847 โดยถูกต้องยิ่งกว่าพวกโหราศาสตร์ของเขาเอง เขาจึงมีในร้อนรอนอยากจะปรึกษากันด้วยวิชาดาว... 161

มิชชันนารีถ่ายทอดความรู้ดังกล่าวโดยการจัดแสดงบรรยาย พร้อมกับความรู้ด้านอื่น ซึ่งมีผู้มาชุมนุมฟังและซักถามหลายประการ "...ภายหลังมีการสะแดงสุนทรพจน์กล่าวเรื่องว่าด้วยวิชาดาว เป็นต้น เรื่องจันทร์คาร เรื่องดวงจันทร์เปลี่ยนแปลงไป และเรื่องน้ำขึ้น น้ำลง..." และมิชชันนารีของคณะอเมริกันแบปติสต์ พยายามถ่ายทอดความรู้ใหม่นี้แก่นักเรียนของตนและได้จัดเตรียมหนังสือเกี่ยวกับดาราศาสตร์ด้วย¹⁶²

¹⁵⁸Ibid., p. 19.

¹⁵⁹Ibid., p. 20-21.

¹⁶⁰Feltus, Abstract Missionary Journal of Rev. Jesse Caswell, p. 18.

¹⁶¹เฟลตัส, ซามูเอล อาร์. เฮาส์..., หน้า 86.

¹⁶²เรื่องเดียวกัน, หน้า 87-88 และ Terwiel, "Maung Thai and the World...", p. 30

การถ่ายทอดความรู้ด้านนี้อีกแนวทางหนึ่งคือการจัดพิมพ์หนังสือเกี่ยวกับดาราศาสตร์ และ ภูมิศาสตร์ จากรายงานของนายแพทย์บริดเลย์ แสดงรายละเอียดว่าในปี พ.ศ.2380 ได้ตีพิมพ์หนังสือ Outline of Geography ขนาดความหนา 54 หน้า จำนวน 500 เล่ม* และหนังสือดาราศาสตร์ แปลโดยบริดเลย์ ขนาดความหนา 36 หน้า จำนวน 2,000 เล่ม ในปี พ.ศ.2386 จัดพิมพ์หนังสือ Geography & History of Great Britain ขนาดความหนา 228 หน้า จำนวน 500 เล่ม ซึ่งหนังสือเล่มหลังนี้ นายแพทย์บริดเลย์ ได้ประกาศโฆษณาใน "หนังสือจดหมายเหตุ" โดยลง บทความสั้น ๆ เกี่ยวกับประเทศอังกฤษและ "...ถ้าผู้ใดปรารถนาจะรู้ให้ละเอียด ก็ให้มาขอ พงษาวดานเมืองอังกฤษ, มาขอแก่พวกหมอที่อยู่หน้าวัดเจ้าคุณพระคลัง, ที่ตีหนังสือขานี้¹⁶³

เนื่องจากเอกสารการพิมพ์เกี่ยวกับความรู้ด้านดาราศาสตร์และภูมิศาสตร์ของมิชชันนารี ไม่อาจค้นคว้าหาหลักฐานได้ การศึกษาในที่นี้มีเพียงหลักฐานที่จะช่วยให้การตีความทางประวัติศาสตร์ เกี่ยวกับการถ่ายทอดความรู้ใหม่นี้ ที่หลงเหลืออยู่คือหนังสือ "เรื่องแผนที่ทวีปยุโรป.เล่มต้น" (Geography and History of Great Britain)¹⁶⁴ และหนังสือ "แสดงกิจจานุกิจ" ของ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์

การนำเสนอเรื่องราวเกี่ยวกับภูมิศาสตร์และประวัติศาสตร์ของสหราชอาณาจักร (สาระภายในตรงกับชื่อภาษาอังกฤษมากกว่าภาษาไทย) ในปี พ.ศ.2386 นับเป็นการเสนอเรื่องราวของชาติ มหาอำนาจ ที่มีบทบาททางการเมืองและการทหารในแถบเอเชียตะวันออกเฉียง ที่กระทบต่อความรู้สึก ของผู้นำไทยขณะนั้นอยู่มาก ดังที่เทอร์วิล ไควเคาระห์และซีให้เห็นว่า การขยายอำนาจของอังกฤษใน แถบนี้ ได้ผลักดันให้ผู้นำของไทยจัดระบบแนวคิดใหม่เกี่ยวกับขนาดความสัมพันธ์และตำแหน่งของ ชาติต่าง ๆ เนื่องจากข่าวความตึงเครียดระหว่างชาติยุโรปกับจีนจนก่อให้เกิดสงครามขึ้น ซึ่งเท่ากับว่า อังกฤษกล้าโจมตีชาติที่ยิ่งใหญ่ที่สุดที่คนไทยรู้จัก และคงเป็นที่ระหนกในหมู่ผู้นำของไทยไม่น้อย

*ในปี พ.ศ. 2385 ตีพิมพ์ใหม่จำนวน 500 เล่ม

¹⁶³ตี.บี. บริดเลย์ "England," หนังสือจดหมายเหตุ เล่ม 1 ใ 5 (November 1844)

: 18.

¹⁶⁴เอซา เฮเมนเวย์, หนังสือเรื่องแผนที่ทวีปยุโรป เล่มต้น (Bangkok : A.B.C.F.M. Press, 1843). มีความหนา 152 หน้า เข้าใจว่าคงมีอีกเล่มหนึ่งในชุดเดียวกัน เพราะในรายงาน ของนายแพทย์บริดเลย์ว่าจัดพิมพ์หนังสือชุดนี้ ความหนาชุดละ 228 หน้า

เนื่องจากอังกฤษได้โจมตีพม่า (พ.ศ.2369) ที่เป็นคู่สงครามกับไทยมาก่อนแล้ว ความใคร่รู้สถานภาพของประเทศไทยจึงเป็นที่สนใจของคนในหมู่ผู้นำของไทยจึงปรากฏเรื่อยมา โดยมีมิชชันนารีเป็นผู้ถ่ายทอด¹⁶⁵

สาระของหนังสือเล่มนี้ กล่าวถึงที่ตั้งของทวีปยุโรป ประเทศต่าง ๆ และจำนวน ประชากร แยกตามนิกายศาสนาอย่างสังเขป แต่สาระเกือบทั้งหมดเป็นเรื่องราวของสหราชอาณาจักร โดยบ่งบอกถึงขนาด จำนวนประชากร รายได้ของประเทศ แสตนยานุภาพ ระบบเศรษฐกิจ การเมืองการปกครอง สภาพภูมิศาสตร์ สภาพสังคม และอื่น ๆ ซึ่งคงเป็นรายละเอียดเช่นเดียวกับที่ผู้นำของไทยได้ได้อามมิชชันนารี ยิ่งกว่านั้นยังเป็นการเสนอภาพความจริงในสังคมตะวันตกที่แตกต่างจากสังคมไทย เช่น การคมนาคม การศึกษาทั่วไป การนับถือศาสนา และการสาธารณสุข เป็นที่สังเกตว่า การนำเสนอสาระในเรื่องภูมิศาสตร์และประวัติศาสตร์ของสหราชอาณาจักร ได้ให้ภาพของศูนย์กลางแห่งอำนาจอยู่ที่กษัตริย์ของอังกฤษ และเน้นความเป็นชาติ โดยการเก็บรวบรวมโบราณวัตถุสำคัญต่าง ๆ การสลักรูปบุคคลสำคัญ เพื่อให้ชนรุ่นหลังได้รู้ถึงคุณงามความดี¹⁶⁶ และในประวัติศาสตร์การเมืองของสหราชอาณาจักรที่มีการรบพุ่งระหว่างแคว้นต่าง ๆ ที่ตั้งบนเกาะใหญ่สองเกาะคือเกาะบริตาเนียและเกาะไอร์แลนด์ จนในที่สุดกษัตริย์แห่งอังกฤษก็สามารถเป็นใหญ่ในสหราชอาณาจักรในปี พ.ศ.2343 (ค.ศ.1800) ดังความสรุปในตอนท้ายว่า

...แต่ตั้งแต่เวลานั้นมาจนถึงวันนี้ ทั้งสองเกาะใหญ่นั้นก็อยู่ด้วยกัน, ก็มีกษัตริย์องค์เดียวกัน เดียวนี้กษัตริย์วิกโตเรียผู้หญิงนั้นครองสมบัติทั้งสองเกาะใหญ่นั้น เกาะบริตาเนียคือประเทศเวลส์และ ประเทศอิงแลนด์และประเทศสก็อตแลนด์ เกาะไอร์แลนด์คือประเทศไอร์แลนด์
... 167

ความรู้ด้านดาราศาสตร์ที่ถ่ายทอดโดยพวกมิชชันนารีในสมัยนี้ คงสะท้อนให้เห็นได้ในหนังสือแสดงกิจจานุกิจ ซึ่งแสดงออกถึงประสบการณ์การเรียนรู้จักรวาลวิทยาแบบตะวันตก ของผู้นำทางภูมิปัญญาของไทยผู้หนึ่งที่สั่งสมมานานและได้แต่งขึ้นตีพิมพ์เป็นความรู้ ซึ่งเป็นการผสมผสาน

¹⁶⁵Terwiel, "Maung Thai and the World...", p. 22-23.

¹⁶⁶เอเมนเวย์, หนังสือเรื่องแผนที่ทวีปยุโรป..., หน้า 46-47.

¹⁶⁷เรื่องเดียวกัน, หน้า 152.

ความรู้แบบไทยกับตะวันตก

สาระในหนังสือแสดงกิจจานุกิจ เริ่มต้นด้วยความรู้เกี่ยวกับเวลาที่เป็นความรู้แบบไทย และการสอดแทรกคติความรู้ใหม่ที่เป็นของตะวันตก เช่นเรื่องโลกหมุนรอบดวงอาทิตย์ "...แต่ปัญญานักปราชญ์ชาวยุโรปท่านว่าพระอาทิตย์ไม่ได้เดินรอบภัพดอก ภัพเดินรอบอาทิตย์อยู่เดือนละราษี..."¹⁶⁸ อย่างไรก็ตาม การอธิบายวิถีโคจรของระบบสุริยจักรวาลยังติดขัดกับความรู้ความเข้าใจเดิมอยู่มาก เช่นคำอธิบายเรื่องฤดูหนาว ฤดูร้อน คำอธิบายเรื่องตะวันอ้อมข้าว ซึ่งยังให้ภาพที่ว่าดวงอาทิตย์โคจรรอบโลก โดยโลกอยู่ในลักษณะหยุดนิ่ง มีแต่ "...ดวงอาทิตย์เดินออกไปข้างใต้..." หรือ "...เหนือดวงอาทิตย์ขึ้นมาแล้ว เดินเวียนอ้อมไปไม่ได้เข้ามาตรงทิศ..."¹⁶⁹

คำอธิบายที่เห็น ได้ชัดเจนว่าเป็นการนำเอาการอธิบายจักรวาลวิทยาแบบตะวันตกมาเป็นข้อพิจารณาเปรียบกับความรู้ความเชื่อเดิม เช่น การเกิดสุริยุปราคาและจันทรุปราคา ซึ่งสามารถอธิบายให้เห็นจริง โดยความรู้เกี่ยวกับแสงและเงา นั่นคือการบังแสงอาทิตย์ของดวงจันทร์และโลก ดังการเกิดสุริยุปราคา "...เปรียบเหมือนบุคคลเอาผลส้มเข้าบังดวงไฟใหญ่ ก็เงาผลส้มนั้นถ้าไปต้องที่ตรงใด ที่ตรงนั้นก็มืดไปมิใช่หรือ..."¹⁷⁰ และมีการเสนอความรู้เกี่ยวกับระบบสุริยจักรวาลและโลกที่แตกต่างจากความรู้แบบไตรภูมิ โดยเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ได้อธิบายเรื่องนี้อย่างละเอียด สาระของคำอธิบายจะเห็น ได้ว่ายอมรับทฤษฎี และข้อพิสูจน์เกี่ยวกับระบบสุริยจักรวาลและธรรมชาติของโลกแบบตะวันตก ทั้งยังปฏิเสธความรู้เรื่อง "โลกยี่สี่ฐาน" แบบไตรภูมิว่าไม่ใช่คำสอนของพระพุทธเจ้า เป็นเพียงการเติมแต่งเพื่อสนองต่อข้อสงสัยของคนสมัยก่อน อีกทั้งยังชี้ให้เห็นว่าคำตรัสของพระพุทธเจ้าคือ "วัตตะโกโลโก" นั้น ไม่ขัดกับความรู้ใหม่ เพียงแต่การอธิบายของคนสมัยก่อนได้แปลความหมายผิดไปจากคำตรัสของพระพุทธเจ้าและอิทธิพลของความรู้เรื่องระบบจักรวาลสมัยโบราณอันเป็นที่ยึดถือของคนทั่วไป โดยเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ได้สรุปความเห็นว่าการเสนอแนวความรู้ที่ขัดแย้งและไม่มีโอกาสพิสูจน์ได้ในยุคสมัยนั้น จึงถือเป็นเรื่องไม่ควรกล่าวให้ยุ่งยาก¹⁷¹

¹⁶⁸เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, หนังสือแสดงกิจจานุกิจ, หน้า 15.

¹⁶⁹เรื่องเดียวกัน, หน้า 16-17.

¹⁷⁰เรื่องเดียวกัน, หน้า 76-77.

¹⁷¹โปรดดูรายละเอียดใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 79-107.

ศาสตราจารย์เกรก เจ.เรโนลส์ ได้กล่าวแนะให้เห็นว่า การเสนอความรู้ในหนังสือแสดงกิจจานุกิจ เป็นหลักฐานแสดงถึงความเปลี่ยนแปลงทางภูมิปัญญาในการรับความรู้แบบใหม่ที่สามารถให้คำอธิบายระบบความรู้ของไทยขึ้นแทนความรู้แบบไตรภูมิ ซึ่งถือเป็นการปิดฉากของโลกทัศน์แบบไตรภูมิและเริ่มต้นโลกทัศน์ใหม่ที่เป็นเหตุเป็นผลแบบตะวันตก¹⁷² โดยมีแนวโน้มเป็นไปในรูปแบบดังกล่าวจากบริบทของการเปลี่ยนแปลงทางสังคม เศรษฐกิจ การเมืองและวัฒนธรรมในหมู่ชนชั้นนำไปสู่ความเป็นตะวันตกมากขึ้น

อาจกล่าวได้ว่าหนังสือแสดงกิจจานุกิจเป็น "จุดเปลี่ยน" ระหว่างระบบความรู้จักรวรรดิวิทยาแบบเก่ากับจักรวรรดิวิทยาแบบตะวันตก ที่ได้รับอิทธิพลความรู้จากมิชชันนารี และการตอบโต้กับข้อวิพากษ์ของมิชชันนารีเกี่ยวกับความไม่มีเหตุผลในสาระคำสอนของพระพุทธศาสนา จุดเปลี่ยนแปลงดังกล่าวในแนวคิดของมิชชันนารี ปรากฏร่องรอยนับตั้งแต่การเริ่มปฏิเสศคำสอนในพุทธศาสนาที่เชื่อถือทั่วไปแบบเดิมของเจ้าฟ้ามงกุฎ ดังที่ศาสนาจารย์โนอาห์ แมคโดนัลด์ (เป็นกงสุลอเมริกันประจำกรุงเทพฯ ต้นรัชกาลที่ 5) กล่าวถึงแนวโน้มในการปฏิรูปคำสอนของพุทธศาสนาของคณะธรรมยุติกฯ¹⁷³ เป็นการปฏิรูปโดยละทิ้งคำสอนทุกอย่างในหนังสือคัมภีร์ที่ขัดแย้งกับวิทยาศาสตร์สมัยใหม่ โดยเฉพาะเรื่องดาราศาสตร์ ซึ่งมีผู้นำทางภูมิปัญญา ทั้งเจ้านายและขุนนาง ต่างเห็นด้วยกับเจ้าฟ้ามงกุฎจำนวนมาก ทั้งยังกล่าวถึงเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ว่าเป็น "ผู้สนับสนุนที่ยิ่งใหญ่ที่สุดของสำนักใหม่" (The Greatest Champion of the New School) และเป็นผู้ที่ได้รับการเชื่อกันว่าเป็นนักคิดที่ยิ่งใหญ่ที่สุดในอาณาจักร¹⁷³ การนำเสนอสาระต่าง ๆ ในหนังสือแสดงกิจจานุกิจ จึงนับเป็นเรื่องสำคัญยิ่งในสมัยนั้น จนได้รับการกล่าวถึงในงานเขียนของเฮนรี อลบาสเตอร์ ที่อยู่ในยุคร่วมสมัย ในเรื่อง "ชาวพุทธสมัยใหม่" (The Modern Buddhist)¹⁷⁴ ซึ่งเป็นการเสนองานเขียนเกี่ยวกับแนวคิดทางพุทธศาสนาของผู้นำทางภูมิปัญญาของไทยไปสู่การรับรู้ของชาวตะวันตกที่แพร่หลายเป็นครั้งแรก

¹⁷²Reynolds, "Buddhish Cosmology...", p. 217

¹⁷³McDonald, Siam : It's Government,..., p. 81.

¹⁷⁴Ibid., p. 83. and see also Henry Alabaster, "The Modern Buddhist," in The Wheel of the Law (London : Trubner & Co., 1871), p. 1-73.

การเผชิญหน้าของความรู้ด้านการแพทย์

การแพทย์หรือปัญหาด้านการสาธารณสุข นับเป็นปัญหาสำคัญยิ่งที่ก่อให้เกิดความหวั่นกลัวของผู้คนในสังคม ดังที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงมีรับสั่งถึงกรมหลวงวงศาธิราช (สนิท) ในคราวทำศึกเชียงตุงเมื่อต้นรัชกาลที่ว่า "...วิไลยราชกูร ไพร่ บ้านพลเมือง ๆ เขาก็ดีเราก็ดีกยอมคอยที่จะหวาดหวั่นพริ้งด้วยไทย ๓ ประการคือ การทัพศึก ๑ การความไข้ ๑ เจ้ายากหมากแพะ ๑..."¹⁷⁵ ซึ่ง "การความไข้" ในสมัยโบราณแต่ละครั้งได้คร่าชีวิตของผู้คนไปจำนวนไม่น้อย โดยเฉพาะการเกิดโรคระบาด

การเข้ามาของมิชชันนารีโปรเตสแตนต์ในสังคมไทย ซึ่งได้นำวิทยาการด้านการแพทย์สมัยใหม่เข้ามา อันเป็นปัจจัยที่สำคัญยิ่งในการชักนำผู้คนในสังคมไทยให้สนใจต่อหลักการและคำสอนของคริสต์ศาสนา จะเป็นการเผชิญหน้าระหว่างความรู้เดิมกับความรู้ใหม่ที่ท้าทายต่อจารีตปฏิบัติและภูมิปัญญาของชนชั้นนำของไทยไม่น้อย

ความรู้เกี่ยวกับการแพทย์แผนโบราณของไทยหรือความรู้ในด้านการรักษาพยาบาลไม่ได้เปลี่ยนแปลงไปจากตำราที่บรรพบุรุษได้สะสมมาเป็นเวลายาวนาน ตลอดสมัยอยุธยาจนถึงรัตนโกสินทร์ตอนต้น ทั้งนี้เพราะเชื่อว่าคัมภีร์แพทย์นั้นเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์จึงไม่คิดแก้ไข วิธีการป้องกันและการบำบัดรักษาจึงคงเป็นไปในรูปเดิม จากการศึกษาของยุวดี ตปนียากร ได้ให้รายละเอียดเกี่ยวกับลักษณะการแพทย์ไทยสมัยโบราณด้านต่าง ๆ โดยเฉพาะลักษณะการแพทย์ที่ปรากฏหลักฐานทางประวัติศาสตร์สมัยอยุธยาจนถึงการจารึกวิชาแพทย์ที่วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม¹⁷⁶ ซึ่งถือเป็นการรวบรวมความรู้วิชาแพทย์สมัยโบราณที่ปรากฏเป็นหลักฐานชัดเจน

ทฤษฎีและการปฏิบัติในวิชาแพทย์ของไทยสมัยโบราณเป็นสิ่งที่ถ่ายทอดกันมาโดยการ

¹⁷⁵พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชหัตถเลขา..., หน้า 53.

¹⁷⁶โปรดดูรายละเอียดใน ยุวดี ตปนียากร, "วิวัฒนาการของการแพทย์ไทย...", หน้า

ฝึกฝนจากหมอประเภทต่าง ๆ* และการชวนช่วยฝึกฝนด้วยตนเองในภาวะจำเป็น ซึ่งความรู้ด้านนี้ ในแง่หนึ่งจึงค่อนข้างจำกัดด้านหลักการสาเหตุของโรคและสมมติฐานของโรค รวมทั้งความเชื่อทางไสยศาสตร์ และบุญกรรม ที่จะส่งผลให้การรักษาโรคของผู้ป่วยประสบผล นอกจากนี้ ยังมีความเชื่ออื่นต่าง ๆ ที่ขัดกับวิชาแพทย์สมัยใหม่ เช่น ขงเสง การอยู่ไฟ ความเชื่อเกี่ยวกับการสูญเสียน้ำ และอวัยวะบางส่วนของร่างกาย รวมทั้งการถือยศศักดิ์ในสังคมที่เป็นอุปสรรคต่อการวินิจฉัยโรคและการรักษาที่แท้จริง

จากการศึกษาของนายแพทย์บรัดเลย์ เรื่อง "ทฤษฎีและการปฏิบัติทางการแพทย์" ซึ่งเป็นการศึกษาถึงแนวคิดและวิธีปฏิบัติทางการแพทย์ของไทยสมัยโบราณ¹⁷⁷ ได้กล่าวถึงหลักการอย่างสังเขปว่า ความเชื่อพื้นฐานของคนไทยนั้นเชื่อว่าร่างกายของมนุษย์ประกอบด้วยธาตุทั้งสี่ คือ ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุลม และธาตุไฟ การเกิดโรคภัยไข้เจ็บต่าง ๆ ก็เนื่องมาจากเกิดความปั่นป่วนผิดปรกติของอัตราส่วนของธาตุต่าง ๆ เหล่านี้เช่นเดียวกับสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติภายนอก ที่ประกอบด้วยธาตุทั้งสี่เช่นกัน และเป็นสาเหตุหรือมีอิทธิพลต่อการเกิดโรค การเจ็บไข้ได้ป่วย เช่นหากมีธาตุไฟแทรกเข้าไปในร่างกายมาก ก็จะทำให้เป็นไข้ เป็นโรคหัด และฝีดาษ เป็นต้น และแต่ละธาตุก็ยังมีอิทธิพลต่อการเกิดความเจ็บไข้ตามแต่ฤดูอีกด้วย เหมือนดังพืชผลที่ให้ผลผลิตตามฤดูกาล ซึ่งจากสมมติฐานสาเหตุของโรคตามความเชื่อของไทยนี้ มักจะอ้างว่าลมเป็นสาเหตุของโรคถึงเก้าในสิบของโรคทั่วไป และเป็นองค์ประกอบที่สำคัญยิ่งในร่างกายของมนุษย์ที่มีผลต่อสุขภาพอนามัยหรือการป่วยไข้ต่าง ๆ นอกจากนี้ยังมีความเชื่ออีกว่าพวกผี และผีที่ชั่วร้าย มีอิทธิพลอย่างยิ่งต่อธาตุทั้งสี่ และเป็นสิ่งที่ทำให้เกิดโรค ดังนั้นการเข้าไปสู่ยังแหล่งที่มักก่อให้เกิดการป่วยไข้จึงมักมีการบูชาบวงสรวงเจ้าที่เจ้าทาง เพื่อไม่ให้เกิดการเจ็บป่วย

ข้อวินิจฉัยเรื่องความชั่วร้ายของภูติผีปีศาจ นับเป็นข้ออ้างสำคัญที่เป็นสาเหตุของโรคตามความเชื่อของไทย ดังมีตัวอย่างยืนยันได้จากการทำพิธีต่าง ๆ เพื่อขับไล่ผี เช่นครวเกิดอหิวาตกโรค

* หมอไทยสมัยโบราณจำแนกตามประเภทต่าง ๆ ดังนี้คือ หมอยา ซึ่งเป็นหมอหลักที่รักษาโรคได้มากชนิด และหมอเฉพาะโรค จำแนกเป็นหมอดำแย หมอกุมาร หมอยาตา หมอวันโรค หมอนวด หมอเตกเป่า หมอไสยศาสตร์ (อ้างจาก ยุวดี ตปนิยากร, "วิวัฒนาการของการแพทย์ไทย...", หน้า 59-61.)

¹⁷⁷ D.B. Bradley, "Theory and Practice of Medicine," quoted from McDonald, Siam : Its Government..., p. 139-145.

ระบาดครั้งใหญ่ในสมัยรัชกาลที่ 2 ได้จัดทำพระราชพิธีอาพาธพินาศ เพื่อขับไล่ผีที่เชื่อว่าเป็นสาเหตุของการเกิดโรค¹⁷⁸ หรือในปลายสมัยรัชกาลที่ 3 เกิดอหิวาตกโรคระบาดใหญ่ ก็มีพระบรมราชโองการ ให้มีการปล่อยสัตว์เลี้ยงต่าง ๆ เพื่อให้มีพื่อใจและเป็นการทำบุญ สร้างบุญสร้างกุศล ไม่ให้โรคร้ายมาร่ำกรายอีก¹⁷⁹ พิธีการครั้งนี้เป็นที่แปลกประหลาดของมิชชันนารี และคิดว่าเป็นพิธีการที่ขัดกับความเชื่อของคริสต์ศาสนา แต่ขุนนางที่ได้รับความเชื่อดีจากมิชชันนารี ได้อธิบายว่าเป็นการทำบุญขอคุณที่รอดจากภัยโรคร้าย มิชชันนารีโปรเตสแตนต์จึงยินยอมทำตามพระบรมราชโองการของพระมหากษัตริย์ ขณะที่พวกบาทหลวงคาทอลิกอินกราน ไม่ยอมปฏิบัติตามจึงถูกเนรเทศออกนอกพระราชอาณาจักร

ความเชื่อในเรื่องสรรพคุณของยาไทยคือ จะเป็นตัวช่วยปรับสภาพธาตุต่าง ๆ ในร่างกายให้อยู่ในสภาวะปกติ และถือว่ากำเนิดของตัวยา การปรุงยาเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์หรือได้มาโดยอำนาจเหนือธรรมชาติ (เช่นตำรายาหมอก) ซึ่งต้องทำตามพิธีการต่าง ๆ อย่างเคร่งครัด ตัวยาส่วนใหญ่ได้จากพืชผักต่าง ๆ ในอาณาจักรที่เป็นของไทยรวมทั้งส่วนต่าง ๆ ของสัตว์ที่หายาก และแร่ธาตุที่ให้สรรพคุณทางยา การปรุงและการรักษาค่อนข้างยุ่งยากและใช้เวลานาน ไม่มีสถาบันถ่ายทอดความรู้ด้านการแพทย์อย่างเป็นระบบ หรือมีรูปแบบการศึกษาพื้นฐานวิทยาศาสตร์การแพทย์ การรักษายังจำกัดเฉพาะตามตำรา¹⁸⁰

อย่างไรก็ตาม ศาสตร์ด้านการแพทย์ของไทยซึ่งรับความรู้จากตำราเวชศาสตร์ของอินเดีย มีรายละเอียดสลับซับซ้อน โดยมีพื้นฐานอยู่บนหลักการสำคัญคือเรื่องธาตุ อุดู อายุ และกาละ อันเป็นหลักสำคัญของสมมติฐานของโรค และมีหลักการย่อย คือประเทศและมูลเหตุ ที่ปรากฏขึ้นจากกริยาและพฤติกรรมของมนุษย์ แต่การรับศาสตร์ดังกล่าวคงเป็นลักษณะของการผสมผสานกับความรู้เดิมของไทย¹⁸¹ และคงไม่อาจวินิจฉัยโรคหรือรักษาโรคได้อย่างละเอียดนัก อีกทั้งคงไม่อาจตอบสนองต่อการ

¹⁷⁸พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชพิธีสิบสองเดือน, หน้า 138-140. และดูที่ ชัย เรื่องศิลป์, ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ. 2325-2453 ด้านสังคม, หน้า 440-441.

¹⁷⁹เฟลด์ส, ซามูเอล อาร์. เฮาซ์..., หน้า 132-134.

¹⁸⁰McDonald, Siam : Its Government..., p. 145-149.

¹⁸¹โปรดดูรายละเอียดใน Jean Mulholland, " Thai traditional medicine : Ancient thought and practice in Thai context," JSS. 67 (January, 1979) : 80-115.

รักษาโรคได้อย่างเห็นผลชัดเมื่อเปรียบเทียบกับวิธีการรักษาโรคสมัยใหม่ที่มิชชันนารีนำเข้ามา ดังที่ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงวิจารณ์ลักษณะการแพทย์ของไทยในพระราชหัตถเลขา ว่า ด้วยพระอาการของกรมหมื่นมเหศวรประจวร ว่า "...แต่ตัวฯ ข้าฯ ไม่เป็นหมอ แลลักษณะของหมอในบ้านเมืองนี้กับฯ ข้าฯ ก็ไม่ถูกกัน ที่เขาว่าอย่างหม่อว่าตามตำราตามเคยนั้นฯ ข้าฯ ก็ไม่เชื่อเลย ด้วย หมอในบ้านเมืองนี้ ทั้งหมอนวดหมอยา ตำราโรคของเขาก็มีอยู่ ๓ อย่างคือ สารพัดไขเป็นของจรมา อย่าง ๑ คือโลहित อย่าง ๑ คือลมแลเสมหะอย่าง ๑ ก็ซึ่งว่าด้วยไขเป็นของจรต่าง ๆ นั้นพอฟังได้บ้าง แต่ไขบางอย่างเขาเอามาเรียกเสียว่าลมนั้น ๆ ก็เป็นอันมาก..."¹⁸²

* การเผชิญหน้าของความรู้ด้านการแพทย์แบบดั้งเดิมกับความรู้แบบตะวันตก ปรากฏอย่างชัดเจนในช่วงสมัยรัชกาลที่ 3 ถึงต้นรัชกาลที่ 4 ซึ่งเป็นระยะแรกของการนำความรู้ใหม่เข้ามา และเป็นปัจจัยกระตุ้นความสนใจของสังคมไทยต่อบทบาทของมิชชันนารีอย่างกว้างขวาง และก็มีแนวโน้มว่าราชสำนักรัชกาลที่ 3 ก็ได้ให้สนใจวิทยาการทางการแพทย์สมัยใหม่ค่อนข้างสูง

จากบันทึกของมิชชันนารี ได้ชี้ให้เห็นว่าสังคมไทยเริ่มรู้จักมิชชันนารีโปรเตสแตนต์ในฐานะ "หมอ" ค่อนข้างกว้างขวางเมื่อมิชชันนารีเข้ามาเป็นรุ่นที่ 2 ดังเช่นในบันทึกของเอเบิล ซึ่งเข้ามายังกรุงเทพฯ ในปี พ.ศ. 2374 กล่าวไว้ว่า "...นับตั้งแต่การมาถึงของพวกเรา จะเห็นได้ว่าการรักษาทางการแพทย์เป็นภาพของกิจกรรมที่ค่อนข้างมาก โดยมีคนจำนวนมากมาขอความช่วยเหลือ..."¹⁸³ เมื่อนายแพทย์บริดลีย์เข้ามาในปี พ.ศ. 2378 จึงเป็นนายแพทย์มิชชันนารีที่ได้รับการเชื่อถืออย่างมาก ทั้งยังเป็นผู้พยายามถ่ายทอดวิทยาการด้านการแพทย์สมัยใหม่ลงสู่สังคมไทยหลายด้าน การแพทย์ที่มิชชันนารีนำเข้ามาเป็นสิ่งที่เลื่องลือทั้งในหมู่ชนชั้นปกครองและสามัญชน ในปี พ.ศ. 2390 นายแพทย์เฮาส์ มิชชันนารีของคณะอเมริกันเพรสไบเรียนเข้ามายังกรุงเทพฯ ขณะที่นายแพทย์บริดลีย์ กลับไปยังสหรัฐอเมริกา ภาพพจน์ของความเป็นหมอก็คงในสังคมเชื่อดือมิชชันนารีมาก่อน ทำให้นายแพทย์เฮาส์ต้องรับภาระหนักด้านนี้ต่อมา ซึ่งนับได้ว่าวิทยาการด้านการแพทย์ที่มิชชันนารีนำเข้ามาเป็นสอดคล้องกับความต้องการของสังคมไทยขณะนั้นอย่างมาก

อย่างไรก็ตาม หากพิจารณาถึงแนวคิดในการรักษาโรคของมิชชันนารี จะมีลักษณะของ

¹⁸² พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, "พระกระแสในรัชกาลที่ 4 ว่าด้วยอาการโรค," วิจารณ์, ตอนที่ 7 (เมษายน ร.ศ. 114) : 736-737.

¹⁸³ Abeel, Journal of a Residence..., p. 231.

ความขัดแย้งในทางปฏิบัติพอสมควร กล่าวคือขณะที่มิชชันนารีทำการรักษาพยาบาล โดยหลักการของความรู้แบบวิทยาศาสตร์ หาสาเหตุของโรคจากความรู้ทางชีววิทยาและสรีรวิทยาแบบตะวันตก แต่ในการรักษาและใช้ยาสำเร็จรูปในทางปฏิบัติยังมีลักษณะของ "ยาผีบอก" อยู่ด้วย นั่นคือการชักนำให้ผู้รับการรักษาหรือรับยาเชื่อว่าอำนาจในการรักษาโรคทั้งปวงมาจากพระเจ้าเมื่อมิชชันนารีสามารถรักษาโรคร้ายแรงต่าง ๆ ที่คนไทยเชื่อว่าไม่อาจทำการรักษาให้หายได้ จึงเป็นที่ชื่นชมและน่าทึ่งอย่างมาก ดังที่นายแพทย์บริดเลย์ได้รักษาโรคคอตีบที่พระตำหนักของเจ้านายพระองค์หนึ่ง และทำให้ผู้ป่วยมองเห็นเป็นปกติได้ นายแพทย์บริดเลย์บันทึกถึงคำยกย่องของเจ้านายพระองค์นั้นอย่างปลื้มปิติที่มีต่อเขาว่า "...ข้าพเจ้าไม่ใช่หมอที่เป็นมนุษย์เดินดินแต่เป็นหมอเทวดา..."¹⁸⁴ แสดงให้เห็นว่าการยอมรับความเก่งกาจสามารถด้านการแพทย์ของมิชชันนารีในสังคมไทยยังมีโน้ตศน์ตามจาริตของไทยที่มิชชันนารีไม่เข้าใจหรือเชื่อไปว่าคนไทยจะเข้าถึงอำนาจของพระเจ้า

อนึ่ง การรักษาทางการแพทย์แบบตะวันตกที่มิชชันนารีนำเข้ามานั้น ต้องเผชิญกับความรู้แบบดั้งเดิมทั้งในทางทฤษฎีและการปฏิบัติ นั่นคือทฤษฎีหรือสมมติฐานของโรคของหมอไทยเกี่ยวกับธาตุทั้งสี่ และการยอมรับวิธีการรักษาแบบใหม่ในหมู่เจ้านายขุนนางที่ยังมีความลังเล อีกทั้งความเชื่อมั่นในจาริตบางอย่างทำให้เป็นอุปสรรคต่อการรักษาของมิชชันนารีอีกด้วย ซึ่งมิชชันนารีได้ใช้ความพยายามเสนอความรู้ทางการแพทย์แบบใหม่ โดยการอธิบาย ตีพิมพ์ตำราและเรื่องราวความรู้ด้านนี้ในหนังสือพิมพ์ และในทางปฏิบัติได้กระทำให้คนไทยเห็นจริง เช่นการผ่าตัดแขน ผ่าตัดฝี การใช้วิธีผูกครุฑแบบตะวันตก จนถึงการทดลองปลูกฝีป้องกันไข้ทรพิษ เป็นต้น

ถึงกระนั้นก็ดี ขณะที่การแพทย์สมัยใหม่กำลังเป็นที่ยอมรับในสังคมไทยมากขึ้น และมิชชันนารียังเป็นผู้มีบทบาทในการฝึกฝนหมอไทยให้รับความรู้ทางการแพทย์แบบตะวันตกจนมีความชำนาญตามวิธีการแพทย์แบบใหม่¹⁸⁵ แต่ก็มีปรากฏการณ์ที่แสดงถึงการเผชิญหน้าครั้งสำคัญของความรู้ทางการแพทย์แบบใหม่กับความรู้และการยึดถือจาริตแบบเก่า นั่นคือ การเสนอความรู้เกี่ยวกับสูตรกรรมแบบตะวันตก ซึ่งนายแพทย์บริดเลย์ได้เขียนตำรา "คัมภีร์ครุฑรักษา" โดยเรียบเรียงจากคัมภีร์ครุฑรักษาของอเมริกาและอังกฤษ ในปี พ.ศ.2385 เพื่อถวายแด่รัชกาลที่ 3 ภายหลังจากที่เคยเรียบเรียงตำราปลูกฝีภูตเกล้าถวาย เมื่อปี พ.ศ.2382 การเรียบเรียงคัมภีร์ครุฑรักษานี้ นายแพทย์

¹⁸⁴ADB. 17 August 1850.

¹⁸⁵Lord, Mo Bradley..., p. 71. and Bradley, Siam Then..., p. 46.

บริดเลย์ได้ให้เหตุผลว่า เพื่อเป็นประโยชน์ในด้าน "สุตินาวิเวช" ของสตรีไทย และเชื่อในประสิทธิภาพในการปฏิบัติตามตำราของอเมริกาและอังกฤษ ซึ่งการนำเสนอความรู้ใหม่นี้ นายแพทย์บริดเลย์ มีความเชื่อว่าหมอไทยคงยังไม่อาจรับรายละเอียดทั้งหมดได้ ดังนั้นจึงจัดทำขึ้น

...แต่โดยย่อ ภาให้เห่นเป่นใจความก่อน ด้วยตำราตลอดบุตรนี้, เป่นตำราใหญ่ กว้างขวางนัก, จะแปลออกให้สั้นเสร์ยงังไม่ได้ จะคัดเอาเป่นแต่ใจความภอรักษาได้ก่อน ต่อเมื่อหมอลวงเห่นด้วยเชื่อฟังแล้ว ข้าพเจ้าจึงจะจัดแจงให้กว้างขวางออกไปต่อภายหลัง ...¹⁸⁶

งานเขียนเชิงออกตัวไว้แต่แรกของนายแพทย์บริดเลย์ คงเป็นประสบการณ์ที่ได้รับจากกรณีการสูญเสียพระธิดาองค์แรกของเจ้าฟ้าจุฑามณี ในปี พ.ศ.2378 เนื่องจากการถือประสูติแบบจารีต คือพระมารดาต้องพทมเพลิงถึง 30 วัน ส่วนพระธิดาที่ประสูติใหม่ ได้รับการเลี้ยงดูจากแม่นม และสิ้นชีพภายหลังประสูติเพียง 3 วัน ทำให้เจ้าฟ้าจุฑามณีมีพระตำรัสว่าจะเลิกใช้หมอมไทยที่กำลังถวายพระโอสถแต่หม่อมที่พทมเพลิงอยู่นั้น โดยจะทรงมอบให้เป็นภาระของนายแพทย์บริดเลย์แทน แต่พระองค์ "...ต้องเสียพระทัยด้วยไม่สมด้วยพระตำรัส เพราะพระราชมารดาและเหล่าพระภคินีกับทั้งหมอลวงแลผู้เฒ่าผู้แก่ทั้งหลายเป่นจำนวนมาก ไม่เห็นชอบด้วยตามพระตำรัสนั้น..."¹⁸⁷

คำออกตัวของนายแพทย์บริดเลย์ ปรากฏเป็นจริงในแง่ของการไม่ยอมรับวิธีการสุตินาวิเวชแบบตะวันตกในหมู่หมอลวง และกลุ่มที่ยึดมั่นต่อจารีตเดิม จากการศึกษาของยุวดี ตปนิยากร¹⁸⁸ ได้ชี้ให้เห็นว่า การเสนอความรู้ใหม่นี้ไม่เป็นที่ยอมรับของหมอลวง เพราะมีการโยงความเชื่อของคริสต์ศาสนาแทรกในสาระที่นำเสนอด้วย อีกทั้งวิธีการรักษาพยาบาลที่แตกต่างกัน ทำให้หมอลวงยากที่จะยอมรับ เนื่องจากความรู้ที่สะสมมาแต่โบราณนั้น ได้ปลูกฝังจนเป็นประเพณี และจะเห็นได้ว่า ภายหลังที่นายแพทย์บริดเลย์เรียบเรียงคัมภีร์กรรกรักษาขึ้นแล้ว ไม่ปรากฏหลักฐานที่แสดงว่า

¹⁸⁶ด.บ. บริดเลย์, "คัมภีร์กรรกรักษา," มิวเซียม (รัตนโกษ) เล่ม 1 (2419) : 202-203.

¹⁸⁷ADB. 28 November 1835. Bradley, Siam Then, p.27-28. และบริดเลย์, จดหมายเหตุมิชชันนารี... หน้า 45. (ในบันทึกของนายแพทย์บริดเลย์ระบุว่าเหตุการณ์เกิดขึ้นในเดือนพฤศจิกายน แต่ใน "จดหมายเหตุมิชชันนารีอเมริกันเข้ามาประเทศสยาม" ระบุเดือนธันวาคม)

¹⁸⁸ยุวดี ตปนิยากร, "วิวัฒนาการของการแพทย์ไทย...", หน้า 100-108.

นายแพทย์บริดเลย์ ได้ถวายการรักษาบำบัดโดยวิธีสูตินารีเวชแบบตะวันตกในหมู่เจ้านายชั้นสูงอีก แต่อย่างไรก็ตาม จนกระทั่งอีก 10 ปีต่อมา คือในตอนต้นสมัยรัชกาลที่ 4 (พ.ศ.2395) จึงได้มีโอกาสถวายการรักษาพระสนมและพระราชินีในรัชกาลที่ 4 แต่ก็ยังคงเป็นไปในลักษณะของการต่อสู้ระหว่างความคิดแบบเก่าและแบบใหม่

กรณีดังกล่าวนี้คือ การถวายการรักษาพยาบาลพระสนมองค์หนึ่งในเดือนมกราคม พ.ศ.2395 ซึ่งมีอาการทรุดหนักจากการมีพระประสูติการ และสามารถช่วยเหลือให้รอดพ้นจากภาวะอันตรายได้ แต่ความสำเร็จครั้งนี้ก็ไม่อาจเปลี่ยนแปลงความเชื่อของการรักษาพยาบาลด้านสูตินารีเวชแบบเก่าได้ ดังกรณีของสมเด็จพระนางเจ้าโสมนัสสวัสดินาวดี พระบรมราชินีในรัชกาลที่ 4 ที่มีพระอาการทรุดโทรมเนื่องจากทรงมีพระประสูติการเช่นกัน และเนื่องจากพระนางทรงมีพระพลานามัยไม่สมบูรณ์ ดังนั้นเมื่อทรงพระครรภ์ พระพลานามัยจึงทรุดโทรมมากยิ่งขึ้น ภายหลังทรงมีประสูติการ ได้มีพระอาการประชวรแทรกซ้อน ซึ่งพระอาการประชวรบางอย่างได้รับการถวายรักษาให้หายโดยนายแพทย์บริดเลย์ แต่ด้วยความไม่เชื่อถือในการรักษาแบบตะวันตก ทั้งในหมู่ญาติและหมอหลวง รวมทั้งสมเด็จพระนางเจ้าโสมนัสสวัสดินาวดีเองไม่ทรงเชื่อว่ายาของมิชชันนารีที่เป็นเม็ดเล็กเม็ดเดียวจะสามารถรักษาโรคของพระนางได้ จึงยังคงให้มีการถวายรักษาแบบเดิมจากหมอหลวง ด้วยความเชื่อถือในการรักษาแบบตะวันตกที่มีทั้งผู้เชื่อถือและไม่เชื่อถือเช่นนี้ ทำให้การถวายรักษาสมเด็จพระนางเจ้าโสมนัสสวัสดินาวดีเป็นลักษณะที่สับสนเปลี่ยนกัน และพระอาการมีแต่ทรุดหนักลง จนในที่สุดพระนางได้สิ้นพระชนม์เมื่อวันที่ 10 ตุลาคม พ.ศ. 2395

การสิ้นพระชนม์ของสมเด็จพระนางเจ้าโสมนัสสวัสดินาวดี ทำให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงตระหนักถึงความเชื่อที่เหลวไหลเกี่ยวกับสูตินารีเวชแบบไทย และทรงพยายามที่จะให้มีการเปลี่ยนแปลงในเรื่องสูติกรรมของเจ้านายฝ่ายใน แต่ความพยายามของพระองค์ในเรื่องนี้ก็ไม่ประสบผลสำเร็จ เนื่องจากพวกฝ่ายในไม่เห็นด้วยกับพระราชดำริใหม่ ๆ ของพระองค์ และปฏิเสธที่จะเปลี่ยนแปลงประเพณีการคลอดแบบดั้งเดิม จากความล้มเหลวดังกล่าวนี้ เป็นประเด็นที่ทำให้นายแพทย์บริดเลย์ แสดงความเห็นถึงความยากลำบากในการเปลี่ยนแปลงทัศนคติของคนไทยในเรื่องการคลอดว่า ประเพณีการคลอดของไทยนั้น มีอำนาจเสียยิ่งกว่าพระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์¹⁸⁹ อย่างไรก็ดี จากบันทึกของนายแพทย์บริดเลย์ แสดงให้เห็นว่า ยังมีเจ้านายที่ตระหนักถึงความปลอดภัยจากการรักษาพยาบาลแบบตะวันตก ได้แก่ พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าฯ ที่ทรงให้นายแพทย์บริดเลย์ถวายการรักษาพระมเหสีของพระองค์อย่างใกล้ชิด เพื่อความมั่นใจพระทัยว่าจะไม่เป็น

¹⁸⁹เรื่องเดียวกัน, หน้า 108.

ไปตั้งเช่นกรณีของสมเด็จพระนางเจ้าโสมนัสวัฒนาวดี¹⁹⁰

การไม่ยอมรับวิทยาการมดุงครรภ์แบบตะวันตกในสมัยนี้ นอกจากจะเป็นเพราะหมอไทยมีความเชื่อมั่นในวิธีการรักษาแบบจารีตและความเชื่อเกี่ยวกับการคลอดลูกของคนไทยแล้ว คงจะมีเหตุผลของการไม่ยอมรับเนื่องมาจากกรณีการคลอดลูกไม่ไช่เป็นปัญหาสำคัญร้ายแรงที่คุกคาม 'ความป่วยไข้' ของสังคม ซึ่งความจำเป็นที่จะรับวิธีมดุงครรภ์แบบตะวันตกมีน้อยมากเมื่อเทียบกับความจำเป็นในการรับวิธีการรักษาและป้องกันโรคระบาดร้ายแรงที่สังคมไทยต้องเผชิญอยู่ขณะนั้น เช่น ไข้มาเลเรีย ฝีดาษ เป็นต้น

การเผชิญหน้าระหว่างความรู้ของตะวันตกและของไทยในช่วงสมัยรัชกาลที่ 3 มีการเคลื่อนไหวที่น่าสนใจประการหนึ่ง คือ การรวบรวมความรู้เดิมจารึกไว้ที่วัดพระเชตุพนฯ เมื่อคราวทรงให้มีการบูรณสังขรณ์ในปี พ.ศ.2374 โดยมีพระราชประสงค์ประการหนึ่งคือ "ซึ่งจะให้เป็นที่แห่งเล่าเรียนวิชาความรู้ของมหาชนไม่เลือกชั้นบรรดาศักดิ์" โดยเปิดโอกาสให้ศึกษาวิชาวิสามานูที่เคยเป็นวิชาเฉพาะสกุลชั้นสูง ในการรวบรวมความรู้ครั้งนี้ มีความรู้ด้านการแพทย์เป็นความรู้แขนงหนึ่งที่ได้จารึกไว้ ด้วยทรงเห็นว่าคัมภีร์แพทย์ต่าง ๆ ที่มีอยู่ในขณะนั้นยังมีข้อขาดตกบกพร่อง ผู้รู้และมีความชำนาญด้านด้านการแพทย์มีน้อยลง และความรู้นั้นจะเสื่อมลงยากที่ชนรุ่นหลังจะเล่าเรียนอย่างลึกซึ้งได้ จึงทรงโปรดฯ ให้มีการเสาะหาดารารแพทย์ที่ดี ๆ จากหมอหรืออาจารย์ผู้รู้ต่าง ๆ มาจารึกให้ชนรุ่นหลังได้เรียนรู้ต่อไป¹⁹¹ การจารึกวิชาแพทย์ดังกล่าวนี้ แม้ว่าจะไม่ใช่การตอบโต้กับการแพร่หลายของ 'ยาฝรั่ง' ที่มีชนนารีนำเข้ามาตั้งแต่ปี พ.ศ.2371 โดยตรง แต่เป็นการเคลื่อนไหวที่แสดงให้เห็นถึงความตระหนักต่อการเปลี่ยนแปลงที่จะเกิดจากอิทธิพลของตะวันตกในวันข้างหน้า ดังเช่นตัวอย่างจากการปฏิสังขรณ์วัดยานนาวา โดยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงโปรดเกล้าฯ ให้สร้างรูปจำลองสำเภากินขึ้นประดิษฐานในวัดนี้ เนื่องจากแนวพระราชดำริ ว่าต่อไปข้างหน้าเรือกลไฟแบบตะวันตกจะเข้ามาแทนที่สำเภากินและชนรุ่นหลังคงจะไม่รู้จักสำเภากินอีก¹⁹²

ความเชื่อในสรรพคุณของการแพทย์แบบเดิมยังคงเป็นที่ยึดถือค่อนข้างสูง ดังการจารึกความ

¹⁹⁰ADB. 30 October 1852.

¹⁹¹ยวดี ตปนิยากร, "วิวัฒนาการของการแพทย์ไทย...", หน้า 67-68.

¹⁹²H.R.H. Prince Damrong Rajanubhab, "The Introduction of Western Culture in Siam." p.96.

รู้ทางการแพทย์ครั้งนี้ อาจนับได้ว่าเป็นการจารึกความรู้ที่ดีที่สุดเพราะมีการสาบาน ของเจ้าของตำรา ว่าความรู้ที่จะถ่ายทอด ใ้ฉันนี้เป็นความรู้ที่ใ้ได้ผลมาแล้ว* เข้าใจว่าการสาบาน นี้ก็เพื่อใ้เจ้าของ ตำรายอมถ่ายทอดความรู้ที่ "สุดยอด" ของตนเองและเป็นตำราที่ใ้ได้ผล จริง ๆ ในสมัยรัชกาลที่ 4 แม้ว่าความรู้ด้านการแพทย์ที่มีชั้ชานารีนาม่าถ่ายทอดในสังคม ไทยแพร่หลายค่อนข้างมากแล้ว แต่กั่ ยังมีความรังเกียจในการรับยาตะวันตกปรากฏใ้เห็น ซึ่งเรื่องนี้ สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงเล่าไว้ในหนังสือนิทานโบราณคดี ว่า

...มีเรื่องเล่ากันมาแต่ก่อนว่า เมื่อแรกยาควินินมีเข้ามาถึงไทยในรัชกาลที่ 3 กรมหลวงวงศาธิราชสนิท ซึ่งรอบรู้วิชาแบบไทย ทรงทดลองและเลื่อมใสก่อนผู้อื่น แต่กั่ไม่อาจใ้โดยเปิดเผย เมื่อฉันบวชเป็นสามเณร เคยได้ยินกรมสมเด็จพระปวงเรศวริยาลงกรณ์ ตรีสว่ายาเม็ดแกั่ ใ้ของกรมหลวงวงศาฯ ที่นับถือกันนั้น เมื่อฉันออกคูดมี "ยาชาวฝรั่ง" (คือยาควินิน) อยู่ข้างใน ทุกเม็ด ประหลาดที่การปลอมใ้ยาควินินยังใ้เป็นอยู่ จนเมื่อฉันคิดทำยานั้นฉันเคยถามหมอไทย ที่มีชื่อเสียงคนหนึ่ง ซึ่งฉันรู้ว่าลอบใ้ยาควินินว่า ไฉนจึงต้องทำเช่นนั้น แกกั่ตอบตามตรง ว่า "ยาควินินดีกว่ายาไทย แต่คนใ้ไม่ยอมกิน จะทำอย่างไร กั่ได้แต่ต้องปลอมใ้กินเป็นยาไทย สุดแต่จะใ้ใ้หายเป็นประมาณ" ถ้ามีใครทูลถามกรมหลวงวงศาฯ แกกั่เห็นจะตอบอย่าง เดียวกัน... 193

การถ่ายทอดความรู้ด้านการแพทย์ของมิชชันนารี

การถ่ายทอดความรู้ด้านการแพทย์ของมิชชันนารีโปรเตสแตนต์ในช่วงสมัยรัชกาล ที่ 3 จน ถึงสิ้นรัชกาลที่ 4 มีสองลักษณะกั่คือการถ่ายทอดเทคนิควิธีการและการถ่ายทอดหลักการของวิชาแพทย์ สมัยใหม่ บทบาทของมิชชันนารีดังกล่าวนี้เป็นการปฏิบัติอย่างเปิดเผย โดยยินดีที่จะถ่ายทอดสู่

* ในการจึกความรู้ด้านการแพทย์ครั้งนี้ คงเป็นที่เชื่อถืออย่างสูงสุดสมัยนั้น แต่จากการตรวจสอบในสมัยรัชกาลที่ 5 จะพบว่า มีการปิดพรางตำราดี ๆ ที่เจ้าของไม่ได้ไปลงในตำราหลวง จากพระ วิจารณ์ของพระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าศรีเสาวภางค์ ทรงกล่าวถึงจารึกวิชาแพทย์วัดโพธิ์ว่า "คงมี แต่ตำราที่แต่งไว้แต่ยาอย่างบรมโบราณ อันใคร ๆ ก็รู้ด้วยกันหมด แต่วิธีรักษาและยาดีที่ใ้ใ้ใน ปัจจุบันหาไม่" (สมเด็จฯกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, นิทานโบราณคดี, หน้า 196.)

193สมเด็จฯกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, นิทานโบราณคดี, หน้า 221-222.

สาธารณสุขอย่างกว้างขวาง ซึ่งเป็นสิ่งที่แปลกจากการหวงวิชาที่ยังเป็นค่านิยมของสังคมไทยขณะนั้น

การถ่ายทอดเทคนิควิธีการด้านการแพทย์สมัยใหม่ เป็นการปฏิบัติเบื้องต้นที่เห็น ได้ชัดเจนที่สุด ซึ่งการถ่ายทอด ในแง่นี้จะพบว่ามิชชันนารี ได้แสดงวิธีการรักษา ให้คนในสังคมไทยได้ประจักษ์ และเริ่มยอมรับวิธีการรักษาแบบตะวันตกมากยิ่งขึ้น คนในสังคมไทยได้รู้ได้เห็นเทคนิค วิธีการใหม่ ๆ เช่นการผ่าตัด โดยใช้เครื่องมือการแพทย์สมัยใหม่ ซึ่งนายแพทย์บริดเลย์ เคยแสดงเครื่องมือผ่าตัดแก่ เจ้าพระยาพระคลัง และข้าราชการผู้ใหญ่ชั้นเจ้าเมืองหลายคน ได้ชมในเดือนกรกฎาคม พ.ศ.2379 ครั้งนั้นมีการอธิบายวิธีการ ใช้งานเป็นที่เข้าใจ โดยเฉพาะเจ้าพระยาพระคลังดูจะเข้าใจกว่าผู้อื่น¹⁹⁴ และในเดือนมกราคม ปีเดียวกัน (ค.ศ.1837) นายแพทย์บริดเลย์ ได้ทำการผ่าตัดให้คนในสังคมไทย ได้ประจักษ์เป็นครั้งแรกที่วัดประยูรวงศ์ของเจ้าพระยาพระคลัง เนื่องจากมีผู้ได้รับบาดเจ็บสาหัสจาก การระเบิดของไฟพะเนียงในงานฉลองสมโภชวัดที่สร้างขึ้นใหม่ การผ่าตัดครั้งนั้นเป็นที่เลื่องลือเพราะ "...ก่อนนี้คนไทยไม่รู้เลยว่าจะตัดร่างกายมนุษย์ที่ยังมีชีวิตอยู่ได้เช่นนี้..."¹⁹⁵ ซึ่งนายแพทย์บริดเลย์ บันทึกลงต่อไปว่า พระสงฆ์ที่ได้รับการผ่าตัดแขน นั้นหายเป็นปกติ รวมทั้งผู้เจ็บป่วยคนอื่นที่ยอมให้ มิชชันนารีรักษา ก็หายเป็นปกติ ส่วนผู้ที่ไปรับการรักษาแบบเดิมมีโรคแทรกและเสียชีวิต ไปเป็น จำนวนมาก

การถ่ายทอดเทคนิควิธีการทางการแพทย์ของมิชชันนารีที่สำคัญยิ่งในสมัยนี้คือ การสอน หมอหลวงให้ปลูกฝีป้องกัน ไข้ทรพิษ ซึ่งนายแพทย์บริดเลย์ได้พยายามปลูกฝีจากเชื้อหนองที่ได้รับจาก สหรัฐอเมริกาในปี พ.ศ.2379 และเป็นโครงการของนายแพทย์บริดเลย์ในการป้องกัน ไข้ทรพิษ ที่ได้รับความสนใจจากผู้นำของไทยไม่น้อย เนื่องจาก ไข้ทรพิษเป็น โรคระบาดที่ได้คร่าชีวิตผู้คนครั้งละ จำนวนมาก ๆ จากบันทึกของเบอร์นี่ กล่าวถึงเรื่องนี้ โดยอ้างอิงงานเขียนของลาตูแบร์ว่า ไข้ทรพิษเป็น โรคระบาดที่เป็นอันตรายอย่างยิ่งในเมืองไทย และจนถึงสมัยรัชกาลที่ 3 ชาวไทยไม่รู้จักรปลูกฝี หรือรู้เรื่องการฉีดยาน้อยมาก จะมีการฉีดยาบ้างก็เฉพาะพวกแขกอินเดีย การรักษา ไข้ทรพิษที่พอทำได้ คือการเช็ดตัวให้เย็น และเบอร์นี่ อ้างถึงคำยืนยันของข้าราชการที่เขาไปเยี่ยม (คือพระยาจุฬาและ ราชสิริบุรี บุตรชาย) ว่าไม่เคยได้ยินวิธีปลูกฝี¹⁹⁶ ดังนั้นความพยายามของนายแพทย์บริดเลย์จึงนับเป็น

¹⁹⁴บริดเลย์, จดหมายเหตุมิชชันนารี..., หน้า 65.

¹⁹⁵เรื่องเดียวกัน, หน้า 79.

¹⁹⁶เบอร์นี่, เอกสารของเฮนรี เบอร์นี่ เล่ม 1, หน้า 97-98.

เรื่องใหม่ ที่ตรงกับความต้องการของชนชั้นนำอย่างยิ่ง โดยเฉพาะรัชกาลที่ 3 เมื่อครั้งยังทรงเป็น เจ้าฟ้าเจษฎาบดินทร์ ได้ทรงได้ถามถึงความรู้เรื่องการปลูกฝีและคุณค่าของการปลูกฝี ที่ค้นพบโดย นายแพทย์เ็ดเวิร์ด เจนเนอร์¹⁹⁷ ทั้งรัชกาลที่ 3 และเจ้าพระยาพระคลัง จึงได้สนับสนุนความพยายาม ของนายแพทย์บริดเลย์ในเรื่องนี้อย่างชัดเจน

อย่างไรก็ตาม วิธีหาทางป้องกัน ไข้ทรพิษของนายแพทย์บริดเลย์ในสภาพแวดล้อมขณะนั้น มีข้อจำกัดบางประการที่ทำให้การทดลองยังไม่ประสบผลเท่าที่ควร และยังคงต้องไข วิธีป้องกันแบบ โบราณ คือ การปลูกทรพิษ (Inoculation) โดยการเอาหนองจากผู้ป่วยด้วย ไข้ทรพิษ (Variola Virus) ไปปลูกลงในผิวหนังของผู้อื่น¹⁹⁸ อันเป็นวิธีที่เสี่ยงต่อชีวิตของผู้ป่วย และอาจจะ ทำให้เกิดการระบาดของโรคได้ แต่เนื่องจากการทดลองปลูกฝี (Vaccination) โดยใช้พันธุ์หนอง ผีโต (Vaccine Virus) ที่ผลิตขึ้นตามหลักวิชา ปลูกลงไป ในผิวหนังของคนที่นายแพทย์บริดเลย์ ทดลองครั้งแรกในปี พ.ศ.2379 แต่ไม่ประสบผลสำเร็จ เมื่อมีการระบาดของไข้ทรพิษในปี พ.ศ.2381 นายแพทย์บริดเลย์จำเป็นต้องใช้วิธีปลูกทรพิษ เพื่อป้องกันการคุกคามของโรคนี้ โดยทำการปลูกให้กับ บุตรของมิชชันนารีและประสบผลสำเร็จ ความสำเร็จครั้งนี้ทำให้คนไทยทั่วไปเริ่มเชื่อว่าการปลูกทรพิษ ทำได้จริง พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งทรงสนพระทัยต่อเรื่องนี้ ได้ทรงพระกรุณา โปรดเกล้าฯ ให้หมอลหลวงทั้งหมด ไปฝึกหัดการปลูกทรพิษจากพวกมิชชันนารีและทรงมีพระราชดำริ จะให้หมอลเหล่านี้ไปทำการปลูกทรพิษให้กับราษฎรทั้งในวังและนอกวัง ตลอดทั้งตามหัวเมือง อีกทั้งยังมีพวกหมอลเขลยศักดิ์มีความสนใจมาฝึกหัดปลูกฝีทรพิษกับนายแพทย์บริดเลย์ เป็นเวลาหลายเดือน¹⁹⁹ และเข้าใจว่าการปลูกทรพิษแก่ราษฎรของหมอลหลวงและนายแพทย์บริดเลย์คงปรากฏผลดี จึงได้รับ พระราชทานรางวัลจากพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ในปี พ.ศ.2382 ซึ่งระบุว่าได้พระราช

ศูนย์วิทยทรัพยากร จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

¹⁹⁷B.J. Terwiel, "Acceptance and Rejection : The First Inoculation and Vaccination Campaigns in Thailand," *JSS* 76 (1988) : 183-184.

¹⁹⁸มนัสวีร์ อุณหันนท์, ประวัติการแพทย์มิชชันนารี..., หน้า 18

¹⁹⁹ยุวดี ตปนิยากร, วิวัฒนาการของการแพทย์ไทย..., หน้า 87-88.

ทานให้คนละ 400 บาท จนถึง 200 บาท²⁰⁰ แสดงให้เห็นว่าพระองค์ทรงเห็นคุณค่าประโยชน์ต่อเรื่องนี้มาก ทั้งยังทรงให้การสนับสนุนร่วมกับเจ้าพระยาพระคลังในการทดลองปลูกฝีโดยใช้พันธุ์หนองฝีโค ที่นายแพทย์บริดเลย์ได้ปฏิบัติอยู่ต่อไป นอกจากนี้ยังทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้นายแพทย์บริดเลย์แต่งตั้งข้าราชการปลูกทรพิษ เพื่อให้หมอมวยได้ศึกษาและฝึกหัดด้วย²⁰¹

ในการปลูกทรพิษและฝึกหัดหมอมวยให้ปลูกฝีทรพิษของมิชชันนารี ซึ่งเทอร์วิล ได้ชี้ให้เห็นว่าไม่ใช่เกิดจากการกระตุ้นของมิชชันนารี แต่เป็นความต้องการของผู้นำไทยเอง²⁰² แต่ถึงกระนั้นก็ดี มิชชันนารียังคงมีบทบาทในการถ่ายทอดความรู้แก่หมอมวยสามารถนำไปปฏิบัติให้ปรากฏผลได้ และนายแพทย์บริดเลย์ ยังเป็นผู้ตีพิมพ์ใบปลิวและบทความกระตุ้นให้คนไทยเชื่อมั่นในการปลูกทรพิษ²⁰³ และภายหลังจากที่นายแพทย์บริดเลย์สามารถทดลองใช้การปลูกฝีโดยใช้พันธุ์หนองฝีโคเป็นผลดีตั้งแต่เดือนมกราคม พ.ศ.2382 เป็นต้นมา ก็ได้พยายามชักชวนให้คนไทย ปลูกฝีโดยวิธีนี้มากขึ้น ดังที่ได้มีการตีพิมพ์บทความเรื่อง "Vaccination Successful in Siam" (ความสำเร็จของการปลูกฝีในสยาม) ในหนังสือจดหมายเหตุฯ เดือนกันยายน พ.ศ.2387 ว่า

...บัดนี้ ข้าพเจ้าจะกล่าวโดยพิสดารตรง ๆ ว่าด้วยวิธีที่จะกันฝีดาษนั้น เป็นอย่างไร อันวิธีนั้น, คือ ปลูกฝีฝัสน้อยอย่างหนึ่ง, แต่เดิมเกิดขึ้นที่นมแม่โค, จึงเอาปลูกฝีฝัสนั้น, มาปลูกที่คนที่ยังไม่เป็นฝีดาษ. เมื่อจะปลูกนั้นเอามัดสะกิดเข้านิดหนึ่ง, เอาปลูกฝีโคใส่ที่ใต้ผิวหนังตามรอยมิดนั้น. เมื่อขณะปลูกนั้นก็เจ็บเท่าชุกัด เท่านั้น. ได้สองวันสามวันก็แดงขึ้นครั้นถึงแปดวัน. ก็เป็น

²⁰⁰ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 12, หน้า 37. ในบันทึกของนายแพทย์บริดเลย์ (พ.ศ.2381) กล่าวว่า การปลูกทรพิษเป็นที่สนใจอย่างมาก หมอมหลวงและนายแพทย์บริดเลย์ ทำการปลูกทรพิษให้คนทั่วไปอย่างมาก (โปรดดู ADB. 10, 13, 17-20, 29 December 1838 and 4, 9-12, 14, 16-17, 19, 23-25 January 1839 and 1, 13-14 February 1839.)

²⁰¹บริดเลย์, "คัมภีร์ครรภ์รักษา," หน้า 202 หนังสือตำราการปลูกฝีตีพิมพ์ในเดือนมิถุนายน พ.ศ. 2382 ความหนา 10 หน้า จำนวน 500 ฉบับ และโปรดดู Lord, Mo Bradley..., 86. Terwiel, "Acceptance and Rejection...", p.188-189.

²⁰²Terwiel, "Acceptance and Rejection...", p.186

²⁰³Ibid.,

เมตสี, มีน้ำพุไฟใส ๆ ครั้นถึง ๑๑ วัน ๑๓ วัน, ก็ยุบลงแห้งไปเอง. ไม่ต้องกินยาแลปิดยาเลย. ปลุกคราวหนึ่ง ๑๕ คน ๒๐ คน ก็จะมีตัวร้อน บ้างเล็กน้อยสักคนหนึ่ง, ถึงกระนั้น, ก็ไม่ต้องกินยาไม่ต้องอดของแสลง. มีจะออกเท่าแผลปลุกเท่านั้นเองวิธีนี้ แลเปนที่กันฝีดาษได้มั่นคงนัก ถ้าจะปลุกต่อไป, ก็ให้เอาพุไฟที่ปลุกขึ้นแล้ว แต่ใส ๆ อยู่เอามาปลุกลงที่คนอื่น, ก็เปนต่อไป, ไข้ไปได้อีกหลายพันชั่ว, ไม่กลับกลายเป็นฝีดาษร้ายเลย, เรียกว่าพันฝีโคอยู่อย่างนั้น. ผู้ใดมาขอให้เราปลุก, เราก็จะปลุกให้, ไม่เอาวัตถุสิ่งใดเลย²⁰⁴

นอกจากนี้ยังมีประกาศให้ผู้คน ไปรับการปลุกฝีตามเวลาและสถานที่ที่กำหนดไว้โดยชักนำให้เห็นว่าการปลุกฝินั้นประสพผลดี ไม่ต้องหวั่นกลัวอันตราย ดังความว่า

...ตั้งแต่นี้ไป เปนเวลาฤกษ์ดี, เชิญท่านทั้งหลายที่มีลูกหลานบ่าวไพร่ภักเณรมาปลุกเสียเถิด, อย่านิ่งนอนใจอยู่เลย เราจะปลุกบ้านหมอบ้านบน วันจันทร์เพล่าข้าวทุกวันจันทร์ หมอพวกเราที่บ้านล่าง, ก็จะไปปลุกให้วันจันทร์เพล่าข้าวทุกวันจันทร์เหมือนกัน หมอนาค ลูกสิบเราก็จะไปปลุกที่บ้านฝรั่งวัดสมอราย ทุกวันเสาร์ ผู้ใดได้อ่านหนังสือนี้แล้ว ขอให้ป่าวร้อง, ให้รู้ทั่ว ๆ กันเถิด²⁰⁵

เป็นที่สังเกตว่า ความพยายามในการป้องกันโรคไข้ทรพิษ ทั้งของนายแพทย์บริดเลย์ และการเห็นพ้องด้วยของผู้นำของไทย เป็นลักษณะของการเสี่ยงอยู่ไม่น้อย เพราะการตอบรับวิธีป้องกันไข้ทรพิษโดยการปลุกหนองฝินั้น เป็นวิธีที่ไม่มีคำอธิบายในแนวทางปฏิบัติและวิธีคิดของการแพทย์ไทย ซึ่งเป็นสิ่งแสดงให้เห็นถึงโลกทัศน์ของชนชั้นสูงในสมัยนั้นที่มองโลกกว้างกว่าเคยเป็นมาและยอมรับในการเสี่ยงเพื่อประโยชน์ที่สำคัญ²⁰⁶ นั่นคือความปลอดภัยของตนเองและการรักษากำลังพลเมืองที่จะสนองผลประโยชน์ในด้านเป็นกำลังผลิตตอบสนองต่อการขยายตัวทางเศรษฐกิจในสมัยนั้น ส่วนการ

²⁰⁴ดี.บี. บริดเลย์ "Vaccination Successful in Siam," หนังสือจดหมายเหตุฯ เล่ม 1 ใบบ 3 (September 1844) : 10. เข้าใจว่ารายละเอียดในบทความเป็นการย่อมาจากหนังสือเรื่องหลักการปลุกฝี (Treatise on Vaccination) ซึ่ง นายแพทย์บริดเลย์ ได้เรียบเรียงและตีพิมพ์ในเดือน กันยายน พ.ศ.2387 (ตีพิมพ์อีกครั้งหนึ่งในเดือนกุมภาพันธ์ พ.ศ.2387)

²⁰⁵ดี.บี. บริดเลย์, "การปลุกฝีไคยงำเรื้ออยู่ (Vaccination Prosperous)," หนังสือจดหมายเหตุฯ เล่ม 1 ใบบ 4 (October, 1844) : 16.

²⁰⁶วิกัลย์ พงศ์พนิตานนท์, "ศาสนากับหมอบริดเลย์," หน้า 8-9.

สนองผลประโยชน์ในด้านเป็นกำลังผลิตตอบสนองต่อการขยายตัวทางเศรษฐกิจในสมัยนั้น ส่วนการ
 เลี้ยงของนายแพทย์บริดเลย์ เป็นการเลี้ยงต่อชื่อเสียงและการได้รับการเชื่อถือที่จะเป็นประโยชน์ต่อการ
 เผยแพร่คริสต์ศาสนาในอนาคต การเริ่มความสนใจด้านการป้องกันไข้ทรพิษ เป็นการทดลองที่ยังไม่
 แน่ใจว่าจะประสบผลสำเร็จหรือไม่ และถือได้ว่าเป็นการณรงค์ให้คนไทยปลูกฝีป้องกันไข้ทรพิษเป็น
 ครั้งแรก²⁰⁷ ซึ่งผลจากการปลูกทรพิษและปลูกฝีไม่ค่อยประสบผลดีนักจนระยะหลังต่อมาจึงประสบ
 ผลดีขึ้น ทำให้นายแพทย์บริดเลย์มีความมั่นใจในการต่อสู้กับโรคร้ายนี้ ภายหลังจากกลับจากการไป
 พักผ่อนที่สหรัฐอเมริกา (พ.ศ. 2393) และย้ายสังกัดองค์กรมิชชันนารีใหม่ นายแพทย์บริดเลย์ ได้ทำ
 การปลูกฝีที่ไข้พันธุ์โคจากสหรัฐอเมริกา โดยจัดตั้งโรงปลูกฝีของตนเองและให้ผู้มาขอรับการปลูกฝี
 เสียค่าใช้จ่าย 1 บาท และให้กลับมารับตรวจอีกครั้งหนึ่ง หากพบว่าหนองฝีขึ้นดีก็จะได้เงินคืนครึ่งหนึ่ง จึง
 ทำให้มีเงินซื้อพันธุ์หนองฝีจากสหรัฐอเมริกา และใช้หนองฝีที่ขึ้นดีปลูกให้คนอื่นต่อไป ทั้งยังได้ฝึกหัด
 พนักงานปลูกฝีขึ้นเป็นจำนวนกว่า 200 คนเพื่อส่งออกไปปฏิบัติงานตามหมู่บ้านในชนบท ดังนั้น
 มิชชันนารีจึงมีบทบาทในการถ่ายทอดเทคนิควิธีการแพทย์ด้านการต่อต้านไข้ทรพิษในสังคมไทย ที่มี
 ผลต่อพัฒนาการของแพทย์ด้านนี้ต่อมาไม่น้อย²⁰⁸

การถ่ายทอดความรู้ด้านการแพทย์สมัยใหม่โดยมิชชันนารี ที่นอกเหนือจากการถ่ายทอด
 ทางเทคนิควิธีการคือการถ่ายทอดหลักการความรู้ของวิชาแพทย์สมัยใหม่ ซึ่งเป็นการให้คำอธิบายที่
 แสดงรายละเอียดขององค์ประกอบต่าง ๆ อย่างเป็นวิทยาศาสตร์ อาทิเช่นการเรียบเรียงคัมภีร์
 ครรภรักษา ซึ่งถือเป็นตำราแพทย์แผนปัจจุบันเล่มแรกของไทย ที่พิมพ์ขึ้นเป็นภาษาไทย²⁰⁹ หนังสือ
 เล่มนี้มีความหนาถึง 167 หน้า ได้กล่าวถึงอาการโรคและวิธีบำบัดโรคเกี่ยวกับสูติกรรมปัจจุบันไว้
 โดยละเอียด ตั้งแต่การปฏิสนธิไปจนถึงการพยาบาลหลังคลอด นอกจากนี้นายแพทย์บริดเลย์ยังลงรูป
 ภาพประกอบทั้งในส่วนที่เกี่ยวกับสูติศาสตร์ตั้งแต่การปฏิสนธิ ลักษณะการเจริญเติบโตของเด็กในครรภ์
 ทุกระยะจนกระทั่งคลอด รวมทั้งเครื่องมือที่ใช้ในการสูติศาสตร์ ด้วย รวมจำนวนถึง 50 ภาพ²¹⁰ ทั้งนี้คง

²⁰⁷Terwiel, "Acceptance and Rejection...", p. 187-188.

²⁰⁸Lord, Mo Bradley..., p. 87. และ มนัสวีร์ อุณห์นันทน์, ประวัติการแพทย์มิชชันนารี..., หน้า 23.

²⁰⁹มนัสวีร์ อุณห์นันทน์, ประวัติการแพทย์มิชชันนารี..., หน้า 26.

²¹⁰ยวดี ตปนิยากร, "วิวัฒนาการของการแพทย์ไทย...", หน้า 100.

วิธีการถ่ายทอดความรู้ทางการแพทย์ โดยการพิมพ์ตีพิมพ์ความรู้เกี่ยวกับระบบร่างกายของมนุษย์ การรักษาโรคที่พบเห็นบ่อย ๆ ในสังคมไทย เช่น โรคฝีหนอง การได้รับบาดแผล และโรคไข้ต่าง ๆ ผู้สาธารณสุขในช่วงสมัยนี้ คือการตีพิมพ์ความรู้ใน "หนังสือจดหมายเหตุ" ในสมัยรัชกาลที่ 3 อย่างเช่น ตำราการปรุงยาสำหรับรักษาแผลต่าง ๆ แนะนำการรักษาแผลสด บทความเกี่ยวกับเรื่องระบบการหมุนเวียนของโลหิต ที่ลงทั้งรายละเอียดและรูปภาพประกอบหลายตอน นับเป็นการเสนอความรู้ด้านกายวิภาคหรือสรีรวิทยา มีการอธิบายที่เป็นวิทยาศาสตร์ด้านการทำงานของหัวใจที่สูบฉีดโลหิตไปหล่อเลี้ยงร่างกายต่อไป²¹¹ การอธิบายดังกล่าว คงเป็นการเสนอความรู้เบื้องต้นเกี่ยวกับสุขภาพร่างกายของมนุษย์ ซึ่งแสดงให้เห็นว่าการถ่ายเทโลหิตเป็นเรื่องปกติ ไม่มีอันตราย เนื่องจากคนไทยเชื่อว่าการถ่ายเลือดออกจากร่างกาย จะทำให้เสียชีวิต เกี่ยวกับการสอนในเรื่องนี้ นายแพทย์เฮาส์เป็นผู้หนึ่งที่ได้ย้าสอนเรื่องนี้อีก เช่น ในการสอนคนที่สนใจทั่วไปครั้งหนึ่ง นอกจากจะมีวิทยากรด้านอื่นแล้ว ยังได้พรรณาเรื่อง "...รูปภาพที่แสดงร่างกายของมนุษย์ และสอนให้รู้จักวิชาอนามัย..."²¹² ทั้งยังใช้กระดูกซี่โครงในการสอน ซึ่งเป็นที่ตื่นเต้นของคนทั่วไปเป็นอย่างมาก อย่างไรก็ดี การใช้ซี่โครงมนุษย์เป็นสื่อในการสอน ได้สะท้อนแนวคิดของคนต่างวัฒนธรรมของทั้งสองฝ่ายคือ ฝ่ายไทยตื่นเต้นในเรื่องการมีและได้เห็นกระดูกซี่โครงมนุษย์ของนายแพทย์เฮาส์ว่าเป็นสิ่งน่าอัศจรรย์ ซึ่งคงโยงเข้ากับความคิดเรื่องผีสังหรือไสยศาสตร์ ขณะที่มิชชันนารีใช้โอกาสนี้สอนเรื่องพระเจ้า โดยเน้นสอนว่า "...ร่างกายของมนุษย์เป้นพยานว่า พระเจ้าผู้ทรงสร้างทรงพระชนม์อยู่..."²¹³

ความรู้ที่มิชชันนารีให้ความสนใจถ่ายทอดอีกประการหนึ่งคือเรื่องการเป็นไข้ ที่ลงใน "หนังสือจดหมายเหตุ" ติดต่อกันหลายฉบับในปี พ.ศ.2387-2388 โดย กล่าวถึงการรักษาไข้จับสั่นลักษณะของคนเป็น ไข้จับสั่นและวิธีการรักษา นายแพทย์บริดเลย์กล่าวถึงลักษณะไข้จับสั่นว่ามี สี่

²¹¹โปรดดูรายละเอียดใน บี.ดี. บริดเลย์, "Circulation of the Blood. No. 1., " หนังสือจดหมายเหตุ เล่ม 1 ใบบ (November 1844) : 18-19. "Circulation of the Blood. No.2 " หนังสือจดหมายเหตุ เล่ม 1 ใบบ 6 (December 1844) : 23-24 "Circulation of the Blood. No. 3," หนังสือจดหมายเหตุ เล่ม 1 ใบบ 7 (January 1845) : 26-28.

²¹²เฟลด์ส, ซามูเอล อาร์ เฮาซ์..., หน้า 87.

²¹³เรื่องเดียวกัน, หน้า 91-92.

"หนังสือจดหมายเหตุ" ติดต่อกันหลายฉบับในปี พ.ศ.2387-2388 โดย กล่าวถึงการรักษาไข้จับสั่น ลักษณะของคนเป็น ไข้จับสั่นและวิธีการรักษา นายแพทย์บริดเลย์กล่าวถึงลักษณะไข้จับสั่นว่ามี 3 ประเภท คือ "...ให้หนาวประการหนึ่ง, ให้ร้อนประการหนึ่ง, ให้เพื่อออกประการหนึ่ง, ให้ตัวสาเรา อยู่ประการหนึ่ง..."²¹⁴ พร้อมทั้งแนะนำวิธีการรักษาไข้ลักษณะต่าง ๆ นอกจากนี้ยังแสดงถึงสาเหตุของไข้จับสั่น โดยอธิบายสาเหตุต่าง ๆ ดังนี้คือ

...ลำดับนี้ ข้าพเจ้าหมอบริดเลย์ จะสำแดงซึ่งเหตุที่ให้งังเกิด ไข้จับสั่นแลไข้พิษมี ไข้ปานนั้น โดยสังเขป และ ไข้ทั้งสามอย่างนี้เหตุที่บังเกิดนั้นสิ่งเดียวกัน เหตุที่บังเกิดนั้นคือ ไบโม่แลว่านยาทั้งหลาย มีไบโม่อันหล่นลงมาแลเน่าสิ่งสมอยู่, เมื่อฝนตกลงแล้ว แลแห้งไปหลายครั้งหลายหน ครั้นมาภายหลังฝนตกมากลง ๆ พิษมีว่านแลยาทั้งปวงที่สิ่งสมเน่าอยู่นั้น, ก็ฟูงขึ้นระคนเจือไปด้วยลม, เมื่อคนเข้าไปในป่า ครั้นถูกต้องพิษมีว่านยาทั้งหลายนั้น, ก็ให้คนเป็น ไข้มีอาการต่าง ๆ ถ้าถูกอายพิษมีนั้นน้อยก็ให้เป็น ไข้สั่นน้อย ถ้าถูกต้องอายพิษมีมากก็ให้จับสั่นมาก...แลพิษมีที่บังเกิดแต่อายว่านแลยาอันเน่าดังกล่าวมานี้, อังกฤษเรียกว่าคอยโนมีอิสะมา, แผลเป็นไทยว่า, อายพิษมีอย่างบังเกิดแต่ทุ่งแลป่า, ถ้าฝนตกน้ำท่วมภาคไปมาก พิษมีคอยโนมีอิสะมาก็มีใคร่จะบังเกิด, ด้วยเหตุว่าน้ำฝนนั้น ชำระล้างเสีย ถ้าฝนแล้งดินแห้ง นักก็มีใคร่จะเกิด, เหตุว่าอายพิษมีว่านยานั้นมิได้ฟูงขึ้น แต่ที่เมืองไทนี้มีแผ่นดินราบ ประกอบไปด้วยคลองบางเล็กน้อยมาก, มีน้ำ ชลไหลขึ้นลง วันละสองเพลลา เมื่อน้ำขึ้นไหลเข้าไหลเข้าไปในคลองเล็กน้อยดินเปียกอายพิษมีไบโม่ แลหญ้าทั้งปวง แลหญ้าทั้งปวงที่หล่นลงเน่าอยู่นั้น, ก็ฟูงขึ้นมา, จึงให้งังเกิดเป็น ไข้พิษมี, แล ไข้จับต่าง ๆ...²¹⁵

การอธิบายสาเหตุของโรคดังกล่าว จะเห็นว่าไม่ได้อ้างถึงความเปลี่ยนแปลงของธาตุในร่างกายหรือเป็นการทำให้เกิดการเจ็บไข้โดยฉับๆ และการอ้างอำนาจศักดิ์สิทธิ์ต่าง ๆ ที่มักเป็นความเชื่อของคนสมัยนั้น²¹⁶ การอ้างสาเหตุของการเกิดโรคจากเหตุผลความเป็นจริงตามธรรมชาตินี้ เป็นที่

²¹⁴ดี.บี. บริดเลย์, "On Intermittent Fever," หนังสือจดหมายเหตุฯ เล่ม 1 ใบบน 7 (February 1845) : 36.

²¹⁵ดี.บี.บริดเลย์, "Cause of Intermittent Fever," หนังสือจดหมายเหตุฯ เล่ม 1 ใบบน 8 (February 1845) : 36.

²¹⁶เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, หนังสือแสดงกิจจานุกิจ หน้า 51.

เกิดจากสภาพแวดล้อมและอธิบายตามหลักการที่นายแพทย์บริดเลย์เคยอธิบายไว้²¹⁷ และคำวิชันนาของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ในหนังสือแสดงกิจจานุกิจ ที่เริ่มต้นด้วยการปฏิเสธความคิดเดิมเรื่องนี้ครั้งหนึ่งหนึ่งว่า "...ชาวป่าเชื่อว่าปีศาจนำฝนออกจากโพรงไม้ จึงทำให้เกิดไข้เจ็บขึ้น พิศระห์คิดว่าทางปีศาจนั้นไม่จริงเลย..." และได้อธิบายสาเหตุของการเป็นไข้ในป่า โดยใช้หลักการอธิบายแบบของนายแพทย์บริดเลย์โดยสังเขป ทั้งยังเป็นคำอธิบายที่ตรงกับพระบรมราชาธิบายของรัชกาลที่ 4 ด้วย²¹⁸

อย่างไรก็ตาม ความรู้ทางการแพทย์ของมิชชันนารีขณะนั้นยังมีข้อจำกัด ไม่อาจอธิบายสาเหตุหรือหาทางป้องกันโรคร้ายแรงได้ทั้งหมด เช่นวัณโรค อหิวาตกโรค และไข้มาเลเรีย เนื่องจากเป็นโรคระบาดที่วิทยาการทางการแพทย์ของตะวันตกขณะนั้นยังไม่อาจศึกษาถึงสาเหตุของโรคได้ การป้องกันโรคระบาดร้ายแรงดังกล่าวจึงเป็นการแก้ปัญหาเฉพาะหน้า เช่นการให้ยาป้องกันและการเน้นความสะอาดของบ้านเรือน เพื่อป้องกันไม่ให้เกิดโรคระบาดร้ายแรง (โดยเฉพาะอหิวาตกโรค) ขึ้นอีก²¹⁹ การป้องกันโดยข้อเสนอแนะเช่นนี้คงเป็นที่ยอมรับของรัชกาลที่ 4 ดังที่ทรงมีประกาศทรงตกเตือนไม่ให้ทิ้งศพสัตว์ลงในน้ำ ป้องกันมิให้เกิดปัญหาด้านสาธารณสุข²²⁰

ในขณะที่มิชชันนารี พยายามถ่ายทอดความรู้ที่เป็นวิทยาศาสตร์การแพทย์สมัยใหม่ช่วงสมัยนี้ มีข้อสังเกตว่าเป็นการถ่ายทอดความรู้ที่เป็นพื้นฐานแบบกว้าง ๆ ซึ่งยังไม่อาจลงลึกถึงการปฏิบัติทางการแพทย์ที่ใช้ความสามารถขั้นสูง และการถ่ายทอดความรู้ด้านนี้ยังเกี่ยวโยงไปถึงความรู้ทางวิทยาศาสตร์สาขาอื่น เช่น เคมี ฟิสิกส์ ซึ่งเรียกร้องความสนใจของผู้นำหัวก้าวหน้าเช่นเดียวกับความรู้ด้านการแพทย์ และเข้าใจว่ามิชชันนารีสามารถถ่ายทอดความรู้ด้านเภสัชศาสตร์สมัยใหม่มากกว่าอย่างอื่น ดังปรากฏคำราชาในหนังสือจดหมายเหตุฯ ของนายแพทย์บริดเลย์ ที่ตีพิมพ์ในสมัยแรกเกือบทุกใบ (ฉบับ) การถ่ายทอดความรู้ด้านเภสัชของมิชชันนารีเป็นสำคัญนี้ ยังสะท้อนให้เห็น ได้จากการจัดตั้ง

²¹⁷ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชหัตถเลขา..., หน้า 192-194.

²¹⁸ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ หนังสือแสดงกิจจานุกิจ หน้า 53-54.

²¹⁹ Lord, Mo Bradley..., pp. 88-90.

²²⁰ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 (พ.ศ. 2394-2400), หน้า 177-178.

โรงเรียนแพทย์ในสมัยรัชกาล ที่ 5 ที่ชี้ให้เห็นว่าความรู้ที่ถ่ายทอดกันก่อนหน้านี้นี้มีเฉพาะการไต่ยา
ดังที่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงเล่าถึงวัตถุประสงค์ของการตั้งโรงเรียนแพทย์ว่า

...เดิมมีความประสงค์สองอย่าง คือจะหาหมอสำหรับประจำโรงพยาบาลต่อไป มิให้ต้อง
ลำบากเหมือนเมื่อแรกตั้งโรงพยาบาล...และด้วยเห็นว่าหมอไทยแต่ก่อนมาเรียนรักษาโรค
แต่ด้วยวิธีไต่ยาไม่ได้เรียนวิธีรักษาด้วยการผ่าตัด (Surgery) จะเพิ่มวิชานั้นแก่หมอไทย
จึงให้สร้างตึก ตั้งโรงเรียนขึ้นที่ริมแม่น้ำหน้าโรงพยาบาลศิริราช เมื่อ พ.ศ.2432...²²¹

ถึงกระนั้นก็ดี การถ่ายทอดความรู้ด้านการแพทย์ในช่วงสมัยรัชกาลที่ 3 และ รัชกาลที่ 4
ได้เป็นที่ยอมรับมากยิ่งขึ้น ดังที่ยุวดี ตปนิยากร ได้ชี้ให้เห็นว่าในสมัยรัชกาลที่ 4 ปรากฏมีตำแหน่ง
กรมหมอฟรังขึ้น ในทำเนียบข้าราชการวังหน้า เข้าใจว่าเริ่มมีขึ้นเมื่อพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าฯ
ทรงเป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคลในรัชกาลที่ 4 โดยมีตำแหน่งต่างดังนี้ คือ

ขุนระงับพิศมัย	เจ้ากรมขวา	ตักดินา	400
ขุนสนิทแวทยยา	เจ้ากรมซ้าย	ตักดินา	400
หมื่นเมทธิแวทยยา	ปลัดกรมขวา	ตักดินา	300
หมื่นชำนาญเมทธิแวทยยา	ปลัดกรมซ้าย	ตักดินา	300

การตั้งกรมหมอฟรังในทำเนียบราชการ แสดงให้เห็นว่ามีการยอมรับความรู้ด้านการแพทย์
แบบตะวันตกมากขึ้น ซึ่งยุวดี ตปนิยากร แสดงความเห็นในเรื่องนี้ไว้ว่า

...การตั้งกรมหมอฟรังขึ้นนั้น แสดงให้เห็นถึงความสำเร็จสูงสุดของหมอมิชชันนารีที่สามารถ
สร้างความเชื่อถือในการแพทย์แผนตะวันตกได้ โดยเฉพาะถึงกับมีการจัดตั้งเป็นองค์การ
บริหาร ก่อนหน้านี้นี้ มีหมอหลวงสนใจศึกษากับหมอมิชชันนารี เช่น หมอหลวงศึกษาวิธีปลูก
ทอพืชในรัชกาลที่ 3 หรือกรมหลวงวงศาธิราชสนิท เจ้ากรมหมอนในขณะนั้น ทรงศึกษาวิชา
แพทย์ตะวันตกกับหมอบรัดเลย์จนได้รับประกาศนียบัตรทางการแพทย์จากมหาวิทยาลัยแห่ง
หนึ่งในสหรัฐอเมริกา [New York Academy of Medicine] แต่ความสนใจและการศึกษา
ของหมอเหล่านั้น ยังเป็นเรื่องเฉพาะตัว เมื่อมีการจัดตั้งกรมหมอฟรังขึ้นจึงทำให้ฐานะของการ

²²¹ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, นิทานโบราณคดี, หน้า 203-204.

ของหมอลเหล่านั้น ยังเป็นเรื่องเฉพาะตัว เมื่อมีการจัดตั้งกรมหมอฝรั่งขึ้นจึงทำให้ฐานะของการแพทย์แผนตะวันตกมั่นคงขึ้น²²² /

การถ่ายทอดความรู้ภาษาอังกฤษ การศึกษา และเทคโนโลยีตะวันตก

ในช่วงสมัยรัชกาลที่ 3 และรัชกาลที่ 4 ปรากฏความรู้ใหม่ที่เริ่มมีความสำคัญมากขึ้น โดยเฉพาะในกลุ่มชนชั้นนำ คือความรู้ภาษาอังกฤษและเทคโนโลยีตะวันตก ทั้งนี้เนื่องจากความเปลี่ยนแปลงทางการเมืองระหว่างประเทศทำให้ภาษาอังกฤษกลายเป็นภาษาสากล ที่จำเป็นสำหรับการเจรจาทางการเมืองและเป็นประโยชน์ในด้านการเจรจาธุรกิจ พร้อมกับความสำคัญของเทคโนโลยีตะวันตกที่อำนวยความสะดวกด้านเศรษฐกิจและการค้ามากยิ่งขึ้น

นอกจากนี้แล้ว ความรู้ภาษาอังกฤษยังเป็นกุญแจสำคัญที่นำไปสู่ความรู้ที่เป็นวิทยาการตะวันตก ซึ่งเป็นความรู้ใหม่ที่คลืบคลานเข้ามาแทนที่ความรู้เดิม หรือก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงจารีตของสังคมให้เป็นลักษณะสากลแบบตะวันตกมากยิ่งขึ้น จะเห็นได้ว่าความรู้ด้านภาษาที่ถือว่าเป็นความรู้สูงสุดในสังคมไทยที่จะได้รับการถ่ายทอด โดยเฉพาะจากวัดคือภาษาบาลี ไม่อาจตอบสนองต่อการขนานขวายความรู้ใหม่ อันจำเป็นอย่างยิ่งในสภาวะการเปลี่ยนแปลงทางสังคม การเมืองและเศรษฐกิจขณะนั้นได้

ดังนั้น ผู้ที่สามารถเรียนรู้ภาษาอังกฤษในสมัยนี้จึงค่อนข้างได้เปรียบบุคคลอื่นในสังคม เพราะทำให้เป็นผู้มีความรู้ศาสตร์ใหม่ ๆ และสถานการณ์ทางสังคม เศรษฐกิจ และการเมือง ที่ก่อให้เกิดทัศนคติกว้างไกล ดังที่เจ้าฟ้ามงกุฎทรงตระหนักถึงความจำเป็นของการศึกษาภาษาอังกฤษในฐานะเป็นสื่อ นำไปสู่ความรู้หรือวิทยาการของตะวันตกมากกว่าการศึกษาภาษาละติน ที่ทรงได้รับการถวายการสอนจากบาทหลวงปาลเลกัวซ์ขณะนั้น²²³ และพระองค์ทรงเป็นผู้หนึ่งที่ทรงขนานขวายศึกษาภาษาอังกฤษอย่างจริงจัง ทั้งยังทรงฝึกฝนพระองค์เองโดยการสนทนาและมีพระราชสาส์น ไปถึงพระสหายชาวต่างประเทศ รวมทั้งทรงมีพระราชนิพนธ์แสดงความคิดเห็นเป็นภาษาอังกฤษลงในหนังสือบางกอกเรคอร์ดเดอร์ ที่นายแพทย์บริดเลย์ตีพิมพ์สมัยหลังด้วย

²²²ยูดี ตปนิยากร, "วิวัฒนาการของการแพทย์ไทย...", หน้า 112-113.

²²³Bradley, "Prince Mongkut and Jesse Caswell," p. 36.

อย่างไรก็ดี การศึกษาภาษาอังกฤษในช่วงสมัยนี้ ยังมีความยุ่งยากไม่น้อย เพราะไม่มีพจนานุกรมภาษาไทย-อังกฤษ และมีขัณนารีเองคงไม่สามารถถ่ายทอดความรู้ด้านนี้อย่างชัดเจนหรือให้เป็นที่เข้าใจอย่างลึกซึ้งได้ ดังนั้นจึงไม่มีผู้ศึกษาภาษาอังกฤษ ที่มีความสามารถทั้งการพูดและเขียนอย่างยอดเยี่ยม แม้ว่าจะมีบันทึกที่กล่าวถึงผู้นำของไทยที่สนักัดภาษาอังกฤษบางคน เช่น นิล ได้อ้างถึงหลวงนายสิทธิ (ช่วง บุณนาค) ว่ามีท่าทางเป็นผู้ดีอังกฤษเต็มที พูดภาษาอังกฤษได้คล่องแคล่ว รู้จักประเพณีและธรรมเนียมของชาวตะวันตกดี²²⁴ และอ้างถึงเจ้าฟ้าจุฑามณีว่าทรงเริ่มศึกษาภาษาอังกฤษกับนายฮันเตอร์ ทรงสนพระทัยหนังสือตำราภาษาอังกฤษ รวมทั้งนวนิยายที่มีชื่อเสียงแต่งโดยนักประพันธ์ชาวอังกฤษสมัยนั้นทั้งยังทรงอ่าน ได้อย่างลึกซึ้ง²²⁵

แต่กระนั้นก็ดี การศึกษาภาษาอังกฤษในหมู่เจ้านายและขุนนางในสมัยนี้ คงยังไม่อาจศึกษาจนสามารถใช้ได้กับเจ้าของภาษาหรือใช้ในระดับสากล ดังจะเห็น ได้ว่าในการเจรจาทางการทูตกับอังกฤษและสหรัฐอเมริกา ยังคงต้องใช้เจ้าของภาษาคือมิชชันนารี เป็นล่ามแปล เพื่อความเข้าใจ หัวข้อเจรจาอย่างถูกต้อง และจากพระอธิบายของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ที่ว่าเจ้าฟ้ามงกุฎทรงศึกษาภาษาอังกฤษจากแคลสเวล "...จนทรงสามารถอ่าน เขียน และตรัสภาษาอังกฤษได้ดีกว่าใคร ๆ ที่เป็นไทยด้วยกัน ในสมัยนั้นทั้งสิ้น..."²²⁶ คงสะท้อนให้เห็นว่าผู้ที่สนใจศึกษาภาษาอังกฤษในยุคร่วมสมัยก็คงยังไม่เข้าใจ ไวยกรณ์และการใช้ภาษาอังกฤษอย่างแท้จริงดังที่มอฟเฟต ได้ชี้ให้เห็นว่า ขั้นตอนการศึกษาภาษาอังกฤษของเจ้าฟ้ามงกุฎ ทำให้ยากต่อการศึกษาได้อย่างเข้าใจ แต่กระนั้นก็ดี พระองค์ยังทรงภาคภูมิใจพระทัยที่ทรงสามารถรับสั่งเป็นภาษาอังกฤษได้ และเป็นสิ่งหนึ่งที่จะทำให้ชาติ

²²⁴ นิล, ชีวิตความเป็นอยู่ในกรุงสยาม.... หน้า 21.

²²⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 84. และดูที่ William L. Cowan, "The Role of Prince Chuthamani in the Modernizing of Siam," The Journal of Siam Society 55(January 1967) : 43.

²²⁶ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, ความทรงจำ, หน้า 96.

มหาอำนาจตะวันตกนับถือพระองค์²²⁷

เนื่องจากภาษาอังกฤษเป็นความรู้แปลกใหม่ ที่จะนำไปสู่ความรู้ที่เป็นศาสตร์ของชาติ มหาอำนาจตะวันตก ดังนั้นจึงเป็นความรู้เพิ่มเติมของผู้เฒ่าทางภูมิปัญญาของไทย ที่ต้องศึกษานอกเหนือจากความรู้ด้านภาษาแบบจารีตที่มีอยู่ ดังเช่น เจ้าฟ้ามงกุฎทรงชักนำให้พระสงฆ์ในคณะธรรมยุติกฯ ศึกษาภาษาอังกฤษจากแคสเวลล์ พร้อมกับพระองค์ด้วย²²⁸ และภายหลังที่พระองค์เสด็จขึ้นครองราชย์ ยิ่งทรงเล็งเห็นถึงความสำคัญของภาษาอังกฤษโดยตรงให้ภรรยาของมิชชันนารีเข้าไปสอนในพระราชวัง เมื่อภรรยาของมิชชันนารีถูกห้ามไม่ให้เข้าไปสอนอีก พระองค์ยังทรงจ้างนางแอนนา เลียวโนเวนส์ เป็นครูถวายการสอนภาษาอังกฤษแก่พระราชโอรสและพระราชธิดา กระทั่งต่อมาทรงจ้างแซนด์เลอร์ อดีตมิชชันนารีของคณะอเมริกันแบพติสต์ ถวายการสอนภาษาอังกฤษแทนนาง เลียวโนเวนส์ รวมทั้งการสนับสนุนการศึกษาภาษาอังกฤษของพระองค์ โดยทรงตั้งโรงเรียนขึ้นในพระบรมมหาราชวัง²²⁹

นอกจากความรู้ ความสามารถในวิทยาการของไทยจะเป็นปัจจัยสำคัญในการเข้ารับราชการแล้ว จะเห็นได้ว่าในสมัยรัชกาลที่ 4 ความรู้ภาษาอังกฤษได้เข้ามามีบทบาทในการเตรียมตัวเพื่อเข้ารับราชการที่ช่วยให้มีความก้าวหน้าในตำแหน่งหน้าที่อย่างรวดเร็ว เช่นกลุ่มผู้นำหัวก้าวหน้าในสมัยรัชกาลที่ 3 ที่ได้รับการแต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งสำคัญ ๆ ในสมัยรัชกาล ที่ 4 นอกจากนี้แล้ว สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ได้แสดงรายชื่อของสามัญชนที่เรียนภาษาอังกฤษจากมิชชันนารีในสมัยรัชกาลที่ 4 และต่อมาได้เข้ารับราชการในสมัยรัชกาล ที่ 5 ดังเช่น

²²⁷แอ็บบ็อต โสว์ มอฟเฟ็ต, แผ่นดินพระจอมเกล้า, แปลโดยพันเอกนิจ ทองโสภิต (กรุงเทพมหานคร : สมาคมสังคมนักประวัติศาสตร์แห่งประเทศไทย, 2520) หน้า 28. การประเมินระดับความถูกต้องในการใช้ภาษาอังกฤษของรัชกาลที่ 4 นี้ มอฟเฟ็ตอ้างถึงพระราชหัตถเลขาภาษาอังกฤษที่ทรงมีไปถึงพระสหายชาวอังกฤษและอเมริกัน จากบทความเรื่อง "English Correspondence of King Mongkut," Journal of Siam Society, XXI (1927) : 1-33, 127-177. and XXII (1928) : 1-18.

²²⁸Bradley, "Prince Mongkut and Jesse Caswell," pp. 37, 39-40. See also Feltus, Abstract Missionary Journal..., p. 23.

²²⁹สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, เรื่องก่อนประวัติศาสตร์..., หน้า 180.

- 1 นายเทียนอี เรียนภาษาอังกฤษ ต่อมาได้ออกไปศึกษาวิชาแพทย์ที่สหรัฐอเมริกา และกลับมารับราชการในกรมทหารมหาดเล็ก ต่อมาได้เป็นที่หลวงตำรวจแพทยาคณ แล้วไปรับราชการกระทรวงมหาดไทย
- 2 นายสิน เป็นหลวงอินทรมนตรี ในกระทรวงพระคลัง ต่อมาได้เป็นพระยาสมุทรนารักษ์ ผู้ว่าราชการเมืองสมุทรปราการ
- 3 นายสุด รับราชการตำแหน่งล่ามในกระทรวงกลาโหม และกรมแผนที่ และต่อมาส่วนใหญ่อจะรับราชการเป็นผู้ว่าราชการจังหวัด
- 4 นายเบ็ญน เคยเป็นล่ามทูตไปลอนดอน ต่อมารับราชการทหารและในกรมตำรวจ
- 5 นายปุ่น รับราชการในกรมตำรวจพระนครบาล
- 6 นายอยู่ รับราชการกรมราชโสตกิจ ต่อมาเป็นหลวงสกลโสตการ²³⁰

การถ่ายทอดความรู้ภาษาอังกฤษของมิชชันนารีจะเห็น ได้ว่ามีสองลักษณะคือการถ่ายทอดให้กับบุคคลในชนชั้นผู้ปกครองที่ขวนขวายต้องการเรียนรู้ภาษาอังกฤษโดยตรง²³¹ และการถ่ายทอดโดยการจัดตั้งโรงเรียน ซึ่งวิธีนี้เป็นการถ่ายทอดให้กับสามัญชน โดยครั้งแรก ๆ ต้องจ้างคนมาเรียน เมื่อคนมองเห็นคุณค่ามากขึ้นจึงมีการเก็บค่าเล่าเรียน การถ่ายทอดความรู้ให้แก่สามัญชน แม้ว่าจะไม่อาจเป็นพื้นฐานที่เข้ารับราชการได้ แต่ก็ยังตอบสนองต่อการดำเนินธุรกิจแบบตะวันตกที่กำลังเปิดกิจการในช่วงสมัยนั้นได้ เช่น ศาสนาจารย์ผู้วน เตียงหยก เล่าถึงเรื่องโรงเรียนของมิชชันนารีว่ามีเจ้าภาษีอากรคนหนึ่งส่งบุตรชื่อเสียง มาเรียนหนังสือ "...ภายหลังสิ่งนี้ได้เป็นแคชเชี่ยของห้างสยามพอเร็ช

²³⁰เรื่องเดียวกัน, หน้า 185-186.

²³¹บรัดเลย์, จดหมายเหตุเรื่องมิชชันนารีอเมริกัน.... หน้า 37. และ McGilvary, Half Century.... p. 50.

โรงเรียนเวลานั้นพวกคนมั่งมีไม่ยอมฝากบุตรกับหมอ นายเล็งนี่เป็นคนแรก...²³²

พร้อมกับการถ่ายทอดความรู้ภาษาอังกฤษนี้ มิชชันนารีได้พยายามจัดตั้งระบบการศึกษาแบบตะวันตก ซึ่งในแง่หนึ่งนับเป็นการทำลายต่อระบบการศึกษาแบบเดิมที่เคยมีศูนย์กลางในวังในวัด และในครอบครัว ความพยายามจัดตั้งโรงเรียนของมิชชันนารี แม้ว่าจะมีแนวคิดไม่แตกต่างจากการศึกษาของไทย คือเป็นแหล่งถ่ายทอดความคิดความเชื่อทางศาสนา แต่การเรียนการสอนในโรงเรียนของมิชชันนารี มีวิชาเรียนที่แตกต่างจากของไทย (ที่เน้นในด้านการอ่านเขียน) อย่างเช่น การเรียนวิชาคณิตศาสตร์แบบตะวันตก การเรียนด้านวิทยาศาสตร์ ดาราศาสตร์ วรรณคดี และประวัติศาสตร์ (เน้นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับคริสต์ศาสนา) เป็นต้น นอกจากนี้ยังเปิดโอกาสให้กับสตรีให้มีโอกาสการศึกษาแบบตะวันตกนี้ด้วย

ปัญหาสำคัญยิ่งประการหนึ่งที่มิชชันนารีต้องเผชิญในความพยายามจัดตั้งโรงเรียนคือการที่มิวัดเป็นศูนย์กลางของการศึกษาที่ผู้เรียนไม่ต้องเสียค่าเล่าเรียน วัดเป็นสถานที่ใหญ่โต สวยงาม และค่อนข้างเพียงพร้อมหลายด้าน ทั้งยังเป็นแหล่งที่ได้รับการสนับสนุนจากชนทุกชั้น ในรายงานของมิชชันนารีได้ระบุว่า "...ในสภาพแวดล้อมเช่นนี้ จึงไม่น่าประหลาดที่จะพบว่ามันเกือบเป็นไปได้ที่จะแสวงหาเด็ก ๆ เข้ามาเป็นนักเรียนในโรงเรียนของมิชชันนารีของเรา..."²³³ ดังนั้น การจัดตั้งโรงเรียนของมิชชันนารีครั้งแรก ๆ จึงจัดตั้งขึ้นสำหรับกลุ่มชนที่ไม่ค่อยผูกมัดกับระบบการศึกษาของไทยเช่น ชาวจีน ชาวมอญ และการหาเด็กหญิงเข้ามาเรียน เช่นการตั้งโรงเรียนครั้งแรกของมิชชันนารีคณะอเมริกันเพรสไบทีเรียน จัดตั้งในกลุ่มชาวมอญ มีนักเรียนเป็นเด็กหญิง 4 คนและเด็กชาย 3 คน โดยอยู่ประจำภายใต้การดูแลของมิชชันนารี²³⁴

²³²ผู้วน เตียงหยก, หนังสือประวัติของครูผู้วน เตียงหยก, หน้า 14 และโปรดดูพิพาดา ยังเจริญ และสุวดี ธนประสิทธิ์พัฒนา, การศึกษาและผลกระทบต่อสังคมไทย..., หน้า 193-194. ในสมัยหลังต่อมาจะพบว่าภาษาอังกฤษเริ่มมีความสำคัญขึ้น และมีการเปิดสอนพิเศษภาษาอังกฤษโดยเจ้านายไทย โปรดดูอเนก นาวิกมูล, โฆษณาไทยสมัยแรก (กรุงเทพมหานคร : ด้านสุทธาการพิมพ์, 2531) หน้า 36.

²³³ABC FM, "Siam : Annual Report of the Mission January 1, 1844," The Missionary Herald 9 (September 1844) : 305 see also APM, "A Missionary Manual :" P.262. House, "Sight Seeing in Bangkok," p.271.

²³⁴Stephen Mattoon, "Recent Intelligence," Foreign Missionary 1(June 1853) : 9.

จากความเข้าใจของมิชชันนารีด้านโอกาสในการถ่ายทอดทางการศึกษา ปรากฏแนวโน้มของการเปลี่ยนแปลงอย่างหนึ่ง คือสตรีได้เข้ามาสู่ระบบการศึกษาที่อ่านออกเขียนได้มากขึ้น ดังมีรายงานตอนหนึ่งกล่าวว่า "...ความคิดที่ว่าเป็นสิ่งผิดหรือไม่มีความจำเป็นในการสอนสตรีให้อ่านหนังสือได้ กำลังถูกยกเลิกไปที่ละน้อย ๆ..."²³⁵ แต่กระนั้นก็ดีลักษณะโรงเรียนของมิชชันนารี ก็เป็นอุปสรรคต่อการที่คนในสังคมไทยจะส่งบุตรหลานเข้ามาเรียน เพราะเกรงว่าจะเป็นการชักนำให้มีการเปลี่ยนศาสนา ซึ่งความหวงกั้วดังกล่าวนับเป็นการเผชิญหน้าทางวัฒนธรรมที่เด่นชัด และเป็นความหวงกั้วที่ตรงกับความเป็นจริง ดังที่มิชชันนารีได้กล่าวถึงวัตถุประสงค์ในการจัดตั้งโรงเรียนประการหนึ่ง คือเพื่อให้นักเรียนมีความเคยชินและมีเวลายาวนานภายใต้อิทธิพลของคริสต์ศาสนา และสอนให้อ่านให้เข้าใจพระคัมภีร์ไบเบิลและหนังสือดี ๆ ที่เป็นภาษาไทย²³⁶ ความหวงกั้วนี้มีปฏิกิริยาจากผู้ปกครองของนักเรียน อย่างเช่นที่โรงเรียนของมิชชันนารีที่เพชรบุรี มีมารดาของนักเรียนหญิงคนหนึ่ง ได้ห้ามบุตรสาวไม่ให้อ่านหนังสือของมิชชันนารี และเมื่อถูกของตนไม่เชื่อฟังจึงยอมขายบุตรสาวของตนให้มิชชันนารีในราคา 120 บาท²³⁷

ปฏิกิริยาที่เห็นชัดเจนอีกประการหนึ่งคือการคัดค้านเรื่องยูนิเวอร์ซิตี ที่เสนอโดย มิชชันนารี และพยายามจัดตั้งขึ้น ในสมัยนี้ที่เป็นสิ่งแปลกใหม่* มิชชันนารีได้เร่งเร้ารัฐบาลให้สนับสนุนการจัดตั้งยูนิเวอร์ซิตีของมิชชันนารีในหนังสือพิมพ์ แต่มีแนวคิดได้กลับจากผู้นำของไทยว่าการจัดตั้งยูนิเวอร์ซิตี จะมีผลกระทบต่อพุทธศาสนา ดังความจากหนังสือ "จดหมายเหตุฯ" ในเดือนตุลาคม พ.ศ. 2408 ตอนหนึ่งว่า ผู้รักรวยในเมืองไทยนั้นสามารถที่จะเรียไรสนับสนุนการจัดตั้งยูนิเวอร์ซิตีได้ โดยเห็นว่าเป็นการลงทุนน้อยกว่าสร้างวัด

...แต่เขารังเกียจอยู่ว่า ทุกวันนี้พวกชาวสยาม ได้ยินได้ฟังการต่างประเทศหนาหูเข้า จิตใจก็จะ

²³⁵S. M. George, "The Value of Book in Siam, Foreign Missionary 8 (January 1867) : 220.

²³⁶McFarland, "Siam Mission: Petchaburi," p. 112.

²³⁷McFarland, "Siam Mission: Petchaburi," p. 112.

*ในสมัยรัชกาลที่ 4 นายแพทย์สมิท ได้เปิดสำนักสอนวิชาการต่าง ๆ ซึ่งได้ลงโฆษณาว่าเป็นบางคอแหลมยูนิเวอร์ซิตีเชิญชวนให้คนในสังคมไทยเข้าไปศึกษา

เปรี้ยวไปเสียหมด ถ้าตั้งตึกใหญ่ขึ้น หากครูมาสอนหนังสือ และวิชาการต่าง ๆ ขึ้นตั้งแล้ว ครูนั่นก็จะไม่สอนตำราหนังสือและวิชาอย่างเดียว, ก็คงจะสอนทางศาสนาที่ครูนับถือนั้นด้วย เด็กนั้นโตใหญ่ขึ้น, ก็คงจะถือลัทธิต่าง ๆ, จากพุทธศาสนาไป ครั้นการนานไปข้างหน้า คนที่ นับถือพุทธศาสนาก็จะหมดเร็วไป... 238

นอกจากนี้แล้ว มิชชันนารียังแสดงความคิดเห็นทางการศึกษา ซึ่งถือว่าการเรียนรู้วิชาการ แบบตะวันตกเป็นสิ่งที่นำไปสู่ความเจริญมากกว่าการศึกษาแบบพุทธศาสนา และความรู้ของประเทศ ตะวันตกนั้นเกิดจากคริสต์ศาสนา...และเข้าใจกันว่าพุทธศาสนา จะจำเริญในแสง สว่างแห่งศิลปะ ศาสตร์วิชาต่าง ๆ ที่เกิดในคริสต์ศาสนาไม่ได้, ตูจมีตกลางคืนจะตั้งตำราอยู่ไม่ได้, เมื่อตะวันขึ้นแล้ว นั้น... และมิชชันนารียังวิจารณ์ว่าความกลัวพุทธศาสนาจะหมดไปคือการรักษาความมืดเอาไว้ไม่ยอม ได้รับความสว่าง²³⁹ นับเป็นการเผชิญหน้าด้านแนวคิดทางการศึกษาอย่างแหลมคมในสมัยรัชกาลที่ 4 ซึ่งยังไม่ปรากฏผลทางปฏิบัติสู่สามัญชนจนถึงสมัยรัชกาล ที่ 5 จึงมีการปฏิรูปการศึกษาที่มีแนวโน้ม เป็นรูปแบบการศึกษาแบบตะวันตกมากขึ้น²⁴⁰

ในสภาพของการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและเศรษฐกิจของช่วงสมัยนี้ ความรู้และเทคโนโลยีใหม่ ๆ เริ่มหลั่งไหลเข้าสู่สังคมไทย และเป็นที่สนใจของชนชั้นผู้ปกครองที่ต้องการเรียนรู้ หรือรับเอาเทคโนโลยีใหม่ ๆ มากยิ่งขึ้น โดยเฉพาะการเข้ามาของเครื่องจักรกลที่ใช้ในเรือกลไฟ เครื่องปั่นไฟ เทคโนโลยีด้านการพิมพ์ และนาฬิกา เป็นต้น

สิ่งที่เป็นความแปลกใหม่อย่างยิ่งที่คนทั่วไปในชุมชนกรุงเทพฯ และหัวเมืองใกล้เคียงได้เห็น คือเรือกลไฟของฝรั่ง ชื่อ Express ซึ่งมาปรากฏตัวในกรุงเทพฯ ครั้งแรกเมื่อเดือนมกราคม

238 ต.ปี. บรัดเลย์ "ผู้กลัวพุทธศาสนาจะหมดเร็วไป." หนังสือจดหมายเหตุฯ เล่ม 1 ใบบ 16 (October 19, 1865) : 141-142.

239 ต. ปี. บรัดเลย์, "การสั่งสอนวิชาอย่างประเทศยุโรป," หนังสือจดหมายเหตุฯ เล่ม 1 ใบบ 16 (October 19, 1865) : 143-144.

240 โปรดดูรายละเอียดของแนวโน้มการเปลี่ยนแปลงด้านการศึกษาที่จัดการโดยรัฐได้ใน วารุณี โอสถารมย์, "การศึกษาในสังคมไทย..." หน้า 56-87.

พ.ศ.2386 ขณะนั้นคนไทยตื่นเต้นกันมาก เพราะไม่เคยเห็นมาก่อน และพากันไปมุงดูแต่ละวันอย่างแน่นขนัด²⁴¹ ความแปลกใหม่นี้เป็นที่สนใจของชนชั้นผู้ปกครองที่ต้องการศึกษาและสร้างเลียนแบบเนื่องจากผู้นำของไทยเองสนใจในการต่อเรืออยู่แล้ว และพยายามต่อเรือเลียนแบบตะวันตกด้วย เช่น เจ้าฟ้าจุฑามณี ทรงต่อเรือแบบตะวันตกชื่อ Royal Adelaide ในปี พ.ศ.2375 หรือหลวงนายสิทธิ (ช่วง บุนนาค) ต่อเรือใบชื่อ Ariel ในปี พ.ศ.2378 ซึ่งมีขงจื๊อนารีกล่าวว่าเป็นเรือลำแรกที่ทำเทียมเรือฝรั่ง ทั้งนี้เพราะเรือ Royal Adelaide ไม่ได้นำออกมาใช้ จึงไม่ปรากฏเป็นที่รู้จัก²⁴² และหลวงนายสิทธิ ยังเป็นนายช่างต่อเรือที่ความสามารถยิ่งในการต่อเรือ และในปีถัดมา (พ.ศ.2379) ยังได้ต่อเรือแบบฝรั่งเป็นลำที่สี่ ที่สามารถใช้งานได้เป็นอย่างดี²⁴³ ความสนใจต่อเทคโนโลยีตะวันตกด้านนี้ปรากฏเป็นจริง เมื่อเจ้าฟ้าจุฑามณีทรงสร้างเรือกลไฟขึ้นลำแรกด้วยพระองค์เองเป็นลำแรกในปี พ.ศ.2391 สามารถแล่นทวนน้ำในแม่น้ำเจ้าพระยาได้อย่างคล่องแคล่ว ซึ่งความสำเร็จครั้งนี้ พระองค์ทรงได้รับการถ่ายทอดความรู้ทางเทคโนโลยีเครื่องกลจากแชนดเลอร์ และเป็นความสำเร็จที่เป็นพระเกียรติยศแก่พระองค์ในสิงคโปร์และสหรัฐอเมริกา²⁴⁴

ในปี พ.ศ.2404 แอเรียส เอ็ม. เฮาส์ ได้เขียนรายงานเกี่ยวกับสภาพทั่วไปของกรุงเทพฯ ว่าเมื่อหกปีก่อนหน้านี้ไม่พบเห็นเรือกลไฟที่เป็นของไทย แต่ในเวลานั้น(พ.ศ.2404) "...คงจะเป็นที่แปลกใจมากขึ้นเมื่อท่านได้เรียนรู้ว่ามีเรือกลไฟมากกว่า 20 ลำ ที่พระมหากษัตริย์ และขุนนางผู้ทรงอำนาจของพระองค์เป็นเจ้าของ..."²⁴⁵ เข้าใจว่าจำนวนเรือกลไฟที่เพิ่มขึ้นนี้ เป็นการสั่งซื้อและต่อขึ้น

241ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 12, หน้า 39. และ ADB., 11, 13 January 1844.

242. Cowan, "The Role of Prince Chuthamani in the Modernizing of Siam," p. 46. บรัดเลย์, จดหมายเหตุมิชชันนารีอเมริกัน... หน้า 36.

243 บรัดเลย์, จดหมายเหตุมิชชันนารีอเมริกัน... หน้า 69.

244Cowan, "The Robe of Prince Chutamani...", p. 46-47.

245 House, "Sight Seeing in Bangkok," p. 52-53. ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 12, หน้า 44. กล่าวว่าในวันที่ 9 พฤษภาคม พ.ศ. 2398 "เรือกลไฟพระที่นั่งลำแรกทำสำเร็จ เรือลำนี้ชื่อรอแยลชิต (สยามอรสมพล) พระนายไว (คือเจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์) เป็นนายงาน หมอจันดล เป็นผู้จัดการ

เอง อีกทั้งเป็นที่สังเกตว่า เมื่อ 17 ปีก่อนหน้านี้ นายแพทย์บริดเลย์ เป็นผู้หนึ่งที่เสนอสาระเรื่องเรือกลไฟใน "หนังสือจดหมายเหตุฯ" เช่น "ราคากำปั่นไฟ" ซึ่งเป็นการคำนวณราคาเรือกลไฟที่สืบราคาซื้อจากอังกฤษ รวมทั้งค่าใช้จ่ายอื่น ๆ ต่อหนึ่งลำ การสืบราคาดังกล่าวเพื่อการตัดสินใจในการใช้เรือกลไฟ ขนส่งสินค้าว่าจะมีกำไรหรือไม่²⁴⁶ การเสนอข่าวคืบหน้าเรื่องเรือกลไฟในประเทศต่าง ๆ และการพัฒนาเรือกลไฟให้มีประสิทธิภาพดียิ่งขึ้น²⁴⁷

อนึ่ง ความรู้เริ่มแรกในการต่อเรือแบบตะวันตกของผู้นำไทย แม้ว่าในครั้งแรกจะเป็นการลอกเลียนจากแบบที่ได้พบเห็นหรือได้มาจากผู้ควบคุมเรือที่เข้ามาติดต่อค้าขายกับไทยในช่วงนั้น แต่พัฒนาการการต่อเรือกลไฟในระยะต่อมา เป็นการถ่ายทอดความรู้โดยมิชชันนารี โดยเฉพาะ แชนดเลอร์ ซึ่งเป็นผู้เชี่ยวชาญด้านช่างกล ซึ่งไม่เพียงแต่ได้มีบทบาทถ่ายทอดความรู้ด้านเครื่องยนต์ของเรือกลไฟเท่านั้น แต่ยังสามารถถ่ายทอดความรู้ด้านเทคโนโลยีทั่วไปด้วย เช่นนายโหมด อดาตยกุล (ต่อมาคือหลวงรักษาปณิกโกศล) ยังได้เรียนรู้วิทยาศาสตร์ และเครื่องจักรจากแชนดเลอร์ หรือเจ้าฟ้าจุฑามณี ทรงเรียนรู้เรื่องนาฬิกาและการซ่อมนาฬิกาจากแชนดเลอร์ด้วย²⁴⁸ ซึ่งพระองค์เป็นผู้ที่ นิล ชื่นชมเป็นพิเศษว่าทรงรอบรู้วิทยาศาสตร์และเครื่องจักรกลของตะวันตก ดั่งบันทึกของเขาดอนหนึ่งว่า

...ท่านเจ้าฟ้ามีบางสิ่งบางอย่างของอังกฤษที่พระองค์โปรดเป็นพิเศษซึ่งช่วยทำให้ทรงสนุกกับของเล่นทางวิทยาศาสตร์ ตรงข้ามกับคลังแสงใกล้กับประตูดัง มีเรือนสี่เหลี่ยมเล็ก ๆ หลังหนึ่ง หน้าต่างเป็นกระจกโดยรอบ ประตูทางเข้ามีแผ่นป้ายเขียนไว้ว่า "ที่นี่รับทำและซ่อมนาฬิกาทุกชนิด" ...มีคนมุงดูและซักถามเกี่ยวกับการซ่อมนาฬิกา ซึ่งออกจะน่าแปลกอยู่บ้างที่มาพบสถานที่อย่างนี้ในบางกอก...²⁴⁹

²⁴⁶ดี.บี. บริดเลย์, ราคากำปั่นไฟ, "หนังสือจดหมายเหตุฯ" เล่ม 1 ใบบ 2 (August, 1844) : 5-6

²⁴⁷ ดี บี บริดเลย์, "The Ericsson Propeller," "หนังสือจดหมายเหตุฯ" เล่ม 1 ใบบ 11 (May, 1845) : 41.

²⁴⁸Bradley, *Siam Then*, p.52-53.

²⁴⁹นิล, *ชีวิตความเป็นอยู่ในกรุงสยาม....* หน้า 86.

การถ่ายทอดความรู้ที่เกี่ยวกับเทคโนโลยีที่น่าสนใจอีกประการหนึ่งคือ ความรู้เรื่องไฟฟ้านายแพทย์บริดเลย์ได้บันทึกว่า ครั้งหนึ่งกรมขุนเดชาดิศรได้เชื่อเชิญให้ไปร่วมรับประทานอาหารเย็นที่พระตำหนัก และนำหม้อผลิตกระแสไฟฟ้า (galvanic battery) ไปแสดงให้เห็นด้วย²⁵⁰ เมื่อนายแพทย์บริดเลย์ ตีพิมพ์ "หนังสือ จดหมายเหตุฯ" ก็ได้เสนอความรู้เกี่ยวกับไฟฟ้า เป็นเรื่องแรก โดยเป็นการอธิบายความรู้แบบตะวันตก เช่นธรรมชาติของไฟฟ้า การเกิดฟ้าแลบ ฟ้าผ่า ฯลฯ และวิธีป้องกันฟ้าผ่าในที่ต่าง ๆ²⁵¹ ทั้งยังแนะนำวิธีการรักษาคนถูกฟ้าผ่า²⁵² ความรู้ดังกล่าวนี้ ได้รับการขยายความแพร่หลายออกไปโดยเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ซึ่งตั้งโรงปฏึกา วิสัขนาในหนังสือแสดงกิจจานุกิจ เปรียบเทียบกับความเชื่อเดิมเรื่องนางมณีเมขลา และยักษ์รามสูรของไทย พร้อมทั้งยกการอธิบายเรื่องไฟฟ้าดังปรากฏใน "หนังสือจดหมายเหตุฯ" เสนอเป็นความรู้ใหม่สู่สังคม²⁵³ นับเป็นการยอมรับความรู้ที่พิสูจน์ได้ทางวิทยาศาสตร์ แทนที่ความเชื่อเดิมที่ "ไม่มีพยานด้วยกันทั้งนั้น"²⁵⁴

การแพร่กระจายของวรรณกรรมคริสเตียนในสังคมไทย

ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ได้มีความเปลี่ยนแปลงลักษณะการบริโภควรรณกรรมในสังคมที่มีรูปแบบแตกต่างจากสมัยอยุธยา นั่นคือการลดความเป็นพิธีกรรมในวรรณกรรมลง และการรับวรรณกรรมของชาวบ้าน ไปเป็นวรรณกรรมกระฎุมพีของราชสำนักมากขึ้น อีกทั้งยังมีแนวโน้มของการ

²⁵⁰ADB, 15 January 1844.

²⁵¹ดี.บี.บริดเลย์, "ตำราไฟฟ้า" หนังสือจดหมายเหตุฯ เล่ม 1 ใบ 1 (July, 1844) : 1-

2.

²⁵²ดี.บี.บริดเลย์, "Resuscitation From a Stroke of Lighting" หนังสือจดหมายเหตุฯ เล่ม 1 ใบ 10 (April 1845) : 40.

²⁵³เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, หนังสือแสดงกิจจานุกิจ, หน้า 41-48.

²⁵⁴เรื่องเดียวกัน, หน้า 42.

เฟื่องฟูของวรรณกรรมเพื่อการอ่าน อย่างกว้างขวาง²⁵⁵ ความเปลี่ยนแปลงแปลกใหม่ที่สำคัญยิ่งประการหนึ่งคือ ความพยายามที่จะหานิยายจากแหล่งอื่น ๆ ที่นอกเหนือจากต้นฉบับของนิยายที่มีอยู่ในสังคมไทย (เช่นวรรณกรรมราชสำนักสมัยอยุธยา เรื่องของชาดก และนิทานจากวัด นิทานของประชาชน) เพื่อสนองต่อความสนใจในการอ่านเพื่อความบันเทิง และนอกจากการนำเสนอในรูปแบบของร้อยกรองที่เป็นรูปแบบเด่นของวรรณกรรมของไทยแล้ว ในสมัยนี้ยังมีความพยายามเสนอวรรณกรรมโดยใช้ภาษาความเรียงในการเล่าเรื่องหรือนิยาย ซึ่ง "...ภาษาความเรียงเพื่อเล่านิยายนั้น จะต้องนับว่าเป็นรูปแบบใหม่ของวรรณกรรมไทย กล่าวคือไม่สามารถหาได้ในวรรณกรรมรุ่นก่อนหน้าต้นรัตนโกสินทร์..."²⁵⁶

อย่างไรก็ดี ลักษณะสำคัญของวรรณกรรมที่เป็นความเรียงในสมัยนี้จะเป็นวรรณกรรมที่แปลมาจากต่างประเทศทั้งสิ้น และจะสามารถถ่ายทอดได้อย่าง กว้างขวางในวัฒนธรรมของการเขียนที่ขยายตัวขึ้น โดยไม่จำกัดอยู่แต่เพียงในราชสำนักล้วนๆ อย่างที่เคยมีมาในสมัยอยุธยา²⁵⁷ และจะพบว่าการแพร่หลายของวรรณกรรมที่เป็นความเรียง ปรากฏให้เห็น ได้ชัด ในช่วงสมัยรัชกาลที่ 3 เป็นต้นมา อีกทั้งยังมีความหลากหลายเพื่อการอ่านที่มีไว้เพื่อความบันเทิงเพียงอย่างเดียวแต่เป็นการอ่านเพื่อความรู้อื่นๆ การแพร่หลายดังกล่าวนี้ขยายตัวขึ้นพร้อมกับความเจริญด้านการพิมพ์ที่ดำเนินการโดยมิชชันนารีและผู้นำทางภูมิปัญญาของไทย

การแพร่กระจายของวรรณกรรมที่เป็นความเรียงอย่างมากที่สุดในช่วงสมัยนี้ คงระบุได้อย่างแน่ชัดว่าเป็นการแพร่กระจายของวรรณกรรมคริสเตียน โดยเฉพาะอย่างยิ่งภายหลังจากจัดตั้งโรงพิมพ์ของมิชชันนารีนับตั้งแต่ปี พ.ศ.2378 เป็นต้นมา มิชชันนารีได้จัดพิมพ์ไบเบิล คำสอน เรื่องราวที่ปรากฏในพระคัมภีร์ไบเบิล เรื่องราวของพระเยซู ซึ่งเป็นการตีพิมพ์ออกมาเป็นจำนวนมหาศาล เช่น

²⁵⁵การศึกษาวิเคราะห์ความเปลี่ยนแปลงเกี่ยวกับวรรณกรรม ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นอย่างละเอียดลึกซึ้ง โปรดดู นิธิ เอียวศรีวงศ์, "บทที่ 2 ความเปลี่ยนแปลงด้าน วรรณกรรมในต้นรัตนโกสินทร์," วัฒนธรรมกระฎุมพีกับวรรณกรรมต้นรัตนโกสินทร์ (เอกสารประกอบการสัมมนาทางวิชาการ สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2525) หน้า 25-68.

²⁵⁶นิธิ เอียวศรีวงศ์, วัฒนธรรมกระฎุมพีกับวรรณกรรมต้นรัตนโกสินทร์, หน้า 64.

²⁵⁷เรื่องเดียวกัน, หน้า 68.

ในรายงานการพิมพ์ของมิชชันนารีคณะอเมริกันบอร์ตัน ตั้งแต่ พ.ศ.2378 ถึง 2391 มีจำนวนการตีพิมพ์ (นับเป็นหน้าและรวมการพิมพ์ภาษาอื่นด้วย) 12,669,853 หน้า²⁵⁸ ทั้งนี้ยังมีโรงพิมพ์ของคณะอเมริกันแบบติสต์ ซึ่งผลิตงานเริ่มแรกในเวลาใกล้เคียงกัน จนกระทั่งปิดลงในปี พ.ศ.2394 และโรงพิมพ์ของคณะอเมริกันเพรสไบทีเรียน ที่เริ่มดำเนินงานในปี พ.ศ.2404 ซึ่งมีรายงานรอบปีแรกได้ตีพิมพ์เอกสารจำนวน 588,000 หน้า²⁵⁹ เข้าใจว่าวรรณกรรมคริสเตียนมีการตีพิมพ์ออกมาอย่างต่อเนื่อง เพราะเป็น โรงพิมพ์เดียวที่เน้นการพิมพ์วรรณกรรมเพื่อสนองงานพันธกิจนี้โดยเฉพาะ และในปีเดียวกันนี้มีมิชชันนารีมีงานแปลหนังสือพระกิตติคุณทั้งสี่ (The Gospels) ที่สมบูรณ์ จนถึง พ.ศ.2414 มีการแปลพระคัมภีร์ไบเบิลภาคพันธสัญญาใหม่ (New Testament) อย่างครบชุด และงานแปลพระคัมภีร์ไบเบิลภาคพันธสัญญาเดิม (Old Testament) จำนวนหนึ่ง²⁶⁰ จะเห็นได้ว่าโรงพิมพ์ของคณะอเมริกันเพรสไบทีเรียนมีเรื่องเตรียมสำหรับการพิมพ์เป็นวรรณกรรมทางศาสนาเป็นสำคัญ

หากพิจารณาและวิเคราะห์ถึงการเสนอวรรณกรรมคริสเตียนลงสู่สังคมไทยในช่วงสมัยนี้ จะเห็นได้ว่าเป็นความแปลกใหม่และแตกต่างจากวรรณกรรมที่นำเสนอในสังคมขณะนั้นอย่างสิ้นเชิง ทั้งในด้านรูปแบบและสาระ นั่นคือ เป็นวรรณกรรมที่สนองต่อวัฒนธรรมการเขียนและอ่านโดยตรง โดยการพิมพ์ที่มีความเรียบร้อย ซึ่งไม่เคยมีมาก่อน* ในขณะเดียวกันยังเป็นวรรณกรรมที่มีตัวละครฉากของเรื่อง และแนวเรื่องที่ผิดแผกจากเรื่องราวที่คนไทยคุ้นเคย ยิ่งกว่านั้นยังเป็นวรรณกรรมที่แสดงนัยยะต่อต้านระบบความเชื่อทางศาสนาในสังคมไทย อันเป็นการขัดแย้งต่อมโนทัศน์ของคนไทยอย่าง

²⁵⁸ Jesse Caswell, "Annual Tabular View-For the year 1848," V.1 ABCFM.

²⁵⁹McFarland, Historical Sketch....p 53.

²⁶⁰McDonald, Siam...., p. 182-183.

*ในสมัยอยุธยาตอนปลาย แม้ว่าจะมีการตีพิมพ์วรรณกรรมคริสเตียน เสนอสาระเกี่ยวกับคริสต์ศาสนา แต่จากหลักฐานที่หลงเหลืออยู่ เป็นการตีพิมพ์โดยใช้อักษรโรมันเขียน ภาษาไทย ซึ่งอ่านยากมากและคงมีผู้อ่านได้น้อย

ชัดแจ้งกว่าวรรณกรรมแปลจากต่างประเทศเรื่องอื่น*

นอกจากนี้แล้ว การแพร่หลายของวรรณกรรมคริสเตียน ในแง่หนึ่งเป็นการแพร่หลายถึงมือประชาชนโดยตรงกว่าวรรณกรรมอื่น ๆ เนื่องจากกิจกรรมสำคัญและการปฏิบัติอย่างต่อเนื่องของมิชชันนารี คือการแจกจ่ายวรรณกรรมที่ตนผลิตขึ้น ทั้งในที่ชุมนุมชนและแหล่งชุมชนต่าง ๆ วิธีการของมิชชันนารีมีทั้งการบอกกล่าวเนื้อเรื่องและแจกวรรณกรรมที่ผลิตขึ้น ให้ประชาชนนำไปอ่าน ซึ่งมิชชันนารีเองพยายามป้องกันและหาแนวทางไม่ให้วรรณกรรมของตนสูญหายหรือไร้ประโยชน์ เช่น เมื่อแจกหนังสือหรือ ใบปลิวคำสอน ไปจุดหนึ่งแล้ว และคนเดิมที่เคยรับหนังสือไปก่อนจะมาขอรับใหม่ ต้องเล่าเรื่อง ในหนังสือชุดเดิม ให้มิชชันนารีฟัง จึงจะได้รับแจกหนังสือหรือ ใบปลิวคำสอนฉบับต่อไป²⁶¹ และมิชชันนารีได้พยายามทำให้แน่ใจว่าสำนวนการแปลการใช้ภาษาไทยในวรรณกรรมคริสเตียนนั้น คนไทยสามารถอ่านเข้าใจได้ เช่นการปรับปรุงให้สำนวนภาษาให้ดีขึ้น โดยการจ้างคนไทยที่มีความรู้ภาษาไทยอย่างแตกฉานเป็นผู้ช่วย²⁶² ข้อพิสูจน์ที่มิชชันนารีเชื่อว่าการผลิตวรรณกรรมคริสเตียนของตนเองได้ผล โดยที่คนไทยสามารถอ่าน ได้รู้เรื่องคือมีผู้อ่านที่กลับมาเล่าเรื่องของตน ได้อ่านจากหนังสือของมิชชันนารี ได้อย่างคล่องแคล่วและถูกต้อง ดังที่มีบันทึกของมิชชันนารีว่า

...เรื่องนี้เป็นข้อพิสูจน์ได้ดีว่า คนสามัญจะต้องเข้าใจภาษาหนังสือของพวกมิชชันนารีดีทีเดียว แม้แต่เด็กเล็ก ๆ ยังอ่านได้และรู้สึกดีใจ ในหนังสือนั้น แต่ความจริงพวกมิชชันนารีไม่ได้เรียงสำนวนไทยเอง พวกมิชชันนารีเพียงแต่บอกด้วยปากเปล่า แล้วล่ามหรือเสมียนผู้รู้ภาษาไทย จึงได้เรียงให้เป็นสำนวนไทยที่ดีอีกต่อหนึ่ง เมื่อเรียงแล้วก็อ่าน ให้พวกมิชชันนารีฟัง โดยวิธีนี้เอง

*มีวรรณกรรมแปลจากต่างประเทศบางเรื่องในตอนต้นรัตน โกสินทร์ที่ประสบความสำเร็จล้มเหลวไม่เป็นที่ยอมรับในสังคมไทย เนื่องจากมีเนื้อเรื่องขัดกับพุทธศาสนา คือเรื่องลิลิตเพชรมงกุฎ (นิธิ เอียวศรีวงศ์, วัฒนธรรมกระฎุมพี..., หน้า 63-64.)

²⁶¹เฟลตัส, ซามูเอล อาร์. เฮาซ์..., หน้า 144.

²⁶²ตัวอย่างที่เห็น ได้ชัดคือการจัดทำหนังสือ "อักษรภิธานศรับท์" และ "ดิฉันนารีภาษา อังกฤษแปลเป็น ไทย" ของนายแพทย์บริดเลย์ ที่จัดทำขึ้น ในช่วงปลาย รัชกาลที่ 4 สำเร็จลงในต้น รัชกาลที่ 5 แสดงให้เห็นถึงประสิทธิภาพในการเรียนรู้ภาษาไทย ที่เพิ่มมากขึ้น โดยการศึกษาจากครูชาวไทยที่จ้างมาช่วยแปลพระคัมภีร์ไบเบิล

ต่อมาภายหลังทำให้พวกมิชชันนารีรู้ภาษาไทยดีจึงเรียงเองได้... 262

ในบันทึกและรายงานของมิชชันนารีโปรเตสแตนต์ มักจะกล่าวถึงลักษณะการบริโภควรรณกรรมของคนไทยอย่างหนึ่งว่า คนไทยเป็นผู้รักการอ่าน และมีจารีตการอ่านหนังสือเสียงดังเพื่อให้ผู้อยู่รอบข้างหรือเพื่อนบ้าน ใกล้เคียงได้ฟังด้วย มิชชันนารีเคยใช้วิธีนี้โดยการจ้างเด็กผู้ชายให้อ่านหนังสือของมิชชันนารี(ภาษาไทย) ให้ผู้ที่ผ่าน ไปมาหรือที่ชุมนุมคนมิชชันนารีได้ฟัง จารีตการบริโภควรรณกรรมเช่นนี้ นับเป็นวิธีหนึ่งที่ช่วยกระจายเรื่องราวของวรรณกรรมคริสเตียน และกระตุ้นความสนใจผู้คนให้ไปขอรับหนังสือจากมิชชันนารี²⁶³ อีกทั้งมิชชันนารียังให้ความสนใจต่ออัตราการอ่านหนังสือได้ของคนไทย ดังปรากฏตัวอย่างที่มิชชันนารีอ้างไว้ครั้งหนึ่ง (สมัยรัชกาลที่ 3) ว่า "...บรรดาผู้ที่รับแจกหนังสือไป มีจำนวนกว่า 200 คนนั้นมีคนอ่านหนังสือไม่ได้ อยู่เพียง 20 กว่าคนเท่านั้น²⁶⁴ จาก การสังเกตการรับและอ่านวรรณกรรมคริสเตียนในสังคมไทยโดยมิชชันนารีจะพบว่า การแจกหนังสือที่ตีพิมพ์ขนาดเล็ก ได้เป็นที่สนใจและเข้าถึงผู้คนในสังคมมากกว่าหนังสือที่ตีพิมพ์ขนาดใหญ่ เรื่องต่าง ๆ ที่แพร่หลายขณะนั้น เช่นเรื่อง โยเซฟ โมเสส ฮีโดจาห์ โจน่าห์ และหนังสือขนาดเล็กอื่น ๆ รวมทั้งไบเบิลคำสอนทางศาสนาขนาดเล็ก²⁶⁵ ในรายงานของมิชชันนารีคณะอเมริกันเพรสไบทีเรียน แสดงถึงความสนใจตั้งโรงพิมพ์ของตนเองก็เนื่องจากมองเห็นว่าคนส่วนใหญ่ (ผู้ชาย) จะอ่านหนังสือได้²⁶⁶ ดังนั้น จึงมีการผลิตงานพิมพ์ค่อนข้างมาก เช่น ในช่วงปี พ.ศ.2406-2407 ได้ตีพิมพ์ "ตราขุทอง" จำนวน 1500 เล่ม กับหนังสือทางศาสนาสำหรับเด็กและผู้ใหญ่ รวม 19,500 เล่ม โดยถือโอกาสแจก

²⁶²ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 31 (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2509) หน้า 131-132.

²⁶³ Lord, Mo Bradley..., p. 94. and Abeel, Journal of Residence..., p. 246. and ADB, 24 August 1837.

²⁶⁴ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 31, หน้า 124.

²⁶⁵Asa Hemenway to Rev R. Anderson, 13 December 1847 Vol. 1 ABCFM.

²⁶⁶Stephen Mattoon, "The Mission to Siam," The Foreign Missionary 3 (August 1850) : 62.

ให้กับพ่อค้าและลูกเรือที่บรรทุกข้าวมาขายที่โรงสีไฟ (เครื่องจักรไอน้ำ) อเมริกันที่ตั้งอยู่ใกล้กับบ้านพักมิชชันนารี ซึ่งส่วนหนึ่งเป็นกลุ่มคนที่มาจากแหล่งไกล ๆ²⁶⁷

การแจกจ่ายวรรณกรรมคริสเตียนอย่างมหาศาลดังกล่าวนี้ มีผลสะท้อนกลับที่แสดงถึงความสนใจของคนในสังคมไทยในการอ่านมากขึ้น อาจกล่าวได้ว่านับตั้งแต่ต้นสมัยรัชกาลที่ 4 การสื่อสารในชุมชน โดยการเขียนหรือการพิมพ์ มีความสำคัญและขยายตัวมากขึ้น ดังปรากฏในการออกหมายประกาศของรัชกาลที่ 4 จนกระทั่งมีการออกพระราชกิจจานุเบกษาในปี พ.ศ.2401 เพื่อให้หมายประกาศแพร่กระจายรู้ทั่วกันอย่างกว้างขวาง "...มิให้เล่าลือผิด ๆ ไปต่าง ๆ ชาติ ๆ เกิน ๆ เป็นเหตุให้เสียราชการและเสียพระเกียรติยศแผ่นดิน..."²⁶⁸ ถึงแม้ว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะทรงประกาศว่า "...เพราะราษฎรเมืองไทย ผู้ที่รู้หนังสือนี้น้อยกว่าผู้ที่ไม่รู้ คนไพร่ ๆ ในประเทศบ้านนอกหนังสือก็อ่านไม่ออก..."²⁶⁹ แต่การออกพระราชกิจจานุเบกษา ย่อมแสดงให้เห็นถึงการขยายตัวด้านพื้นฐานของการอ่านมีมากขึ้น และการแจกจ่ายหนังสือไปปลิวคำสอนของมิชชันนารี นับเป็นสิ่งกระตุ้นความสนใจต่อ "หนังสือ" อย่างกว้างขวาง ดังเช่น เมื่อมิชชันนารีไปยังชุมชนใดมักมีคนมาขอหนังสือ แต่มิชชันนารีจะให้เฉพาะกับผู้ที่ชอบและรักษาหนังสือหรือผู้ที่อ่านอย่างจริงจังเท่านั้น²⁷⁰

การแพร่กระจายของวรรณกรรมคริสเตียนในระยะแรกจะพบว่า ไม่ใช่ความสนใจต่อเนื่องหาสาระในหนังสือ แต่เนื่องจากความตื่นตัวกับการได้รับ "ตำรา" ซึ่งคนไทยให้ความนับถืออย่างสูงราวกับเป็นคัมภีร์ศักดิ์สิทธิ์ เอเบิล บันทึกถึงการนับถือหนังสืออย่างสูงส่งในหมู่คนไทยว่า เมื่อคนไทยได้รับหนังสือจากมิชชันนารีก็จะเอาประจบขึ้นเหนือศีรษะอันเป็นวิธีที่ "...กระทำเฉพาะกับหนังสือศักดิ์สิทธิ์

²⁶⁷Samuel R. House "Missionary Work in Siam," The Foreign Missionary 11 (April 1864) : 273

²⁶⁸พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ประชุมประกาศ...พ.ศ.2401-2404, หน้า 3.

²⁶⁹กจช. เอกสารรัชกาลที่ 4 ร.4.1 ก/8 "ทรงปรารพทำนุบำรุงแผ่นดิน," พระราชหัตถเลขา และประกาศต่าง ๆ ในรัชกาลที่ 4 (ร.ศ.80-99)

²⁷⁰George, "The Value of Books in Siam " p.220.

เท่านั้น..."²⁷¹ นอกจากนี้แล้วยังเป็นความตื่นตื้นกับกระดาษฝรั่ง และการพิมพ์อย่างเป็นระเบียบเรียบร้อย ซึ่งผู้ได้รับมักนำไปอวดผู้อื่น อย่างไรก็ตามการแพร่กระจายของวรรณกรรมคริสเตียนได้รับการขัดขวางจากรัฐเป็นบางครั้ง เนื่องจากมีเนื้อหาสาระและวัตถุประสงค์ที่ต่อต้านพุทธศาสนาอย่างรุนแรง อีกทั้งมีปฏิกิริยาต่อต้านจากประชาชน โดยการไม่ยอมรับหรือฉีกทำลาย ซึ่งเป็นการแสดงออกถึงการไม่ยอมรับวรรณกรรมคริสเตียนที่เห็น ได้ชัดและ การนิ่งเฉยต่อความมุ่งหมายที่แท้จริงของมิชชันนารี โดยเพียงแต่อ่านเพื่อความบันเทิงรู้จักตัวละครของเรื่องจนนำมาล้อเลียนเล่น แต่ไม่สนใจต่อคำสอนทั้งหมดและหันมาศึกษาอย่างจริงจัง เป็นสิ่งสะท้อนให้เห็นถึงการ "รับรู้" แต่ไม่ตอบสนองตามที่มิชชันนารีปรารถนาหรือได้ตั้งเป้าหมายไว้

การสูญสลายของหนังสือวรรณกรรมคริสเตียนเป็นสิ่งที่มิชชันนารีตระหนักดีเช่นกัน ดังที่ชาวมูเอล ยอร์จ กล่าวไว้ในรายงานโดยตีพิมพ์เป็นบทความ ในวารสารของคริสตจักรเพรสไบทีเรียนในสหรัฐอเมริกา เมื่อปี พ.ศ.2410 ว่า

...เรามีเหตุผลที่เชื่อได้ว่า หนังสือและใบปลิวของเราถูกทำลาย มันเป็นสิ่งปรกติที่จะพบเห็นชิ้นส่วนฉีกขาดหรือไม่มีหน้าปกของหนังสือของเราเกลื่อนกลาดตามข้างทาง ครึ่งหนึ่งข้าพเจ้าลองตรวจสอบของเล่นที่ซื้อมาจากตลาด และพบว่ามันทำด้วยแผ่นกระดาษปะกาวที่เอามาจากปกหลังของหนังสือของเรา และเมื่อไม่นานมานี้ พวกโรมันคาทอลิกได้เก็บหนังสือของเราที่พวกเขาพบปะ และนำไปเผาทำลายเสียทั้งหมด...²⁷²

ถึงแม้ว่ามิชชันนารีจะมองเห็นถึงความสูญเปล่าในการผลิตวรรณกรรมคริสเตียนออกมาค่อนข้างมาก แต่ยังคงยืนยันว่า "...เราเชื่อว่่าก็คงมีหนังสือของเราจำนวนมากที่ได้รับการอ่านและศึกษาด้วยความเอาใจใส่อย่างยิ่งยวด ซึ่งก็เหมือนกับการหว่านเมล็ดพืช เราต้องหว่านออกไปให้มากและกว้างขวาง..."²⁷³ ดังนั้นจึงไม่เป็นสิ่งแปลกที่จะพบว่ามิชชันนารียังคงผลิตวรรณกรรมคริสเตียน ทั้งที่

²⁷¹David Abeel, "Journal of Mr. Abeel," The Missionary Herald 28 (1832) : 175.

²⁷² George, "The Value of Books in Siam," p.221.

²⁷³Ibid, แนวคิดเรื่องการหว่านเมล็ดพืชกับงานผลิตหนังสือของมิชชันนารีเป็นแนวคิดที่มีพื้นฐานบน "คำอุปมาของพระเยซูคริสต์" เรื่องการหว่านที่มีกล่าวถึงหลายแห่งในพระคัมภีร์ไบเบิลภาคพันธสัญญาใหม่

พิมพ์ซ้ำและการเรียบเรียงใหม่ ลงสู่สังคมไทยอย่างไม่หยุดยั้ง เพื่อเป็นวิธีการหนึ่งที่หวังผลสำเร็จในวันข้างหน้า

การรับวิทยาการตะวันตกในสังคมไทย

ในช่วงสมัยรัชกาลที่ 3 จนถึงสิ้นรัชกาลที่ 4 คงกล่าวได้ว่ามิชชันนารีโปรเตสแตนต์ เป็นตัวแทนสำคัญในการเปิดโลกของคนไทยไปสู่ภายนอก พร้อมทั้งเป็นผู้นำวิทยาการภายนอกจากโลกตะวันตกมาถ่ายทอดในสังคมไทยอย่างต่อเนื่อง ทำให้ชนชั้นผู้นำของไทยได้มีโอกาสเรียนรู้และแสวงหาความรู้ใหม่ ๆ ได้อย่างกว้างขวาง ขณะเดียวกันสามัญชนส่วนหนึ่งได้มีโอกาสสัมผัสหรือรู้จักกับวิทยาการใหม่ ๆ ที่มีมิชชันนารีนำมาเหยียบย่ำให้ นับเป็นการโน้มน้าวกระแสดวงความคิดในสังคมโดยอิทธิพลของอารยธรรมหรือวิทยาการตะวันตกที่ปรากฏผลของแนวโน้มในการเปลี่ยนแปลงที่เห็นได้ชัด

อย่างไรก็ตาม การรับวิทยาการตะวันตกในช่วงสมัยนี้ เป็นการรับที่อยู่ในบริบททางประวัติศาสตร์ ท่ามกลางสภาพเงื่อนไขทางเศรษฐกิจ การเมืองและการเปลี่ยนแปลงด้านภูมิปัญญา ซึ่งแสดงออกเป็นลักษณะเฉพาะในการรับวิทยาการตะวันตกบางอย่างและการปฏิเสธวิทยาการตะวันตกบางประการในอันที่จะมีผลกระทบต่อสถาบันแบบจารีตอย่างรุนแรง ซึ่งการศึกษาในที่นี้ จะชี้ให้เห็นถึงลักษณะของการรับวิทยาการตะวันตกของสังคมไทย ที่เป็นการรับอย่างอิสระและมีเป้าหมายของตนเอง²⁷⁴ บนพื้นฐานของบริบททางสังคมและประวัติศาสตร์ ดังจะวิเคราะห์รายละเอียดต่อไป

ศูนย์วิทยทรัพยากร จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

²⁷⁴มีงานศึกษา ที่ได้ชี้ให้เห็นว่าการรับวัฒนธรรมและวิทยาการตะวันตกของชาติในแถบซีกโลกตะวันออก มีทั้งการถูกบังคับให้รับอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ อย่างเช่นประเทศที่ตกเป็นอาณานิคม และการยอมรับโดยอิสระได้แก่ประเทศที่เป็นไท รวมทั้งรูปแบบการรับวัฒนธรรมตะวันตกในช่วงหลังของพุทธศตวรรษที่ 24 (อ้างถึงใน วิไลเสนา ดาวธนะสาร, ผู้นำไทยกับการรับวัฒนธรรมตะวันตก, หน้า 6-14.)

รูปแบบการรับวิทยาการตะวันตกของชนชั้นผู้ปกครอง

จากการศึกษาทางประวัติศาสตร์โดยส่วนใหญ่ ได้ให้ข้อสรุปว่าในช่วงหลังของพุทธศตวรรษที่ 24 เป็นต้นมา ผู้นำของไทยได้เกิดความสนใจวิทยาการตะวันตกขึ้นอย่างมากมาย และในเวลาต่อมาข้างรวดเร็ว เนื่องจากปัจจัยสำคัญ 3 ประการคือชัยชนะของอังกฤษ ในสงครามระหว่างอังกฤษกับพม่า ในปี พ.ศ.2368 ชัยชนะของอังกฤษเหนือจีน ในปี พ.ศ.2363 และการแพร่เข้ามาของวิทยาการเทคโนโลยีด้านต่าง ๆ ของชาวตะวันตก²⁷⁵ ซึ่งข้อสรุปดังกล่าว นี้ยังเป็นการมองปัจจัยด้านการเมืองเป็นหลัก และเป็นข้อสรุปที่อธิบายได้เฉพาะความสนใจระยะแรก ทั้งนี้เพราะภายหลังที่ผู้นำไทยติดต่อทางการเมืองและการค้ากับชาติตะวันตกมากขึ้น และมีการขยายตัวทางเศรษฐกิจด้านการค้าส่งออกอย่างกว้างขวาง ดังนั้นการมุ่งหวังผลกำไรจากการค้าดังกล่าว จึงนับเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้ชนชั้นผู้ปกครองของไทยสนใจวิทยาการตะวันตกอย่างจริงจังด้วย

การรับวิทยาการตะวันตกของชนชั้นผู้ปกครองในสมัยรัชกาลที่ 3 มีสองกลุ่ม คือกลุ่มที่ยังนิยมจีนซึ่งค่อนข้างระมัดระวังในการติดต่อกับชาติตะวันตกอย่างยิ่งยวด และพวกหัวใหม่ที่นิยมวิชาการแบบตะวันตก²⁷⁶ ซึ่งแสดงแนวโน้มในการรับวิทยาการตะวันตกอย่างชัดเจน กลุ่มแรกนี้มีรัชกาลที่ 3 ทรงเป็นผู้นำความคิด รวมทั้งข้าราชการชั้นสูงที่คุ้นเคยกับการติดต่อการค้ากับจีน และมีความเชื่อมั่นว่าจีนเป็นชาติมหาอำนาจในแถบนี้ ส่วนกลุ่มที่สอง เป็นกลุ่มที่มีแนวคิดนิยมตะวันตกร่วมกัน โดยมีผู้นำที่สำคัญเช่น เจ้าฟ้ามงกุฎ เจ้าฟ้าจุฑามณี กรมหลวงวงศาธิราชสนิท พระนายไวย (ช่วง บุนนาค) เป็นต้น การรับวิทยาการตะวันตกของกลุ่มหลัง เป็นการรับที่มองเห็นการณ์ไกล โดยเฉพาะเจ้าฟ้ามงกุฎ ซึ่งพระองค์ทรงระลึกเสมอว่าจะต้องได้เสด็จขึ้นครองราชสมบัติต่อจากรัชกาลที่ 3 การเข้ามาของมิชชันนารี เปิดโอกาสให้พระองค์เตรียมพร้อมด้านต่าง ๆ เช่น ทรงแสวงหาความรู้จากมิชชันนารีโดยตรง และทรงศึกษาภาษาอังกฤษ เพื่อเป็นกุญแจไขไปสู่วิทยาการอื่น ๆ การทรงเตรียมพร้อมของพระองค์ที่เห็นได้ชัดประการหนึ่ง คือการทรงศึกษาชาวคราวการเมืองระหว่างประเทศ และทรงมีพระราชดำริเกี่ยวกับนโยบายต่างประเทศที่แตกต่างจากการปฏิบัติในสมัยรัชกาลที่ 3 โดยที่พระองค์ทรง

275 ไปรอดู พินาดา ยังเจริญ และสุวดี ธนประสิทธิ์พัฒนา, การศึกษาและผลกระทบต่อสังคมไทย..., หน้า 159-163. แล วิไลเสนา อวธรณสาร, ผู้นำไทยกับการรับวัฒนธรรม ตะวันตก, หน้า 17-22.

276 สุพรรณิ กาญจนนันทฐิติ, 'บทบาทของมิชชันนารี...', หน้า 98.

เฉพาะกาลที่เชื่อว่าจะปรากฏผลเด่นชัด ดังเช่น ทรงสนับสนุนการปลูกฝี เพื่อป้องกันโรคระบาดที่คร่าชีวิตของราษฎรปีหนึ่งเป็นจำนวน ไม่น้อย ส่วนการพิมพ์นั้น รัชกาลที่ 3 ทรงใช้ประโยชน์จากการพิมพ์ของมิชชันนารี โดยตรงเพียงครั้งเดียวคือ การพิมพ์ใบประกาศห้ามจำหน่ายและสูบฝิ่น นอกจากนี้แล้วกลุ่มผู้นำหัวเก่ายังไม่เห็นประโยชน์อันใดที่จะรับความรู้ใหม่มาแทนความรู้เดิม เพราะไม่เชื่อว่าวิทยาการตะวันตกจะเป็นประโยชน์ได้ดีเท่ากับ ความรู้เดิมของไทยที่เป็นประสพการณ์สะสมมานาน²⁷⁹ จึงไม่มีความใส่ใจที่จะศึกษาวิทยาการตะวันตกอย่างเต็มที่ ดังเช่นกลุ่มผู้นำหัวใหม่

เป็นที่น่าสังเกตและน่าสนใจว่าลักษณะการยอมรับวิทยาการตะวันตกของผู้นำหัวเก่าในสมัยรัชกาลที่ 3 และถ่ายทอดลงสู่ประชาชน ไม่ใช่สิ่งที่แปลกใหม่จากความเคยชินของคนไทยอย่างสิ้นเชิง ดังเช่นการณรงค์ให้มีการปลูกฝี เป็นสิ่งที่ผู้นำไทยเคยล่วงรู้มาก่อน และวิธีการปลูกฝีที่มิชชันนารีแนะนำก็ไม่แตกต่างจากการสักยันต์โดยใช้เหล็กแหลมจิ้มหมึกหรือสารตัวยาเฉพาะ ให้แทรกซึมสู่ใต้ผิวหนังหรือการเปิดผิวหนังให้เป็นแผลเพียงเล็กน้อย แล้วหยอดเชื้อลงไปนั้น ไม่เป็นวิธีการที่น่ากลัวและสลับซับซ้อนเหมือนการผ่าตัดซึ่งเป็นเรื่องใหญ่โตและขัดต่อความเชื่อของคนไทย จากการวิเคราะห์ของเทอร์วิล ได้ชี้ให้เห็นว่า การณรงค์ปลูกฝีในช่วงปี พ.ศ.2391-2392 นั้น ปรากฏว่าหมอหลวงและหมอเขลยศักดิ์ได้รับความนิยมและประสพผลสำเร็จมากกว่าพวกมิชชันนารี เนื่องจากจำนวนหมอมากกว่าและไม่ได้ห้ามพิธีการแบบจารีตที่ชาวบ้านแสดงออก (เช่นจุดธูปเทียนบูชาครู) เพื่อความมั่นใจในการรับการปลูกฝี²⁸⁰ หรือการรักษาโรค อื่น ๆ

การรับวิทยาการตะวันตกของชนชั้นผู้ปกครองหัวใหม่ ซึ่งนอกจากการรับของเจ้าฟ้ามงกุฎในลักษณะเพื่อเตรียมพระองค์ขึ้นครองราชย์โดยการศึกษาทิศทางการเมืองระหว่างประเทศแล้ว พระองค์และเจ้านาย ชุมนางกลุ่มเดียวกันยังยอมรับวิทยาการตะวันตก โดยการพยายามเข้าศึกษาถึงวิทยาการดังกล่าวด้วยความสนใจ ในการศึกษาวิทยาการตะวันตกให้ลึกซึ้งของผู้นำไทยหัวใหม่นี้ ส่วนหนึ่งมาจากภูมิหลังของชาติกำเนิด การศึกษา และประสพการณ์ในหน้าที่การงาน ที่หล่อหลอมให้ผู้นำกลุ่มนี้มีทัศนคติก้าวหน้าและกระตือรือร้นในการศึกษาวิทยาการจากตะวันตก²⁸¹ และส่วนหนึ่งคือ

²⁷⁹Smith, *A Physician at the Court of Siam*, p.33. และโปรดดูรายละเอียดในวิไลเสชา ดวารธนสาร, *ผู้นำไทยกับการรับวัฒนธรรมตะวันตก*, หน้า 28-31.

²⁸⁰Terwiel, "Acceptance and Rejection..." p.195-198.

²⁸¹โปรดดูรายละเอียดใน พิพาดา ยิ่งเจริญและสุวดี ธนประสิทธิ์พัฒนา, *การศึกษาและผลกระทบต่อสังคมไทย...*, หน้า 151-159.

ความพยายามในการสร้างฐานอำนาจของตนเองโดยใช้วิทยาการตะวันตกเป็นพื้นฐาน เช่น เจ้าฟ้าจุฑามณี ทรงสนพระทัยวิทยาการด้านการทหาร เครื่องจักรกลการต่อเรือ ซึ่งเป็นสิ่งจำเป็นและสำคัญยิ่ง ในระยะที่ไทยเริ่มเกิดความหวั่นกลัวอำนาจของอังกฤษ ซึ่งเป็นชาติที่เอาชนะพม่าและจีน ได้²⁸² ความสนพระทัยด้านนี้ย่อมเป็นที่พึงพอใจของรัชกาลที่ 3 และทำให้กลุ่มขุนนางเห็นว่าพระองค์ทรงมีพระปรีชาสามารถ มีพระสติปัญญาเป็นเลิศ และทรงมีความเข้มแข็ง อย่างไรก็ตามก็ดีพระองค์ก็ไม่ประสบความสำเร็จสูงสุด (การได้รับแต่งตั้งเป็นพระมหาอุปราช) ในสมัยรัชกาลที่ 3 เนื่องจากทรงรับวิทยาการตะวันตกเกินขอบเขตที่ราชสำนักรัชกาลที่ 3 จะยอมรับได้²⁸³

ขุนนางที่รับวิทยาการตะวันตกโดยจุดประสงค์เช่นเดียวกันนี้ คือขุนนางในตระกูลขุนนาค ดังที่มีผู้ศึกษาวิเคราะห์การรับวิทยาการตะวันตกของจมีน ไวยวรนาถ (ช่วง ขุนนาค) ว่าการรับวิทยาการด้านการต่อเรือ เพื่อเป็นสิ่งเสริมบารมีของตนในสายพระเนตรของรัชกาลที่ 3 และแข่งขันบารมีกับเจ้าฟ้าจุฑามณี²⁸⁴ ทั้งยังเสริมสร้างบารมีของตระกูลให้เป็นที่ยอมรับของชาวตะวันตก ดังที่ วิลสัน ชี ให้เห็นว่า เสนาบดีตระกูลขุนนาค เป็นตระกูลที่ประสบความสำเร็จค่อนข้างสูงในการสร้างบารมีให้กับตนเอง นั่นคือมีการเคลื่อนไหวที่อยู่ใน 'สายตา' ของมิชชันนารี จึงถูกกล่าวถึงในทางยกย่องบ่อย ๆ ทั้งในและต่างประเทศโดยการกล่าวถึงในรายงาน บทความและบันทึกของมิชชันนารี ขณะที่เสนาบดีตระกูลอื่น ๆ เช่น สิงหเสนี บุญยรัตน์พันธ์ และอมตยกุล นั้นปรากฏกิจกรรมที่มิชชันนารีกล่าวถึงน้อยมาก ทั้งที่พยายามกระทำตามแบบอย่างตระกูลขุนนาคเช่นกัน²⁸⁵

นอกจากการยอมรับวิทยาการตะวันตกของกลุ่มชนชั้นผู้ปกครองหัวใหม่เพื่อเสริมสร้างบารมีของตนในสังคมไทยแล้ว จากบริบททางสังคมและประวัติศาสตร์ในช่วงสมัยนี้ เป็นสิ่งสะท้อนให้เห็นว่าการรับวิทยาการตะวันตกมีแนวโน้มในการสร้างความเจริญให้ทัดเทียมกับชาติตะวันตกโดยการรับ

²⁸²Wilson "State and Society..." p.229.

²⁸³โปรดดูรายละเอียดใน Cowan, "The Role of Prince Chutamani..." pp.48-51.

²⁸⁴พิพาดา ยังเจริญ สุวดี ธนประสิทธิ์พัฒนา, การศึกษาและผลกระทบต่อสังคมไทย..., หน้า 179.

²⁸⁵Wilson, "State and Society..." p.248.

ประดิษฐกรรม หรือเทคโนโลยีของตะวันตกเป็นส่วนใหญ่ ทั้งนี้เพราะผู้นำไทยในสมัยนั้นตระหนักดีว่า สังคมไทยด้อยกว่าตะวันตกเพียงด้านวิทยาการและเทคโนโลยีของตะวันตกเท่านั้น การเตรียมรับ วิทยาการตะวันตกที่เห็น ได้ชัดคือการที่ผู้นำไทยมักจะเรียกร้องให้มิชชันนารีเสนอต่อหน่วยงานใน ประเทศตะวันตกส่งมิชชันนารีผู้เชี่ยวชาญสาขา ต่าง ๆ มาเมืองไทย ศาสตราจารย์อิชิอิ ได้วิเคราะห์ถึง รูปแบบการรับวิทยาการตะวันตกเพื่อต้านกับการคุกคามโดยอำนาจทางการเมืองของชาติมหาอำนาจ ตะวันตก โดยแยกศาสนาออกจากวิทยาการด้านต่าง ๆ และผู้นำไทยจะมุ่งมานะศึกษาเรื่องวิทยาการ เพื่อจะแสดงให้เห็นว่าผู้นำไทยสามารถได้ตามทันพวกตะวันตกได้ในขอบข่ายนี้ และมีการปฏิรูป พุทธศาสนาให้สอดคล้องกับความคิดที่เป็นวิทยาศาสตร์ที่จะชี้ให้เห็นว่ามีความเหนือกว่าความเชื่อ ของคริสต์ศาสนาด้วย²⁸⁶

ในช่วงสมัยรัชกาลที่ 4 มีการแสดงออกถึงแนวคิด ในการรับวิทยาการตะวันตกอย่างเด่นชัด ว่า เพื่อยืนยันและสร้างความเชื่อมั่นถึงความเป็นอารยประเทศที่ชาติตะวันตกต้องยอมรับ ดังปรากฏใน พระราชหัตถเลขา หมายประกาศในรัชสมัยของพระองค์และพระราชกรณียกิจที่ทรงปฏิบัติกับชาว ตะวันตก จากพระราชหัตถเลขาและหมายประกาศของรัชกาลที่ 4 สะท้อนให้เห็นว่าสังคมไทยยังล้า หลัง "กึ่งดีกึ่งร้าย"²⁸⁷ ที่ต้องค่อย ๆ ปรับปรุงให้มีความ "ศิวิไลซ์" อย่างชาติตะวันตก แต่โดยการแสดง พระราชจริยาวัตรส่วนพระองค์แล้ว ทรงพยายามแสดงให้เห็นว่าทรงเป็นผู้นำในการสร้าง สังคมไทยให้เป็นที่ยอมรับของนานาชาติ เช่น การเปลี่ยนแปลงพระราชประเพณีปฏิบัติบางประการที่ เป็นแบบตะวันตกมากขึ้น ทรงลดลักษณะความเคร่งครัด ในจารีตปฏิบัติที่ขัดต่อความรู้สึกของชาติ ตะวันตก แต่ถึงกระนั้นก็ดี ความเปลี่ยนแปลงดังกล่าวนี้ก็อยู่บนพื้นฐานของการยอมรับได้ในกลุ่มชนชั้น นำเป็นสำคัญ นั่นคือ การยอมรับในสิ่งที่สอดคล้องกับบริบทของสังคมไทยขณะนั้น เพื่อไม่ให้ขัดกับ ความรู้สึกของตนเอง และขณะเดียวกันก็แสดงออกให้เห็นว่ายอมรับวิทยาการใหม่ เพื่อเอาใจชาติ ตะวันตกอย่างไม้อาจหลีกเลี่ยงได้²⁸⁸

²⁸⁶Ishii, *Sangha, State, and Society*..., pp.158-159.

²⁸⁷พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, *พระราชหัตถเลขา*..., หน้า 677.

²⁸⁸ นฤมล ธีรวัฒน์, "พระราชดำริทางการเมือง...", หน้า 189-190. และโปรดดูรายละเอียดการเปลี่ยนแปลงโลกทัศน์ของราชสำนักรัชกาลที่ 4 เนื่องจากอิทธิพลการรับวิทยาการตะวันตกได้ ใน พิพาดา ยังเจริญ และสุวดี ธนประสิทธิ์พัฒนา, *การศึกษาและผลกระทบต่อสังคมไทย*..., หน้า 196-203.

การยอมรับวิทยาการตะวันตกและปรากฏการแสดงออกอย่างชัดเจนในสมัยนี้ ส่วนหนึ่งเป็นอิทธิพลของการเปลี่ยนแปลงโลกทัศน์และภูมิปัญญาในชนชั้นผู้ปกครอง ซึ่งมีคำอธิบายจากนักวิชาการส่วนมาก สรุปได้ว่าในช่วงสมัยรัชกาลที่ 4 เกิดความคิดเรื่องความก้าวหน้าขึ้นในสังคมไทย ดังปรากฏว่า ได้เริ่มมีการใช้คำต่าง ๆ ที่เกี่ยวเนื่องกับความคิดทางเวลาแบบก้าวหน้า อย่างเช่น "ความเจริญของพระราชอาณาจักร" "ความศิวิไลซ์" หรือ "ความมีอารยธรรม" อันเป็นคำที่บ่งบอกถึงแนวคิดทางเวลาแบบใหม่ที่มนุษย์และสังคมเปลี่ยนแปลงไปในทางที่ก้าวหน้าขึ้น²⁸⁹ ดังนั้นการยอมรับสิ่งใหม่ ๆ จึงเป็นสิ่งที่ก่อให้เกิดความก้าวหน้า ดังที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีประกาศแก่ราษฎรภายหลังการทำสนธิสัญญากับชาติมหาอำนาจตะวันตกว่า

...บัดนี้ ก็เป็นข้าแผ่นดินเมืองที่เป็นพระราชไมตรีกันแล้วทั้งสามเมือง แลคนชาติฝรั่งเศส อังกฤษ อเมริกัน ก็มีวิชาฉลาด ในการทำงานต่าง ๆ เมื่อได้เข้ามาตั้งบ้านเรือนอยู่ในพระราชอาณาเขต เห็นจะมาประกอบการช่างทำสิ่งของเครื่องใช้สอยต่าง ๆ ประหลาด ๆ ดีกว่าสิ่งของที่เคยทำได้ในกรุง ซึ่งมีมาแต่ก่อนบ้าง แล้วจะเอาออกจำหน่ายซื้อขายแก่ราษฎร ราคาของที่ทำในเมืองนี้ เมื่อเห็นเป็นดี ก็จะร่ำเรียนทำตามอย่าง การช่างทั้งปวงก็จะจำเรียดดีขึ้นกว่าแต่ก่อน
...²⁹⁰

พระราชดำริเรื่องการรับสิ่งใหม่เพื่อความเจริญก้าวหน้าดังกล่าวนี้ นับเป็นรูปแบบที่แตกต่างจากคติทางสังคมในช่วงก่อนหน้านี ซึ่งมักจะเน้นถึงการ "รักษาราชประเพณี" เป็นสำคัญ ถึงกระนั้นก็ดี การรับวิทยาการใหม่ ๆ ในสังคมไทยก็ยังคงติดขัดอยู่กับจารีตเดิมอยู่มากและคงไม่เป็นไปอย่างรวดเร็วตามความคาดหวังของมิชชันนารี ดังที่นายแพทย์บริดเลย์ ได้กล่าววิจารณ์สังคมไทยใน "หนังสือจดหมายเหตุฯ" ตอนปลายสมัยรัชกาลที่ 4 โดยเป็นการวิจารณ์เชิงเปรียบเทียบกับความเจริญของชาติตะวันตกว่า สิ่งที่มาจากรัสนิยมตะวันตกนั้นเจริญกว่าของไทย เพราะเหตุดังนี้ คือ

1. ชาวตะวันตกมิได้นับถือธรรมเนียมแต่โบราณ เหมือนสยามที่ชอบยึดถือคติธรรมเนียมเดิม ถือตามครุบูรณมา จึงไม่มีสิ่งใหม่เจริญตา

²⁸⁹ อรรถจักร สัตยานุรักษ์, "ความเปลี่ยนแปลงของสำนักทางประวัติศาสตร์...", หน้า 8.

²⁹⁰ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 (พ.ศ. 2394-2400), หน้า 143.

2. ลักษณะของประเทศ และนิสัยบริโภคของคนในสังคม
3. ชาวตะวันตกใช้เครื่องจักร สยามใช้กำลังคนในการเกษตรและการช่างอื่นๆ
4. ในประเทศตะวันตก มีคนคิดประดิษฐ์ใหม่ ๆ และถือลิขสิทธิ์ ห้ามคนลอกเลียน จึงทำให้เกิดสิ่งใหม่ ๆ ขึ้น
5. ประเทศตะวันตกมีความเจริญด้านการศึกษามีโรงเรียนและยูนิเวอร์ซิตี²⁹¹

ข้อวิจารณ์เปรียบเทียบของนายแพทย์บรัดเลย์ แม้ว่าจุดประสงค์สำคัญ คือจะชี้ให้เห็นว่า ความเจริญต่าง ๆ นี้มาจากคริสต์ศาสนา...เพราะเขามีคัมภีร์ที่พิเศษ ได้รู้ธรรมของพระเจ้า ผู้เที่ยงแท้ ฉนี้แล²⁹² แต่นับเป็นข้อวิจารณ์ที่สะท้อนแนวคิดของสังคมไทยขณะนั้นที่เห็น ได้ชัดประการหนึ่ง และ จะพบว่าแนวคิดที่เสนอโดยนายแพทย์บรัดเลย์ เป็นแนวคิดทุนนิยมที่ผู้นำของไทยยังพัฒนา ไปไม่ถึง แนวคิดดังกล่าว

สิ่งที่สะท้อนรูปแบบการรับวิทยาการตะวันตกในช่วงสมัยนี้อีกอย่างหนึ่งคือ ความเข้มข้น ใน การรับจะอยู่เฉพาะแวดวงราชสำนักและขุนนางชั้นสูง ซึ่งจะรับเฉพาะสิ่งที่สนองประโยชน์ขณะนั้นและ ยอมรับในวงจำกัด ดังนั้นการเสนอเทคโนโลยีใหม่ ๆ ที่จะมีผลกระทบต่อระบบทางสังคมอย่างมาก จึงมักถูกปฏิเสธ เช่นการเสนอเรื่องการสร้างทางรถไฟ การสนับสนุน โรงงานที่ใช้เครื่องจักรกล และ ความรู้เรื่องความเจริญด้านเทคโนโลยีใน "หนังสือจดหมายเหตุฯ" ได้ปรากฏแนวคิดโต้แย้งว่าไม่เป็น ประโยชน์ต่อไทย และยังตอบโต้ด้วยว่าพวกโรงสีไฟที่เข้ามาตั้งยังไม่เห็นมีประโยชน์หรือมีกำไรแต่ ไรเลย หรือหากจะนำเทคโนโลยีใหม่ ๆ อย่างที่มีขงชนนาร้างถึงในประเทศตะวันตกมาใช้ก็จะไม่ เหมาะกับสังคมไทยที่จะต้องไปสูญเสียค่าใช้จ่ายแพง และ ไม่มีประโยชน์สำหรับประเทศที่ประชาชน

291 ดี. บี. บรัดเลย์, "ตราขูอย่างหนึ่ง," หนังสือจดหมายเหตุฯ เล่ม 1 ใปี 9 (July 1, 1865)

: 58-59.

292 เรื่องเดียวกัน, หน้า 59.

ยังยากจนและล้าหลังอยู่²⁹³

ดังนั้น การรับวิทยาการตะวันตกของชนชั้นผู้ปกครองในช่วงสมัยนี้ จึงเป็นความพยายาม กุมความรู้สมัยใหม่ โดยเชื่อว่าตนจะเป็นผู้ที่มิบทบาทในรัฐเป็นผู้กระทำให้รัฐเกิดขึ้น และดำรงอยู่ อย่างสงบเรียบร้อย จนกระทั่งเจริญกว้างขวางออกไป²⁹⁴ อีกทั้งยังพยายามจัดการทุกสิ่งที่ยังคงดำรง ประโยชน์เฉพาะตน เช่นการปิดกั้นแนวคิดบาง อย่างไม่ให้ลงสู่ราษฎร เพราะเกรงว่ารัฐจะสูญเสีย ผลประโยชน์ เช่นแนวคิดเรื่องสิทธิส่วนบุคคล ดังกรณีการตัดถนนใหม่ (New Road) สมัยรัชกาลที่ 4 ซึ่งนายแพทย์ สมิทเล่าไว้ตอนหนึ่งว่าการตัดถนนใหม่ ได้ผ่านที่ดินที่ตนเช่าจากแม่บ้านของกงสุล โปรตุเกส และได้ซื้อที่ดินติดกันเป็นชื่อของสมิท และสร้างสถานนมัสการ (Chapel) ขึ้น โดยรัฐบาล ต้องรื้อสถานนมัสการนี้ลง สมิทได้ร้องเรียนขอค่าชดเชยต่อรัชกาลที่ 4 และพระองค์ทรงขอร้องไม่ให้มีการตีพิมพ์ข่าวการร้องเรียนนี้ออกไป เพราะจะเป็นตัวอย่างให้ผู้เสียหายรายอื่นเรียกร้องค่าชดเชยบ้าง ปรากฏว่ารัชกาลที่ 4 ทรงมอบเงินจำนวน 400 บาท และพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าฯ ทรงมอบเงิน จำนวน 200 บาท ให้แก่นายแพทย์สมิทไปสร้างสิ่งก่อสร้างใหม่ (มีขุนนางและชาวตะวันตกใน กรุงเทพฯ มอบเงินสมทบด้วย) เพื่อยุติเรื่องดังกล่าว²⁹⁵

การรับวิทยาการตะวันตกของชนชั้นผู้ปกครอง นอกจากจะสนองประโยชน์ส่วนตนที่เห็น ได้ ชัดในสังคม กล่าวคือเป็นผู้กุมวิทยาการใหม่เพื่อเสริมสร้างอำนาจบารมีและการแสวงหาผลประโยชน์ ทางเศรษฐกิจที่กว้างขวางยิ่งขึ้นแล้ว การรับวิทยาการตะวันตก ยังมีเหตุผลและการเลือกสรรค์ที่ลึกซึ้ง เพื่อสนองความอยู่รอดของรัฐ โดยไม่ให้ตกไปเป็นอาณานิคมของชาติมหาอำนาจตะวันตก และให้มี

²⁹³ ดี.บี. บรัดเล, "หนังสือหลวงว่าด้วยอัฐแลฝรั่งเศส," หนังสือจดหมายเหตุฯ เล่ม 1 ใ

14 (September 2, 1865) : 113-114. และดูที่ Noah Mc Donald, "Editor Note," Bangkok Recorder 3 (February 15, 1865) : 1 S.P.P. Mongkut-R.S., "To the Editor of Bangkok Recorder," Bangkok Recorder 3 (February 15, 1865) : 26.

²⁹⁴ อรรถจักร สัตยานุรักษ์, "ความเปลี่ยนแปลงของจิตสำนึก...", หน้า 69.

²⁹⁵ Smith, The Olden Day in Bangkok, p.19. และโปรดดู ประชุม พงศาวดาร ภาค 12, หน้า 50.

ผลกระทบต่อระบบของสังคมในขอบเขตที่จำกัด²⁹⁶ และโดยเฉพาะอย่างยิ่งรูปแบบการรับวิทยาการตะวันตกของรัชกาลที่ 4 ทรงเลือกรับวิทยาการที่สนองประโยชน์ต่อการปกครองที่รวมอำนาจสู่ศูนย์กลาง (ระบบสมบูรณาญาสิทธิราช) อย่างเต็มรูปแบบและสร้างความมั่นคงแก่พระราชบัลลังก์ราชวงศ์จักรียิ่งขึ้น โดยการแสดงพระองค์เป็นผู้นำทางภูมิปัญญา และทรงกำหนดความจงรักภักดีของเจ้าประเทศราชที่อยู่รอบนอกและข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ ที่มีต่อองค์พระมหากษัตริย์เพียงพระองค์เดียวให้เป็นไปอย่างพร้อมเพียงตรงกัน นั่นคือพระองค์ทรงสนพระทัยวิชาคำนวณ ดาราศาสตร์ และภูมิศาสตร์เป็นสำคัญ²⁹⁷ ซึ่งจะส่งผลให้พระองค์ทรงกำหนดวันเวลาต่าง ๆ โดยพระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์ได้อย่างแม่นยำตรงกัน ในทุกดินแดนที่อยู่ภายใต้พระราชอำนาจของพระองค์ เพื่อให้เจ้าผู้ครองนคร แว่นแคว้นประเทศราช และข้าราชการ ถวายความจงรักภักดีต่อพระองค์ในเวลาเดียวกันโดยไม่ต้องเข้ามายังเมืองหลวง ดังปรากฏในประกาศกำหนดการถอนน้ำพิพัฒน์สัตยา หรือการประกาศมหาสงกรานต์ ที่กำหนดการทำบุญของอาณาประชาราษฎร์ถวายเป็นพระราชกุศลแด่พระมหากษัตริย์ อันเป็นการเสริมบารมีที่ยิ่งใหญ่และโดดเด่นยิ่งขึ้น

มีข้อสนับสนุนแนวคิดดังกล่าวนี้ ดังเช่น ในคราวที่พระองค์ทรงสนทนากับมิชชันนารีเมื่อครั้งก่อนเสด็จขึ้นเสวยราชสมบัติว่าพระองค์จะทรงปกครองพระราชอาณาจักรตามอย่างพระราชินีแห่งอังกฤษ และหากศึกษาการประกาศมหาสงกรานต์ของพระองค์ตั้งแต่ปีแรกเริ่มและต่อ ๆ มาจะพบว่าในการประกาศนั้นพระองค์ทรงแจกรายละเอียดที่ข้าราชการบริพารและประชาชนจะต้องกระทำมากขึ้นเรื่อย ๆ และมีลักษณะของความเชื่อมั่นต่อความถูกต้องในการประกาศ กำหนดวันสำคัญที่หมุนวนในราชอาณาจักรต้องปฏิบัติอย่างเห็น ได้เด่นชัด

รูปแบบการรับวิทยาการตะวันตกของสามัญชน

การรับวิทยาการตะวันตกในหมู่สามัญชนในช่วงสมัยรัชกาลที่ 3 จนถึงสิ้นรัชกาลที่ 4 ไม่ค่อยปรากฏการรับวิทยาการที่ลึกซึ้ง นอกจากการยอมรับสิ่งที่เห็นว่าสนองประโยชน์ต่อตนเองในขณะนั้น

²⁹⁶โปรดดูรายละเอียดการวิเคราะห์ทัศนคติของผู้นำไทยต่อการรับวิทยาการตะวันตก ที่เป็นการปรับปรุงปริมาณชาติริมขอบของสถาบัน และลักษณะการรับวิทยาการตะวันตกในสมัยรัชกาลที่ 4 ได้ใน วิไลเลขา ถาวรธนาสาร, ผู้นำไทยกับการรับวัฒนธรรมตะวันตก, หน้า 52-76.

²⁹⁷A. B. Griswold, "King Mongkut in Perspective," JSS 45(April) : 15.

เช่นการขอรับยาและขอรับการรักษาพยาบาลซึ่งเป็นสิ่งที่สามัญชนรู้จักกับมิชชันนารีในฐานะ 'หมอ' มากกว่าอย่างอื่น การรับวิทยาการด้านนี้ ไม่มีความยุ่งยากหรือต้องครุ่นคิดถึงองค์ประกอบความรู้อื่น ๆ ที่เป็นคำอธิบายประสิทธิภาพของยาแบบตะวันตก ประกอบกับคนไทยได้รู้ถึงประสิทธิภาพของการรักษาพยาบาลแบบตะวันตกโดยมิชชันนารี อันเป็นกลุ่มคนร่ำร้อนเพื่อแสวงโชคและและกล้าเสี่ยงเพื่อให้มีชีวิตอยู่รอด ได้ให้บริการดังกล่าวเป็นผลดี ชื่อเสียงของมิชชันนารีจึงแพร่กระจายออกไป ดึงดูดให้คนไทยทั้งในกรุงเทพฯ และตามหัวเมืองปริมณฑลรอบนอก ไกลออกไปมาหามิชชันนารี เพื่อขอรับการรักษา พฤติกรรมในการรับวิทยาการตะวันตกเช่นนี้ก็ยังเป็นเสมือนการแสวงหา 'หมอวิเศษ' ที่เป็นความคิดลึกลับ ๆ ของคนไทยทั่วไป²⁹⁸รูปแบบการรับวิทยาการตะวันตกของสามัญชนเช่นนี้ จึงเป็นการยอมรับ 'เทคโนโลยีสำเร็จรูป' โดยไม่ใส่ใจ ได้สวนหาสาเหตุหรือความรู้ของเทคโนโลยีดังกล่าว

การรับวิทยาการตะวันตกของสามัญชน ในประเด็นเดียวกันนี้จะพบว่าครั้งแรกเป็นการรับที่ค่อนข้างเสี่ยง เนื่องจากเป็นผู้ถูกทดลองเพื่อให้ชนชั้นผู้ปกครองได้เห็นประสิทธิภาพของการรักษาพยาบาลแบบตะวันตก เช่น เจ้าพระยาบวรบุรีได้ให้ว่าคนหนึ่งที่ทดลองกินดีเกลือเป็นยาขับถ่ายเพื่อรักษาโรคร้ายในร่างกายและให้มั่นใจว่าไม่เป็นยาพิษ หรือเจ้าพระยาพระคลังมีความประสงค์จะถอนฟันที่โยกคลอนแต่ไม่กล้าให้นายแพทย์บริดเลย์ถอนให้เนื่องจากตกใจกับเครื่องมือถอนฟันแบบตะวันตก จึงให้คนใช้คนหนึ่งที่มีฟันโยกและปวดเหมือนท่านให้มิชชันนารีถอนแทน และการผ่าฝีของชาวจีนคนหนึ่ง ซึ่งเป็นการทดลองให้ผู้มามุงดูได้เห็นประสิทธิภาพของการผ่าตัดแบบตะวันตก

อย่างไรก็ตาม การรับวิทยาการด้านการแพทย์และการรักษาพยาบาลแบบตะวันตกของสามัญชน ไม่ใช่เป็นการยอมรับอย่างกว้างขวางหรือเต็มใจนัก ดังเช่นกรณีพลูไฟพะเนียงระเบิดเมื่อคราวฉลองสมโภชวัดประยูรวงศ์ มีผู้บาดเจ็บหลายคนที่ไม่ยอมรับการรักษาจากมิชชันนารี หรือการปลูกฝีป้องกันไข้ทรพิษ ซึ่งประสบความสำเร็จส่วนหนึ่ง เนื่องจากการณรงค์ของทางราชการจึงมีการยินยอมรับบริการปลูกฝี สิ่งที่สะท้อนให้เห็นถึงการขยายตัวในด้านการแพทย์ การรักษาพยาบาลแบบตะวันตกยังเป็นที่ยอมรับของสามัญชนค่อนข้างจำกัดนี้ จะเห็นได้จากกรณีแรกตั้งโรงพยาบาลของทางราชการในสมัยรัชกาลที่ 5 ซึ่งเป็นระบบการบริการแบบใหม่* ต้องประสบกับความยุ่งยากหลาย

²⁹⁸วิถีสัย พงศ์พินิตานนท์, "ศาสนากับหมอบริดเลย์," หน้า 16.

*เป็นที่น่าสังเกตว่า การรักษาพยาบาลของมิชชันนารีในสมัยรัชกาลที่ 3 ถึงสิ้นรัชกาลที่ 4 ยังเป็นลักษณะการตั้ง 'คลินิก' ส่วนตัวไม่ใช่อิงการตั้งเป็นโรงพยาบาล ซึ่งเป็นลักษณะเช่นเดียวกับหมอไทยที่คนเข้ามาขอรับการรักษาโดยความเป็นผู้มีชื่อเสียงส่วนตัว

ประการดังที่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงเล่าไว้ว่า

...นอกจากความลำบากเรื่องหาหมอ ยังมีความลำบากด้วยเรื่องหาคนไข้ต่อไป กรรมการให้ประกาศว่า โรงพยาบาลหลวงจะรักษาไข้เจ็บให้เป็นทาน ทั้งจะให้คนไข้กินอยู่ห้องตลอดเวลาอยู่ในโรงพยาบาล ไม่ต้องเสียเงินขวัญ ค่าข้าว ค่ายาอย่างหนึ่งอย่างใดด้วย แต่อย่างนั้นคนก็ไม่ไวใจ ไม่มีคนไข้ไปโรงพยาบาล คอยอยู่หลายวันเริ่มมีผู้ส่งคนไข้ไปให้รักษาแต่ก็ล้วนเป็นคนไข้อาการเพียบส่งไปเมื่อไม่มีใครใครรักษาแล้ว ไปถึงโรงพยาบาลไม่จำกัสนใจ ไม่มีโอกาสจะรักษาให้หายได้ ทำให้โรงพยาบาลกลายเป็นเรือนตายของคนไข้...²⁹⁹

ดังนั้นจึงต้องทำการสร้างภาพพจน์ โดยรับคนเจ็บเล็ก ๆ น้อย ๆ ไปรักษา จึงทำให้โรงพยาบาลได้รับความเชื่อถือขึ้น

วิทยาการตะวันตกที่สามัญชนมีโอกาสได้เห็นและสัมผัส ซึ่งเป็นวิทยาการทางวิทยาศาสตร์ คือการทดลองทางเคมี การแสดงวิธีทำงานของเครื่องจักรกล การทดลองทางฟิสิกส์ และการบรรยายความรู้ทางภูมิศาสตร์ ดาราศาสตร์ แต่กระนั้นก็ได้ สามัญชนสัมผัสกับสิ่งเหล่านี้ในลักษณะของความเพลิดเพลิน มากกว่าที่จะสนใจเรียนอย่างจริงจัง และคงจะจัดได้ว่าสามัญชนที่มีโอกาสเช่นนี้มีค่อนข้างจำกัด เนื่องจากมิชชันนารีพยายามถ่ายทอดความรู้ใหม่แก่หมู่เจ้านาย ขุนนางมากกว่า สามัญชนที่ได้ประจักษ์กับการทดลองอย่างใกล้ชิดจะเป็นคนรับจ้างในบ้านของมิชชันนารีมากกว่า หรือหากจะพอเรียนรู้เทคโนโลยีบางประการ ก็เป็นผู้รับจ้างเป็นคณงานของมิชชันนารี เช่นเป็นช่างพิมพ์ในโรงพิมพ์ของมิชชันนารี เป็นต้น

สิ่งที่สามัญชนได้รับและเข้ามาอยู่ในระบบการถ่ายทอดวิทยาการตะวันตกของมิชชันนารีที่เห็นได้ชัดเจนคือการเข้ามาศึกษาในโรงเรียนของมิชชันนารี ซึ่งอยู่ในสภาพแวดล้อมของการถ่ายทอดวิทยาการตะวันตกและวัฒนธรรมตะวันตกอย่างต่อเนื่อง และอาจกล่าวได้ว่าการจัดตั้งโรงเรียนของมิชชันนารี ทำให้สามัญชนมีโอกาสสัมผัสและรับเอาวิทยาการตะวันตกที่เห็นได้ชัด

นอกเหนือไปจากนี้แล้ว สามัญชนมักจะเผชิญกับการถ่ายทอดความรู้แนวคิดทางศาสนาของตะวันตกมากกว่าอย่างอื่น ซึ่งไม่มีหลักฐานหรือมาตรการในการวัดการยอมรับความรู้ด้านนี้ หรือไม่มีมาตรการที่จะวัดความเปลี่ยนแปลงทางความคิดของสามัญชน ในสังคมไทยภายหลังการรับรู้สาระของคริสต์ศาสนา เรื่องราวเกี่ยวกับพระเยซูคริสต์หรือจริยธรรมของตะวันตกที่มิชชันนารีที่เยสสอน

²⁹⁹สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, นิตานโบราณคดี, หน้า 197.

เพียงแต่มีข้ออ้างในบันทึกของมิชชันนารีที่มักเสนอว่าคนในสังคมไทยยอมรับฟังการสอนของมิชชันนารีเป็นอย่างดี อย่างไรก็ตาม การที่มีคนในสังคมไทยหันมานับถือคริสต์ศาสนาน้อยมากคงจะเป็นสิ่งบ่งบอกได้ว่า การถ่ายทอดความรู้และโน้มน้าวให้คนหันมานับถือคริสต์ศาสนานั้นคงไม่มีผลต่อการเปลี่ยนแปลงแนวความคิดของคนในสังคมไทยที่พอจะมองเห็นปรากฏการณ์ที่แจ้งชัดได้

เป็นที่สังเกตว่า จากบันทึกของมิชชันนารีมักปรากฏคำถามหรือคำโต้แย้งทางศาสนาจากสามัญชนมากกว่าการถามเรื่องอื่น³⁰⁰ซึ่งอาจสะท้อนให้เห็นว่าในหมู่สามัญชนมีสามัญสำนึกทางศาสนา มากกว่าการนึกถึงเรื่องที่ไม่เคยชินที่เป็นวิทยาศาสตร์ เนื่องจากศาสนาจะมีผลกระทบต่อความรู้สึกนึกคิดเบื้องต้นมากกว่าอย่างอื่น การถามคำถามเรื่องศาสนา เป็นสิ่งที่มิชชันนารีสามารถอธิบายได้มาก และเป็นความพอใจอย่างยิ่ง ซึ่งสามัญชนคงเพียงแต่รับรู้แต่ไม่อาจรับมาปฏิบัติในชีวิตได้ เนื่องจากความเชื่อในพุทธศาสนาและจารีตทางสังคมที่ไม่อาจเปิดโอกาสให้คนยอมเปลี่ยนความเชื่อทางศาสนาได้ง่าย ๆ ซึ่งจะมีการยอมรับอย่างมากมายเป็นบางครั้งก็เนื่องจากการได้ผลประโยชน์บางประการ ดังเช่นที่ปรากฏในหมู่ชาวจีนในปีพ.ศ.2409-2410 ปรากฏว่ามีชาวจีนยอมรับศีลบัญญัติสมาเป็นคริสเตียนจำนวนนับร้อยคน เนื่องจากเชื่อว่าจะได้รับสิทธิภายในธงของอเมริกัน ที่ขายสิทธิให้โดยโรเบิร์ต ฮูด กงสุลอเมริกันขณะนั้น³⁰¹ เมื่อเหตุการณ์นี้เป็นที่เปิดเผย จำนวนคริสเตียนที่เพิ่มขึ้น โดยวิธีนี้จนเป็นที่แปลกใจของมิชชันนารี ก็ลดลงไปเหลือเพียงเล็กน้อย

การรับสิ่งที่เป็นผลจากวิทยาการตะวันตกของสามัญชน โดยรูปแบบเบื้องต้นที่เป็นการรับที่เห็นได้เด่นชัดอีกอย่างหนึ่งในสมัยนี้คือการรับวรรณกรรมคริสเตียน แต่ทั้งนี้ก็เป็นผลมาจากการทุ่มเทอย่างมหาศาลของพวกมิชชันนารีและนำออกไปแจกจ่ายถึงมือผู้คนตามแหล่งชุมชนต่าง ๆ อย่างกว้างขวาง สามัญชนรับวรรณกรรมคริสเตียนเพื่อความเพลิดเพลินหรือรับเพื่อเป็นที่พอใจของมิชชันนารี เมื่อกลับมาเล่าเรื่องราวที่ได้อ่านให้มิชชันนารีฟัง ซึ่งจะได้รับผลตอบแทนจากมิชชันนารีด้านอื่นบ้าง

ดังนั้นจึงสรุปได้ว่า การรับวิทยาการตะวันตกของสามัญชนยังเป็นการรับแบบผิวเผิน เนื่องจากลักษณะนิสัยทางสังคมและภูมิหลังทางการศึกษาที่ได้รับการถ่ายทอดทางสังคม ในแง่ของการรับโดยไม่มีข้อสงสัยโต้แย้ง ความพยายามของมิชชันนารีในการชักนำคนในสังคมไทยให้ครุ่นคิดและใคร่ครวญถึงความจริงสูงสุดในเชิงเหตุผลแบบวิทยาศาสตร์จึงเป็นไปได้ยาก บทบาทของมิชชันนารีทั้ง

³⁰⁰เฟลด์ส, ซามูเอล อาร์. เฮาซ์..., หน้า 151-153. และวิกัลย์ พงศ์พนิตานนท์, "ศาสนากับหมอบรัดเลย์," หน้า 20-21.

³⁰¹ Lord, *Mo Bradley*..., p.198.

หมดจึงเหมือนกับกลุ่มหรือคณะอื่น ๆ ที่เคลื่อนไหวอยู่ในสังคมไทย ซึ่งเป็นที่ยอมรับของสังคมโดยไม่มี
รังเกียจ และเป็นกลุ่มที่ทำงานเป็นประโยชน์ในสังคม โดยมีชัชชนารี มีบทบาทเคลื่อนไหวอยู่ในสังคม
ที่คลุกคลีกับสามัญชน เช่นเดียวกับการมีคณะพราหมณ์ในราชสำนักหรือการมีที่ปรึกษาต่างชาติในงาน
ราชการ ที่สังคมไทยสามารถใช้ประโยชน์จากกลุ่มชนที่มีความแตกต่างจากตนเองได้ทั้งสิ้น .

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย